

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINI

Edebiyat Fakültesi
ARAŞTIRMA DERGİSİ

Sayı 6
Nisan 1973

İÇİNDEKİLER

Sayfa

M. Kaya Bilgegil	Tevfik Fikret'in Mütâlea Gazetesinde Çıkan Şiirleri	1
Ahmet İhsan Türek	Ragıp Paşa Kütüphanesi Vakfiyesinin Çevriyazısı	11
Hüseyin Ayan	Kul Nesimî'ye Ait Sanılan Şiirler	21
Ensar Aslan	Çıldırılı Âşık Şenlik	35
Rahmi H. Ünal	Erzurum İli Dahilindeki İslamî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme	49
Rasim Efendi (Çev. Yavuz Akpınar)	Azerbaycan Halıları	143
Johann-Cristoph Hinrichs	Erzurum Selçuklularının Sikkeleri	163

TEVFİK FİKRET'İN
MÛTÂLEA GAZETESİNDE ÇIKAN ŞİİRLERİ

Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

1- *Bir Neşir Vâsıtası:*

23 Safer 1314—22 Temmuz 1312 târihinde Selânik'te *Mûtâlea* adlı haftalık gazete neşredilmeğe başlanır. Edebiyat, fen, hikâye ve romandan bilmeceye kadar bir mevzû çeşitliliği gösteren bu neşir vâsıtası, daha ilk sayıdan itibaren, İbnül Emin Mahmud Kemâl'in edebiyâta dâir yazılarıyla karşılaşılıyor. Burada Cevdet Paşa'nın kızı Emine Seniyye Hanım da, "Hanımlara mahsus kısım"ı idâre etmektedir.

Gazete, az zamanda İstanbul'un edebî çevrelerinde ilgi uyandırmıştır: Dördüncü sayısının ilk sahîfesinde *Üstad-ı mükerrer* ^c*utûfetlû Ekrem Beyefendi Hazretleri'nin bir iltifat-nâmesi* neşredilir. Sekizinci sayıda yine Ekrem Bey'in bir mektûbu yer almıştır. Bundan iki sayı sonra *şâir-i şehir Cenab Şihâbeddin Beyefendi'nin* imzâsıyla karşılaşılıyor. Daha sonra *şâir-i 'âli-nazar Tevfik Fikret Beyefendi tarafından* şiirler *ihdâ* olunmağa başlar. Nihâyet Hüseyin Suad, Hüseyin Sîret, Ayın Nâdir, Mehmed Rauf, Hüseyin Câhid gibi Edebiyat-ı cedîde zümresine dâhil çeşitli kalem sâhipleri bu neşir vâsıtasını yazılarıyla beslerler; bâzan da gazete, bu şahsiyetlerin İstanbul mevkutelerinde çıkmış yazılarını iktibâs eder.

Tevfik Fikret'in *Mûtâlea*'da basılan manzûmeleri; ya şâir tarafından *ihdâ buyurulmuş* yâhut *Servet-i fûnûn*'dan *Malûmat*'dan iktibâs olunmuştur. Bunların mühim bir kısmına *Rübâb-ı şikeste*'de de rastlıyoruz: *Halûk'un Sesi, Geçmişde, Belki Hayır, Sabâh ezânında, Nâdim-i hayât, Kılıç, Timsâl-i cehâlet, Ey kız, Neş'e-siz, Fırsat (Rübâb-ı şikeste*'de *Fırsat yolunda), Zer-rişte, İnanmak (Rübâb-ı şikeste*'de *İnanmak ihtiyacı), Küçük âile, Bahar-ı mağmûm, Ey hâb, Karlar ...* gibi.

İsmail Hikmet Ertaylan'ın *Düşünce* mecmûasındaki yazısından itibaren dikkati üzerine çeken *Tevhid* de "muktebesât" kaydıyla neşredildiğine göre, *Mirsad*'dan alınmıştır.

II- Küçük Bir Génèse İncelenmesi :

Bu manzûmelerden bâzıları, *Rübâb-ı şikeste*'ye geçirilirken küçük değişikliklere uğrar. Şimdiye kadar gözden kaçmış olan şiirlerini takdimden önce; bunları sıralamayı faydalı buluyoruz.

Başlıca değişiklikler şöyledir:

1- Manzûme isimlerine yeni kelime ilâvesi;

- a) *Fırsat* (*Mütâlea*, 55, 27 Rebi'ül-evvel 1314-13 Ağustos 1313).
Fırsat yolunda (*Rübâb-ı şikeste*, ikinci tabı, 1327, s. 171-172)
- b) *İnanmak* (*Mütâlea*, 69,7 Receb 1315-19 Teşrin-i sâni 1313).
İnanmak ihtiyacı (*Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı. s. 219).

2- Noktalama işâretlerinde düzeltmeler :

Bu, bilhassa bâzı kelime ve terkiplerin etrâfını saran çizgileri kaldırmak sûretiyle kendini gösteriyor. Bir def'asında da bahsi geçen çizgilerin yerlerini tırnak işâretlerine terkettiğini görüyoruz:

- a) *O zaman hâr ü münkesir*, - ancak

Birer efsâne-i şübâne gibi-

(*Belki ... Hayır*, *Mütâlea*, 29, 14 Ramazan 1314-4 Şubat 1312)

“Ancak” kelimesinin evveli ile “gibi” kelimesinin sonundaki çizgiler, kitapta yoktur. (*Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, s. 65)

- b) *Garik-ı neş'e*- (*Hayâl-i hod-bin*, *Mütâlea*, 31, 24 Ramazan 1314-18 Şubat 1312) *Garik-ı neş'e* (Aynı manzûme, *Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı s. 88)

- c) -Söz gölgesidir tahassüsâtın-

(*Neş'esiz*, *Mütâlea*, 49, Safer 1315-1 Temmuz 1313)

“Söz gölgesidir tahassüsâtın”

Aynı manzûme, *Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, s. 417)

- d) *Peyinde—cism-i girânımla—eylerim pertâb*

(*Aynı manzûme-Mütâlea*)

Peyinde cism-i girânımla eylerim pertâb

(*Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, s. 87)

- e) *Zerrişte,-bu ismiydi onun-,sanki haberdâr*

(*Mütâlea*, nr 56,3 Rebi'ül-âhir 1315-19 Ağustos 1313)

Zer-rişte, bu ismiydi onun, sanki haberdâr

(*Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, s. 130)

Yan yana iki noktanın yerini virgüle terkedip müteâkip kelime sonuna iki nokta ve nidâ işâreti getirildiği vâkidir:

Belki..Hayır, (Mütâlea, 29-14 Ramazan 1314-4 Şubat 1312)

Belki, hayır..! (Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 64).

2- İmlâ değişikliği:

Bunu bir kelimedede görüyoruz: *Bahâr-ı mağmûm* manzûmesinde geçen “şekvâ” kelimesinin son harfi, *Mütâlea*’da (nr. 37,18 Zi’l-kıde 1413) “yâ” *Rübâb-ı şikeste*’te (aynı baskı, s. 80) “elif”tir.

3- İzâfetin atfa çevrilmesi:

Karanlık: Fehm-i dâniş, akl ü istihrâc hep muzlîm
(*İnanmak, Mütâlea, 69,7 Receb 1315-19 Teşrin-i sâni 1313*
Karanlık: Fehm ü dâniş akl ü istihrâc hep muzlîm
(*İnanmak ihtiyâcı, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 319)*

Şâir, burada ilk baskıda mürettepten sâdir olan ihmâli tamamlamış görünüyor.

4- Küçük musrâin daha önceki musrâa ilâvesi:

a) *Yaz aşkına dâir-dediniz.. İşte*

Çocukken

(*Mütâlea, 56, 3 Rebi’ül’-âhir 1315-19 Ağustos 1313).*

“Yaz aşkına dâir” dediniz.. İşte çocukken

(*Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 129)*

b) *Birer gülşendi; her şey, her çiçek*

Bir nâzenin cûşîş

(*Fırsat, Mütâlea, 55, 27 Reb’ü’l-evvel 1314)*

Birer gülşendi; her şey, her çiçek bir nâzenin cûşîş

(*Fırsat yolunda, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 171)*

5- Küçük başlığın kaldırılması :

Halûk’un sesi manzûmesinin altında *Geçen kış* küçük başlığı vardır (*Mütâlea* 21, 16 Receb 1314—10 Kânûn-ı evvel 1312). Kitapta bu kalkmıştır (*Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, s. 208). Bu, manzûmenin târihiyle ilgili olmalıdır.

6- İthâfın kaldırılması :

Zer-rişte, Ahmed Hikmet Bey’e ithâf edilmiştir (*Mütâlea, 56, 3 Rebi’ü’l-âhir 1315-19 Ağustos 1313*). Kitapta bu kayda rastlıyamıyoruz (*Rübâb-ı şikeste, s. 139*)

7. Kelime değiştirilmesi :

a) *Terfihime elbette o gün are bulurdu;*

(*Zer-rişte, Mtlea, 56, 3 Rebi''l-hir 1315 ve 19 Ağustos 1313*)

Tatyibime elbette o gün are bulurdu;

(*Zer-rişte -Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 130*)

b) *Bu vehm-lde bir zulmet ki benzer zulmet-i kabre:*

(*Inanmak, Mtlea, nr. 69, 7 Receb 1315-19 Teşrin-i sâni 1313*).

Bu vehm-ld bir zulmet ki benzer zulmet-i kabre

(*Inanmak ihtiyâcı, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı s. 220.*)

c) *Timsli-i hadşe-veridir merg-i h'ilin*

(*Karlar, Mtlea, 75, 16 şa'bn 1315-28 Kânûn-i evvel 1313*).

Timsâl-i hadşe-veridir mevt-i h'ilin

(*Karlar, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 111*)

d) *Kabil midir idesi, hayfa vislinin*

(*Geçmişde, Mtlea, 27, 30 şa'bn 1314-10 Kânûn-ı sani 1312*).

Kabil midir idesi bilmem vislinin

(*Geçmişde, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 361*)

e) *Bir levha-i hazn*

(*Karlar, Mtlea,*)

Bir safhadır, hazn

(*Karlar, Rübâb-ı şikeste, aynı baskı, s. 111*)

f) *Manzr olan o levhada bi-reng  bi-hutt*

(*Karlar, Mtlea*)

Manzr olan o safhada bi-reng  bi-hutt

(*Karlar, Rübâb-ı şikeste*)

8- *Mısr ıkartılması :*

a) *Elimden tutdu, baktım, Bir küçük gmrh*

ekildim gösterüp ikrâh.

(*Fırsat, Mtlea, 55, 27 Rebiü'l-evvel 1314-13 Ağustos 1313*)

Rübâb-ı şikeste'deki *Fırsat* yolunda başlıklı manzûmede *Çekildim gösterüp ikrâh* kısmı çıkartılmıştır.

b) *Mâzi o bir cihân idi hep reng ü nûrdan*
Sığmazdım âsmana o demler gurûrdan

(*Geçmişde, Mütâlea*, 27, 30 Şa'ban 1314-10 Kânûn-ı sâni 1312.) *Manzûme, Rübâb-ı şikeste*'ye bu mısırâların ikincisi çıkartılarak alınmıştır.

9- *Bir manzûmeye yeni bir kısım ilâvesi :*

Ey kız başlıklı manzûme, *Mütâlea*'da (nr. 17, 17 Cemâzîe'l-evvel 1314-12 Teşrîn-i sâni, 1312)

Bulmuş kadar latîfsin, ey gonce-pîrehen,
Rûhdan vücûd :

mısırâlarıyla bittiği hâlde; şâir bunu *Rübâb-ı şikeste*'ye (s. 395-396) alırken metne on iki mısırâlık bir kısım ilâve etmiştir.

Tevfik Fikret'in, aynı adı farklı manzûmelerde kullandığı da vâkidir (Kırş, *Eş'âr-ı mahabbetden, Servet-i fûnûn*, nr. 273-23 Mayıs 1321- *Rübâb-ı şikeste*, aynı baskı, ss. 379-380).

III- *Rübâb-ı şikeste*'ye alınmamış bâzı manzûmeler:

Tevfik Fikret'in *Mütâlea*'da çıkan manzûmeleri arasında *Rübâb-ı şikeste*'ye alınmamış olanları da vardır. Bunlar altı tanedir: Üçü, *Servet-i fûnûn* ve *Mâlu-mat*'da üçü de ilk def'a *Mütâlea*'da neşrolunmuştur, Hepsisi de -yalnız neşir tâ-rihleriyle değil- anlattıkları vak'alar, aksettirdikleri ruh hâletiyile *Rübâb-ı şikeste*'yi teşkil eden manzûmelerle aynı yıllarda yazılmış görünüyorlar.

1- 1897 *Yûnan harbi ile ilgili manzûmeler:*

1897 Türk-Yûnan harbi, Türk zaferiyle bitmiştir. Osmanlı ordusu, Atina'nın 150 kilometre yakınlarına kadar ilerlemişti. 3 Hazîran 1897 de başlayıp 4 Kânûn-ı evvel 1897 de on altı maddelik bir muâhadenâme ile hitam bulan İstanbul konferansı'ndan pek tatminkâr bir netîce elde edilemedi.

Bir ay süren ve halk arasında 1313 Harbi denilen bu savaş, edebiyâtımıza ayrıca bir tedkik mevzûu teşkil edecek kadar, yazı kazandırmıştır. Abdülhak Hâmid, Recâi-zâde Mahmud Ekrem, İsmâil Safâ, Ayın Nâdir (Ali Ekrem), Tevfik Fikret... bu muhârebeyi şiirlerle karşıladılar; Ahmed Midhat Efendi de, bu vak'ayla ilgili roman yazdı.

Tevfik Fikret'in asker, silah ve harble ilgili manzûmeleri :

Bu manzûmeleri iki kategoride mütâlea edeceğiz:

- Rübâb-ı şikeste*'de yer alan asker, silâh ve harble ilgili şiirler.
- Rübâb-ı şikeste*'nin dışında kalanlar.

a) Birinci kategoriye giren manzûmelerin müşterek vasıfları, mevzû bakımından umûmîlik taşımalarıdır. Hangi harble ilgilidirler, sözü edilen harbler hayâlî midir, gerçek midir? Tâyin edemiyoruz: *Ken'an* şiirinin son kıt'ası, *Hasan'ın gazâsı*, *Asker geçerken*, *Kılıç* manzûmeleri bu dâireye girer.

Sıska, âciz, lertzân harekâtı, mukavves bacağıyla akranına istihzâ mevzûu olan, böylece de hırpalanan *Ken'an* hakkındaki:

*Harb oldu, bütün köydeki şübbân-ı hamiyyet
Ser-hadde şitâb eyledi... Ken'an da berâber
Bir gün pusuda bir avuç erbâb-ı celâdet
Bir furka harâb eyledi Ken'an da berâber;
Ken'an köyüne yâreli dönmüş geliyordu.
Pişinde bir âvâze-i şan yükseliyordu*

kıt'asında sözü edilen harb hayâlîdir.

Asker geçerken adlı manzûmenin, bir müşâhededen gelen ilhâm üzerine yazılmış olması kadar, tamâmen zihnî bir kaynakla beslemiş bulunması da muhtemeldir.

Türk-Yunan harbinin başladığı günlerde (15Nisan1313) *Mütâlea* mecmûasında intişâr eden *Kılıç* mânzûmesinin daha önce yazılmış olacağını kabûl edebiliriz.

Fakat *Hasan'ın gazâsı* adını taşıyan manzûme, doğrudan doğruya bu harble ilgilidir: 13 Haziran 1313 te, *Servet-i fûnûn'un Evlâdı şühedâ ve malûlânî guzât-ı Osmaniye menfa'atine mahsûs bir nüsha-i mümtâzesi* çıkar; *Hasan'ın gazâsı* da ilk def'a orada neşredilmiştir.

Bütün bu manzûmeler gösteriyor ki, 16 Nisan 1321 de tamamladığı *Târîh-i kadîm* ile tam bir harb aleyhtârı hüviyeti kazanarak,

*Sonra hûnin vesâit-i tahrîb :
Mızırak, yay, kılıç, topuz, balta,
Mancınık, top, sapan, tüfek.... araba*

sözleri ve

Bir belâgat: Belâgat-i şemşîr

mısrâmda kılıcı istihkar edecek olan Tefvik Fikret; henüz 1313 de hem bu muhârebe âletini, hem gâzileri ögen şiirler yazmaktadır.

b) *Rübâb-ı Şikeste* dışında kalan harb şiirlerinin mevzû bakımından müşterek tarafları ise, doğrudan doğruya 1313 harbi ile alâkalı bulunmalarıdır.

Bunlar; önce *Servet-i fûnûn* ve *Malûmât*'da intişâr etmiş, akabinde de *Mütâlea* tarafından iktibâs olunmuştur. Murad Uraz, Fikret'in *Servet-i fûnûn*'da kalan şiirlerini toplarken bu üç manzûmeyi de kitabına (*Tefvik Fikret ve kitaplarında çıkmıyan şiirleri*, 1959) aldığı hâlde, bunlar, tedkikçilerin dikkatini çekmemiştir.

Şimdi herbirini kısaca tanıtmaya çalışalım:

1) *Teşyiden avdetde* :

Mütâlea'nın 2 Zi'l-hicce 1314-22 Nisan 1313 ve 40 numaralı nüshasında yer alan bu manzûme;320 numaralı *Servet-i fûnûn*'dan iktibâs edilmiştir. Tevfik Fikret'-le İsmâil Safa'nın müşterek manzûmesidir. Yûnan harbi'ne giden askerlerin teşyî ile alâkalıdır.

*Gaarib güneş, azimete âmâde bir tren,
Bir mahmel-i revân-ı emel zanneder gören.*

beytiyle başlıyor. On üçüncü beyitten sonra vezin ve şekil değişiyor. Doğrudan doğruya teşyî ile alâkalı olan ilk kısım:

*Serhatde iltihâk ediniz şanlı erlere,
Bizden selâmlar götürün hep o yerlere:*

beytiyle bitiyor. Selâmların götürüleceği yerlerle alâkalı bulunan ikinci kısım ise, şöyle başlamaktadır:

*O yerler şimdi bir tâbiş-geh-i seyf-i mücellâdır,
Süfûf-i gaaziyan pirâye-bahş-ı sahn-i sahrâdır,
Tüfek, top, süngü birden, bir uğurdan hamle-fermâdır;
Çemenler işte mevc-i hûn-ı düşmenle mutarrâdır.
Bütün ebr-i zaferdir sanki feyz-efşân o yerlerde,
Bahâr-ı hûn u âteşdir bu yıl cûşân o yerlerde:*

Murad Uraz tarafından neşredilmiş olduğu için metnin tamâmını vermiyoruz. Üslûp; birinci kısmın - biraz Abdülhak Hâmid'den ses veren - Fikret, ikinci kısmın da İsmâil Safâ tarafından yazılmış olacağını düşündürüyor.

2°. *Mütâlea* (nr. 41, 9 Zi'l-hicce 1314-29 Nisan 1313), -bir hafta sonra da,- şâir'in bir müddet önce *Mâlûmat*'ta (nr. 82) çıkmış olan *Yenişehir gazilerine* başlıklı manzûmesini iktibâs eder. Bu dört kıt'alık manzûmede Yenişehir muhârebesinde zafer kazanan gaziler tebrîk olunuyor. İlk kıt'ası şöyledir:

*Olsun gazâ mübârek Ey gaazyân-ı İslâm:
Canlandı sâyenizde Ümmîd-i şân-ı İslâm
Gösterdiniz umûma Neymiş tüvân-ı İslâm
Bî-rûhdur deyenler Osmâniyânı.. Görsün:*

Fikret; ,bu kıt'ada yalnız gazileri, İslâm'ı, osmanlıları öğmekle kalmıyor; 1853 ten beri Avrupa siyâsî edebiyâtında yer alan "hasta adam" tâbirini de cevaplandırıyor.

3°. *Mütâlea*, bir sayı sonra (nr 42, 16 Zil'hicce 1314-6 Mayıs 1313), *Malûmât*'ın müteâkip sayısında çıkan *İki bayram* başlıklı şiiri iktibâs etmiştir. Dokuz yıl sonra;

Din şehîd ister âsman kurban

diyecek olan şâir; burada zaferle kurban bayramının müsterek sevincini dile getiriyor :

*Başka bir rengi var fakat hûnun
Bu güzel çehrelerde... Feyz-âver,
“Rûh-perver” desem de ahrâdır...
Bu iki vech-i şûle-meşhûnun
Biri iyd-i ferah-bedîd-i zafer,
Biri iyd-i sa'îd-i adhâdır:*

IV- Gözden kaçmış manzûmeler:

İlk def'a bu yazı bünyesinde fikir âlemine sunulacak olan bu manzûmeler, yalnız *Mütâlea*'da neşr olunmuşlardır: *Ah o geçen devre-i hayât, Metrûke, Incimâd-ı rûh* adlarını taşıyorlar.

1°) “*Ah o geçen devre-i hayât*” başlıklı manzûme :

Mütâlea'nın, Muharrem 1315-20 Mayıs 1313 te intişâr eden 43. sayısında çıkar.

Mevzû, kaybolmuş bir aşkla ilgilidir: Şâir, ye's içindedir. Her şeyi karanlık görür. İçinde bir kırgınlık vardır: Bu hâl ona, sonbahar elinde kopmuş bir yaprağın bir anda düşmesini hatırlatıyor. Bugün üzüntülü göz yaşlarıyla andığı o kaybolan bağlar; şâir'e “câmid” bir tesellî vermektedir. Geçici gençliği, geçici kâinatı “dâimî” sanarak aldanan Fikret; hayâtın o devresinde mes'ud olurmuş.

Tevfik Fikret'in aldanmaktan tesellî bulması, mes'ud olması burada da karşımıza çıkıyor.

Manzûmede dikkat edilecek diğer bir nokta da, Şâir'deki ye'sin dış âleme sirâyet etmiş olmasıdır. Ayrıca *sâfil* demek sûretiyle, kâinatı toptan kötülüyor.

Şimdi metnini verelim :

Âh o geçen devre-i hayât !

*Artık düşünmek istemem... Artık bu âlemin
Yokdur beni düşündürecek bir sa'âdeti;*

Artık mahabbeti

*Görmekdeyim şebih-i siyeh-rengi mâtemin !
İhsâs eder hayâlîme rikkatli bir sukût
Dest-i hazanda lerzişi bir berg-i sâkıtın*

Bir çok revâbıtın

*Bir demde inkisârı... Ne dehşetli bir sukût :
Bir çok revâbıtın ki bugün eşk-i ye's ile
Tezkârı bir tesellî-i câmid verir bana..*

*Bi-kayd ü pür-hevâ,
Onlardı rabteden beni bin kayd-ı zâ'ile
Zâ'il şebâb... Zâ'il ü sâfil şu kâinât;
Ümmîd içinde bunları ben dâimî sanır,
Hep öyle aldanır,
Mes'ud olurum... Âh o geçen devre-i hayât !*

2°) “*Metrûke*” başlıklı manzûme :

Mütâlea'nın 15 Muharrem 1315-2 Hazîran 1313 tarih ve 4^s numaralı sayısında çıktı. Victor Hugo'nun *Sefiller*'inde geçen Causette'le Abdülhak Hâmid'in *Sefile*'-sini hatırlatan bir kadın tipiyle alâkalı. Fikret'in zavallılara acıma duygusunu aksettiren manzûmeleri çerçevesine sokulabilir.

Metin şöyledir :

Metrûke
Vechinde, soluk vech-i zâ'inde emeller
Câmid nazar-ı ye's ile bekler gibi her ân,
Müstağrak ü dilber,
Bir çehre-i esmer;
Bir hüsn--i levend-âne ki birlikde nümâyan
Vakıtyla güzelliğini okşayan eiler...
Eller... Bu kadın onlara bâziçe-i yek-dem,
Bir darbe-i hicrân ile makhûr ü şikeste
Bâziçe-i sevdâ;
Mâ'il yine hâlâ
Bir muhteris-i vuslata, bir neş'e-pereste..
Hâlâ ona mâi'l, ona meshûr, ona mahrem :

3°) “*İncimâd-ı rûh*” manzûmesi :

Mütâlea'nın 23 Şevvâl 1315-4 Mart 1314 târih ve 83 numaralı nüshasında basıldı. Tevfik Fikret, bu manzûmede mücessem bir ye's hüviyetiyle karşımıza çıkıyor.

İncimâd-ı rûh
Artık ne te'essür, ne ümid... İşte hayâtım
Bir nazra-i sengin ile mevku'f-i temâşâ
âfâk-ı şühûdü.
Artık ne mahabbet, ne keder... Hep hevesâtım
Donmuş gibi, donmuş gibi rûhum bile hattâ.
Fark etmiyor aslâ
Alâm-ı vücûdu.

Ey firkatî serdî-fiken-i kalb ü hayâlim :
Karşında emellerle heveslerle yanan ben
Bak şimdi ne câmid

Bir kitle-i ye'sim... Oku, tasvîr-i melâlim :
“Azürde-i leb-teşne, dil-efsürde-i şiven,
“Melbûs ü mülevven
“Bir heykel-i bârid”.

V- Netîce :

Bu incelememiz; Tefvik Fikret'e âit manzûmelerin, Selânik'te çıkan *Mütâlea* gazetesini de beslediği ortaya koymuştur.

Şâir; sözü edilen manzûmelerin bir kısmı bilâhare *Rübâb-ı şikeste'*ye alır, bir kısmı da mevkuitede unutulur.

*Rübâb-ı şikeste'*ye geçen şiirler, noktalama işâretlerine kadar bâzı değişikliklere uğramıştır.

Bu kitap dışında kalan manzûmelerin bâzıları harb, silâh ve askerlikle ilgilidir. Bâzıları, harb dışında kalan mevzûlar üzerine kurulmuştur. 1321'de, *Târîh-i kadim'*i ile bir harb aleyhtârı hüviyeti kazanacak olan Tefvik Fikret; 1313 te Türk-Yûnan savaşında kazandığımız zaferi öğmektedir. İslâm, Osmanlı kelimelerini kullanarak bu savaşta başarı gösteren orduyu tebrîk eder.

Yine Târîh-i Kadim'de

Din şehîd ister âsman kurban

diyecek olan şâir; 1313 te Yûnan karşısındaki muzafferiyetle kurban bayramının aynı güne rastlamasını sevinçle karşılar.

İlk def'a bu yazı içinde fikir âlemine sunulan ve mevzûları harble ilgi bulunmayan manzûmelerden biri, düşkün bir kadının iç portresini ortaya koymaktadır. Diğerlerinde de mevzû, şâir'in kendisidir. Onun, kaynağını aşktan alan ye'si ile karşılaşıyoruz.

RAGIP PAŞA KÜTÜPHANESİ VAKFİYESİNİN ÇEVİRİYAZISI

Ahmet İhsan TÜREK

Ragıp Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi metni çevriyazı (transkripsyon) işaretlerine dayanılarak hazırlanmıştı. Basım provaları geldiği zaman işaretlerin yokluğu ortaya çıkarak metin ister istemez işaretsiz olarak yayımlandı (Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Erzurum 1970; sayı 1, 65 v. dd.) ve makalede bu eksikliğin sonradan giderileceği belirtildi. Burada bir dizinle bu eksikliğin giderilmesine çalışılacaktır.

Metinle ilgilenenlerin işini bir dereceye kadar kolaylaştıracak ve bu yazının dizinini kabartmayacak bir yöntem üzerinde duruldu. Bu yöntem sözcüklerin eski harfli yazılış biçimlerini veren bir sözlüğe dayanmalıydı. Bunun için (Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara 1970) sözlüğü seçildi.

Dipnotlarda yeri gösterilmiş bulunan âyetler için her zaman Kur'âna bakmak olanağı bulunduğundan âyet sözcüklerine yer verilmemiştir. Vakfiyenin geriye kalan sözcükleri için

1. Ön ve son ekli sözcüklerden ekler atıldıktan sonra geriye kalan bölümü; sözgelisi be-hesâb, dâhilinde ve terbi'î gibi sözcüklere bakmak için hesâb, dâhil ve terbi' sözcükleri,

2. Bileşik sözcüklerin ayrı ayrı her sözcüğü için önce aşağıda verilen dizine baş vurulması, sözcük dizinde yoksa yukarıda adı geçen Devellioğlu Sözlüğüne bakılması gerekir.

Doğrudan doğruya Devellioğlu Sözlüğüne baş vurulması yanlış sonuçlara yol açabilir: Sözgelisi birden fazla yazı biçimi olan veya seyrek de olsa yanlış basılmış olan bir sözcükle karşı karşıya kalınabilir. Bundan dolayı önce dizine, orada yoksa Devellioğlu Sözlüğüne bakılmalıdır.

Dizini vermeden önce vakfiyeninin yanlış basılmış sözcüklerinin düzeltilmiş biçimini buraya almakta yarar vardır. Bu düzeltmelerde gösterilen sayıların birincisi sayfayı, ikincisi ise satırı gösterir.

65/41 kısaltmaları
65/42 yazıldığı

kısaltmaları
yazıldığı

71/5	bastânımın	bôstânımın
71/18	li'l-lâhi'l-...	li'llâhi'l-...
71/29	bi-fazli'l-lâhi-i	bi-fazli'llâh-i
71/39	bi-lutfi'l-lâhi'l-...	bi-lutfi'llâhi'l-...
72/2	itlâk	itlâk
73/17	bi-emri'l-lâh	bi-emri'llâh
73/38	”	”
73/27	müdefi'	mündefi'
75/24	li'l-lâh-i	li'llâh-i
76/5	bi-lutfi'l-lâh	bi-lutfi'llâh
77/9	esbega'l-lâh-ü	esbega'llâh-ü
77/16	âmelehü'l-lâh-ü	âmelehü'llâh-ü
77/32	izmâ	imzâ'
78/6	bi'l-lâh	bi'llâh
78/8	bedellehü	beddeleh-ü
78/25	Mektûb-i	Mektûbi-i

D İ Z İ N

A

add	°add
âde	°âde
âdemin	âdemin ^m
afâza	afâza ^a
âgâz	âgâz
ahad	aḥad
ahadiyyet	aḥadiyyet
Ahmed	Aḥmed
aḥşâm	aḥşâm
ahtâr	aḥtâr
ahvâl	aḥvâl
akâr	°akâr
akçe	akçe
akl	°akl
alâ	°alâ
aleyh	°aleyh
âlî	°âlî
âlihi	âlihî
âlimen	°âlimâ
aliyye	°aliye
âmeleh-ü	°âmelehü
âmm	°âmm
an	°an
a'nî	a°nî
antârî	°antârî
arak	°arak
arasât	°arasât
ârâyîş	ârâyîş
ârî	°ârî
âsâr	âsâr
âsumân	âsumân
atâ	°atâ
âtî	âtî
a'zam	a°zam
azvâ'	azvâ' [?]

B

ba'd-e	ba°de
ba'd-i	ba°di
bâg	bâg
bâgçivân	bâgçivân
bahâ	bahâ
bâhire	bâhire
bâhired	tâhired
bânîh-i	bânîhî
Bârût-hâne	Bârût-ḥâne
bâsire	bâsire
batnen	batnâ
Bâyezîd	Bâyezîd
ba'zan	ba°zâ
bekâ	beḳâ
beriyetih	beriyetih
beytûtet	beytûtet
beyyinât	beyyinât
Beyzâvî	Beyzâvî
bid'a	bid°a
bih-i	bihî
bikâ'	bikâ°
bizâ'a	bizâ°a
bôgâsî	bôgâsî
Bôgâsîcî	Bôgâsîcî
böstân	böstân
bulûg	bulûg

C

ca'ala'llâhü	ca°ala'llâhü
câriyetün	câriyetün ^m
cemâ'at	cemâ°at
cezile	cezile
cezili	cezilî
cümletihâ	cümletihâ

D

dahi	daḥî
dâ'î	dâ'î
dâ'ire	dâ'ire
Dâye	Dâye
dellâkân	dellâkân
devletlû	devletlû
dil-küşây	dil-küşây
du'â	du'â

E

Ebû'l-Feth	Ebû'l-Feth
edâ	edâ
efzal	efzal
e'imme	e'imme
ekser	ekşer
enfe'	enfâ'
enmâhâ	enmâhâ
Ensârî	Enşârî
erba'a	erba'a
esâse	esâse
esbaga	esbagâ
eserile	eşerîle
eşâ'	eşâ'
etrâf	eṭrâf
evkâf	evkâf
evlâ	evlâ
Eyyûb	Eyyûb
ezkâhâ	ezkâhâ

F

fâ'ik	fâ'ik
fâ'iz	fâ'iz
fârigan	fâriğâ
fass	faşş
Fâtîme	Fâtîme
fazl	fazl
fehâmê	fehâmê

fer'an	fer'â
fezâ'il	fezâ'il
fitret	fitret
fukarâ	fukarâ
fühûl	fühûl
fürkân	fürkân

G

gıbbe	ğıbbe
gurûş	ğurûş
güsiste-târ	ğüsiste-târ

H

habs	ḥabs
hâci	ḥâci
hâfız	ḥâfız
Hafıza	Ḥafıza
hafizu	ḥafızu
hâk	ḥâk
hakk	ḥakk
hâlî	ḥâlî
halikatih	ḥalîkatih
Halil	Ḥalil
hammâlâl	ḥammâlân
hâme	ḥâme
hâmî	ḥâmı
Hancî	Ḥâncî
Hanîfe	Ḥanîfe
hânım	ḥânım
Hânü'llezî	Ḥânü'llezî
hâric	ḥâric
hasbeten	ḥasbetâ
hâsılât	ḥâşılât
hâsile	ḥâşîle
hasîr	ḥaşîr
hasm	ḥasm

haşri	haşri
hâss	hâşş
hâtem	hâtem
hâteme	hâteme
Hâtûn	Hâtûn
hatîr	haţîr
hatt	haţţ
havâss	havâşş
havlu	havlû
havz	havz
hayrât	hayrât
hays	hayş
hazarât	haazarât
hevâmiş	hevâmiş
hidmet	hidmet
hîta	hîta
hızâne	hızâne
hicreti	hicreti
hidmet	hidmet
hirâset	hirâset
hisâl	hişâl
hisân	hişân
hisse	hişşe
hiyânet	hiyânet
hurrire	hurrire
hutabâ	huţabâ
hüdâ	hudâ
hüdâti	hüdâti
hükmi	hukmi
hümâmeyn	hümâmeyn
hvâce	hvâce

İ

i'ânet	i'ânet
ibâd	ibâd
ibdâ'	ibdâ'
ibkâ	ibkâ
İbn Abbâs	İbn Abbâs
icâreteyn	icâreteyn
iftâ	iftâ

ignâ	ignâ
ihdâ	ihdâ'
ihtidâ	ihtidâ'
ihtilâl	ihtilâl
ihtimâm	ihtimâm
ihtivâ	ihtivâ
iktisâm	iktisâm
iktizâ	iktizâ
illâ	illâ
ilmun	ilmun
inhâ	inhâ
inkata'a	inkata'a
insâf	inşâf
inşâ	inşâ
inti'âş	inti'âş
intifâ'	intifâ'
intisâb	intisâb
iskâ	iskâ
İsmâ'il	İsmâ'il
isrâ	isrâ'
istihdâm	istihdâm
istihkâk	istihkâk
istikâmet	istikâmet
iştirâ	iştirâ'
i'tâ	i'tâ
i'tilâ	i'tilâ
i'tilâl	i'tilâl
itkân	itkân
itlâk	itlâk
iyâzü	iyâzü
izâ	izâ
izzü	izzü

K

kâbil	kâbil
kabz	kabz
kâğıd	kâğıd
kâ'im-makâm	kâ'im-makâm
kâ'in	kâ'in

kâliçe	ķaliçe
kâni'	ķani ^c
kasr	ķaşr
kapulı	ķapūli
kâtibeten	ķâtiβeten
kavâ'id	ķavâ ^c 'id
kavil	ķavil
Kâzi	Ķâzi
Kefeci	Kefeci
Kemâl	Kemâl
Kemâleddin	Kemâleddîn
kesire	kesire
ket-hudâ	ket-ħudâ
keyfemâ	keyfemâ
kezâlik	kezâlik
kıblî	ķıblî
kıdh	ķıdh
kırâ'at	ķırâ ² 'at
kıta'ât	ķıta ^c 'ât
kimesne	kimesne
Koska	Ķōska
Konstantîniye	Ķoştañtîniye
kudvet	ķudvet
Kûfî	Kûfî
külhan	ķülħan
küşâde	ķüşâde

L

ledâ'l-hâce	ledâ'l-ħâce
lehü	lehü
leylen	leylâ
lutfihi'l-celi	luţfihi'l-celi
lühâza	lühâza

M

mâ'adâ	mâ ^c 'adâ
ma'an	ma ^c 'â
ma'âş	ma ^c 'âş

magfûr	mağfûr
mahfûfet	mağfûfet
mâhi	mâhi
mahmiyye	mağmiye
mahsûr	mağşûr
mahsûs	mağşûş
mahzen	mağzen
ma'iyet	ma ^c 'iyet
maksûd	mağşûd
ma'kûd	ma ^c 'kûd
makûle	mağûle
mâni'a	mâni ^c 'a
mârrü'z-zıkr	mârrü'z-zıkr
marzât	marzât
marzâtih	marzâtih
mâsûre	mâşûre
mâte	mâte
mazbûta	mağbûta
mebânîhi	mebânîhi
mefţûrât	mefţûrât
Mehemmed	Meğhemmed
mele'	mele ²
memlûke	memlûke
menâfi'	merâfi ^c
menkûl	menkûl
menkûlât	menkûlât
merâhim	merâhim
merrât	merrât
merretin	merretin
mesâ	mesâ
mesârif	meşârif
mesârifât	meşârifât
mestûr	meştûr
meşiyye	meşîye
meşk	meşk
mevkûfe	mevķûfe
mi'etin	mi ² 'etin
miftâh	miftâh
minhü	minhü
misbâh	mişbâh
misliyyeteyn	mişliyyeteyn
mistar-keş	miştar-keş

mistar-zîb	mîştar-zîb
mu'accele	mu'accele
mu'anven	mu'anven
mu'ayyene	mu'ayyene
mu'ciz	mu'ciz
mugâyir	mugâyir
muhât	muhât
muhlisîn	muhlisîn
muhtıb	muhtıb
mukâbele	mukâbele
mukâta'a	mukâta'a
mukayyede	mukayyede
mukîm	mukîm
muktaazâ	muktaazâ
muktaazâsınca	muktaazâsınca
muntazım	muntazım
mustakîm	mustakîm
mûtâb	mûtâb
mutahhar	muḥahhar
mutbah	muḥbah
mutlak	muḥlak
mutlakâ	muḥlakâ
muzâfe	muzâfe
müceddeden	müceddedâ
müdde'a	müdde'a
mü'eccele	mü'eccele
mü'eddî	mü'eddî
mü'ezzin	mü'ezzin
mühdâtü	mühdâtü
mühtedîn	mühtedîn
mükâbele	mükâbele
mündefi'	mündefi'
mürâ'ât	mürâ'ât
mürâhık	mürâhık
mürâ'î	mürâ'î
mürâ'iyen	mürâ'iyâ
mürîh	mürîh
müsâ'ade	müsâ'ade
müsâre'at	müsâre'at
müstehakk	müstehakk
müstehıkkîn	müstehıkkîn
müstelzem	müstelzem

müşâreke	müşâreke
müşâren	müşârâ
müşâri'	müşâri'
mütâle'a	mütâle'a
.müte'âref	müte'âref
müte'assir	müte'assir
müte'attışân	müte'attışân
müte'ayyin	müte'ayyin
müte'azzir	müte'azzir
mütedâvele	mütedâvele
müte'ehhilin	müte'ehhilin
mütehattim	mütehattim
mütehayyirân	mütehayyirân
mütemessil	mütemessil
mütena'im	mütena'im
müterâfi'an	müterâfi'â
mütesaddî	mütesaddî
mütesarrifân	mütesarrifân
mütezarra'	mütezarra'
müvâhece	müvâhece
müvâzabat	müvâzabat
müveşşah	müveşşah
müzîh	müzîh

N

nâfi'a	nâfi'a
nâsiye	nâsiye
Nasûh	Naşûh
nazife	naẓife
nebâhet	nebâhet
nehâren	nehârâ
neslen	neslâ
ne'üzü	ne'üzü
nezâret	nezâret
ni'am	ni'am
ni'amehü	ni'amehü
nişancı	nişancı
Nizâmü'l-mülk	Nizâmü'l-mülk

Nu'mân
nûr-âgîn
nûkûd
nüseh

Nu'cân
nûr-âgîn
nûkûd
nüseh

Ö

ömri

ömrî

P

pâdşâhî
pezîr
pîrây

pâdşâhî
pezîr
pîrây

R

Râgıb
ragbet
rahmetühü
refî'a
ri'âyet
rûgan
Rukıyye

Râgıb
ragbet
rahmetühü
refî'a
ri'âyet
rûgan
Rukîye

S

sa'âdet
sa'âdetlü
sâbikan
Sâbit
sada katün
sâfiye
sahâyif
sâhib
sahife-pîrây
sahihe
sâ'i
sâ'ir
sâlihün

sa'âdet
sa'âdetlü
sâbikâ
Sâbit
şada katün
şâfiye
şahâyif
şâhib
şahife-pîrây
şahihe
sâ'i
sâ'ir
şâlihün

samadânî
samed
samedıyyet
sânehâ
se'âdâti
sebak-şinâsî
sebîli'llâh
sebt
secâyâh
selâsîn
semen
senâ
senet
senıyye
serâh
ser-meşk
ser-sûre
sevâd-gîr
simât
Sînâvî
Subhî-zâde
sûr
sühan-sâz
sükkânihâ

şamadânî
şamed
şamedıyyet
şânehâ
se'âdâti
sebak-şinâsî
sebîli'llâh
şebt
secâyâh
şelâsîn
şemen
şenâ
şenet
şenıyye
şerâh
şer-meşk
şer-sûre
sevâd-gîr
simât
Sînâvî
Subhî-zâde
sûr
şühan-sâz
şükkânihâ

Ş

şefâ'at
şehinşâhî
şerâ'if
şerâ'it
şerî'at
şer'iyye
şevâgıl
şevketih
Şevkî
şifâhen
şikâk
şir'a

şefâ'at
şehinşâhî
şerâ'if
şerâ'it
şerî'at
şer'ıyye
şevâgıl
şevketih
Şevkî
şifâhâ
şikâk
şir'a

T

ta'âm	ta [°] âm
tâbe	ta [°] be
tâbi'a	ta [°] bi [°] a
tâbi'in	ta [°] bi [°] in
tafzîl	tafzîl
taht (68/32, 71/23, 76/21)	taht
taht (67/2)	taht
takıyy	ta [°] kıyy
taleben	ta [°] lebâ
tâlibîn	ta [°] libîn
tarâfu'	ta [°] ra [°] fu [°]
tarik	ta [°] ri [°] k
tâs-keş	ta [°] s-keş
tavvele	ta [°] vvele
te'âlâ	te [°] âlâ
teba'iyet	teba [°] iyet
te'emmül	te [°] emmül
tehiyyât	te [°] hiyyât
tekâlîb	te [°] kâlîb
teksîr	te [°] kîr
tergîb	tergîb
terhîb	terhîb
tırâz	ta [°] ri [°] z
tîmûr	ta [°] mûr
turren	ta [°] rrâ
Tûrsûn	ta [°] rsûn

U

ufk	ufk
uşr	u [°] şr
uttâş	u [°] ttâş
uzamâ'	uzamâ [°]

Ü

ümrân	u [°] mrân
-------	---------------------

V

vâhid	vâhid
va'id	va [°] id
vaka'a	va [°] ka [°] a
vakafet	va [°] kafet
vakaftü	va [°] kaf ^ü
vakf	va [°] k ^f
vakı'	vâ [°] kı [°]
varak-gerdân	vara [°] k-gerdân
vaz'	vâ [°] z [°]
vazâ'if	vâ [°] zâ [°] if
vekîl-harc	ve [°] kîl-harc
veledün	ve [°] ledün
vetîreti	ve [°] tîreti
vicâhen	vi [°] câhâ
vifâk	vi [°] fâk

Y

yâftegân	yâftegân
Yalak-âbâd	Yala [°] k-âbâd
yeden	ye [°] dâ
yed'û	ye [°] d [°] û
yedü'llâhî	ye [°] dü'llâhî
yenbagî	ye [°] nba [°] gî
yevmiyye	ye [°] vmiyye
yuharrer	yu [°] harrer
yüntefe'u	yü [°] ntefa [°] u
yüzker	yü [°] zker

Z

zâhir	zâhir
zâhire	zâhire
Za'im	Za [°] im
zâle	zâle
zâti	zâti
zîbâce	zîbâce
zîde	zîde
zuhr	zuhr
zuhran	zuhrâ
zükire	zü [°] kire

KUL NESİMÎ'YE ÂİT OLDUĞU SANILAN ŞİİRLER

Dr. Hüseyin AYAN

Halk edebiyatımız ve folklorumuz üzerine yazdığı çeşitli eser ve yaptığı

hizmetlerle tanınan sayın Cahit ÖZTELLİ'nin 1969 yılında "KUL NESİMÎ" adlı bir kitabı yayınlanmıştı. (1) O günlerde ben de SEYYİD NESİMÎ (1370?1404) hakkındaki doktora çalışmalarımın sonuna gelmiştim. Adı geçen kitaba daha ilk bakışında Seyyid Nesîmî ile Kul Nesîmî arasında bir karışıklığa düşüldüğünü görmüştüm. Gerekli notlarımı aldım. Bu notları, şu âna kadar bir makale halinde yayımlamaya fırsat bulamadım. Bu yazıyı, Kul Nesîmî'ye âit olduğu sanılan şiirlerin asıl sâhibi olan Seyyid Nesîmî'ye âidiyetini ortaya koymak için kaleme aldım.

Sayın Cahit ÖZTELLİ, Kul Nesîmî'yi üç bölümde mutâlea etmişlerdir. Birinci bölümde (3-18 s.) Kul Nesîmî'nin hayatından ve Hurûfilikten (19 s.) söz edilmektedir. İkinci bölümde "Hece ölçüsü ile nefesleri-ilâhîleri" sıralanmaktadır. (23-41 s.) Üçüncü bölümde ise "Arûz ölçüsü ile nefesleri" (45-93 s.) yer almaktadır. Küçük bir "Sözlük" (95-120 s.) le Kul Nesîmî adlı kitap sona ermektedir.

Kul Nesîmî adına böyle bir kitabı ortaya koyduğundan dolayı sayın Cahit Öztelli'ye şükran borçluyuz. Sayın yazar, eserine şöyle başlıyor: "Edebiyat tarihimiz, tasavvuf şâiri olarak yalnız bir Nesîmî tanır. O da Bağdad'lı Nesîmî'dir. Oysa cönklerden topladığımız yüze yakın şiiri bulunan bir başka Nesîmî daha var. İşte bu kitapta konu olan ikinci Nesîmî'dir. İkisini birbirinden ayırmak için konumuz olana KUL NESİMÎ diyeceğiz."

SEYYİD NESİMÎ, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Metni" (2) adlı doktora çalışmamız sırasında, şâirin mahlasını taşıyan ne kadar şiir gördümse hepsini kaydettim. Şiir mecmûalarıyla cönklerin ihtiva ettikleri şiirlere göre, derleyeninin şiir zevki, tasavvufî inancı, mezhep ve meşrebi hemen anlaşıl-maktadır. Müstensihlerin şiirler üzerinde ne kadar kolaylıkla tasarrufta bulunduk-

(1) Cahit ÖZTELLİ, Kul Nesîmî, Ankara Töyko matbaası, 1969. 120 s. (İçkapakta: Onyedinci yüzyıl tekke şâiri Kul Nesîmî) yazılıdır.

(2) Hüseyin AYAN, Seyyid Nesîmî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe divanının Metni; (Doktora tezini Prof. Dr. Hasibe MAZIOĞLU yönetmiştir). 1095 s. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi No: 111.

ları hattâ mahlasları ne kadar kolaylıkla değiştirdikleri kimsenin gözünden kaçmaz. "Ey Nesîmî, ey Fuzûlî, ey Necâtî, Kul Nesîmî" gibi kelimelerin arûz değeri aynıdır. Nesîmî yerine Fuzûlî, veya bunun aksini yazmak pek kolaydır. Şiir mecmûalarında bunların pek çeşitli örneklerine rastlanır. Nitekim Seyyid Nesîmî Divanı elyazmalarından birinde (3) Fuzûlî'nin bir gazeline tesâdüf ettim. Seyyid Nesîmî'nin bazı gazellerinin Halilî'ye mâl edildiğini gördüm (4). Doktora çalışmamız esnasında, Seyyid Nesîmî divanının metnini kurarken karılaştırmaya esas aldığımız veya incelediğimiz elyazmalarından burada sözünü edeceklerimizde (5) daha nicelerine rastladım..

Seyyid Nesîmî üzerindeki çalışmalarda böyle durumlarla karşılaşırsa, başka şâirlerde bu hususların olamayacağı iddiâ edilemez. Hele Kul Nesîmî gibi, adına yazılmış tertipli veya tertipsiz bir divan veya bir cönk içinde "Bu şiirler de Kul Nesîmî'nindir.", başlığı altında şiirler bile bulunmayan bir şahıs hakkında eser yazmanın, hükme varmanın güçlüğü kolaylıkla anlaşılır. Bu bakımdan konumuz olan "Kul Nesîmî" adlı kitabı yazarken, sayın yazarın, ne kadar zorluklar içinde bocaladığını tahmin etmek zor değildir.

Şiir derleyicilerin ve müstensihlerin bu lâkaydâne davranışları yanında, Seyyid Nesîmî'den bu yana Türk ve İran edebiyatlarında, Nesîmî'ye ve onun mahlasına özenen kişiler olmuştur. Fars edebiyatında "Nesîmî" mahlasını almış iki kişi vardır. Bunlardan birisi Nişaburlu olup Meşhed'de medrese hocalığı ile geçinmiş, hattâtlık ile tezhîp sanatında mehâret göstermiştir. Diğeri ise Herâtlıdır ve mürettep divanı vardır. Seyyid Nesîmî şiirlerindeki samîmiyet ve lirizm, ölümündeki fecâat ve terennüm ettiği inanç sistemindeki "câzibe" dolayısıyla ardından gelenleri öyle etkilemiştir ki, genç şâirler onun mahlası ile şiir yazmayı ve onun menkâbesini efsaneleştirmeği şeref bilmişlerdir. Seyyid Nesîmî'nin Bektaşî tarikatı mensupları arasında bugün bile çok canlı etkisi bulunduğunu görmekteyiz. Umumiyetle tekkelerde, Bektaşî âyin ve ihtifâllerinde, Nesîmî'nin, şiirlerinin okunduğunu ve ilâhî gibi söylendiğini görmüşüzdür. Hattâ günümüz halk şâirlerinden birinin mahlası Nesîmî'dir. Yüzyıllar boyunca tesiri canlı kalabilmiş olan Seyyid Nesîmî'den diğer "N e s î m î" leri ve bunların şiirlerini birbirinden ayırmanın güçlüğüne yukarıda

(3) Seyyid Nesîmî Divanı, Ali Emîrî (Millet Kütüphanesi) Manzûm eserler kısmı No: 443.

(4) Mecmua, Nûruosmaniye Kütüphanesi, No: 4904.

(5) Ali Emîrî (Millet Kütüphanesi) Manzûm eser No: 443; Ayasofya Kütüphanesi No: 3977; Bayezid Umûmî Kütüphanesi, No: 3353; Belediye Kütüphanesi, (Muallim Cevdet) No: 998; Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi No: 558; Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesi No: 639; Isparta (Halil Hamit Paşa Kütüphanesi No: 650; Kadızâde Mehmed Efendi (Süleymaniye) Kütüphanesi No: 395/1; Manisa (Muradiye) Kütüphanesi No: 2671/2; Mevlânâ Müzesi (Konya), 1, No: 2415, 2 No: 2417; Mısır (Kahire-Hıdıviye) Kütüphanesi No: 8674; Râif Yelkenci, 1,2,3,4,5,6,7 (Bu numaralar sayın Râif YELKENCLİ'nin izniyle tarafımdan konmuştur). Râif Yelkenci nüshaları için daha geniş bilgi, Doktora çalışmamızda vardır.

da işaret etmiştik. Nitekim sayın Öztelli'nin "Kul Nesîmî" adlı eserinde de bu karışıklığı müşahade etmekteyiz.

Seyyid Nesîmî'ye ait şiirleri araştırırken divan, şiir mecmûası ve cönklerde "Kul Nesîmî" mahlasına rastlamamız mümkün olmadı. Yalnız Hacıbektaş'ta, Hacıbektaş-ı Velî Müzesindeki araştırmalarımız esnasında, kasaba halkından sayın Yakup GÜRSES'te bulunan bir cönkten (6) istinsah ettiğimiz bir şiirin mahlası *Kul Nesîmî*'dir. Sözünü edeceğimiz şiir, Kul Nesîmî adlı eserde, 14. sırayı işgâl etmektedir. Sayın Yakup GÜRSES'in elindeki cönk son yıllarda istinsah olunmuştur. Şiirin ilk dörtlüğü:

Ger aslım sorarsan ben bir niyâzım
Sabr âlemi derler yerden gelürem
Evvel katre idim, şimdi hâk oldum
Arşdaki kandilden nûrdan gelürem

şeklindedir. Şiirin bütününde, bazı değişiklikler vardır. Fakat bunlar esasa müteallik şeyler değildir.

Kul Nesîmî adlı eserin 26. sırasındaki gazel, Nesîmî divanı elyazmalarından Isparta ve Mevlânâ Müzesindeki nüshalarda vardır. Bunlardan Isparta nüshasının istinsah tarihi Hicrî 971 (Milâdî: 1563/1564) dir. Mevlânâ Müzesindeki nüshanın tarihi Hicrî 1035 (Milâdî: 1625/1626) tir. Sözü edilen gazel:

Sâkıyâ bir cür'a şun ehl-i şafânun ı'şkına
Sâkı-i Kevşer 'Aliyyü'l-Mürtezânun ı'şkına

matlâlî olup tamamı 9 beyittir. 4. ve 8. beyitleri 1625/1626 da istinsah olunan Mevlânâ Müzesindeki nüshada yoktur. Eserini hazırlarken sayın Cahit Öztelli, muhtemelen Isparta nüshasına kaynaklık eden veya bu nüshadan istinsah olunan bir başka cönkten faydalanmıştır. Zira Bayezid Umûmî Kütüphanesindeki 3353 numaralı Nesîmî Divanı elyazmasında bu gazel 14 beyitten ibarettir. Bizim tahminimize göre Bayezid nüshası 17. yüzyılın sonlarında veya 18. yüzyılın başlarında istinsah olunmuştur. Adı geçen elyazmasında, Seyyid Nesîmî'ye ait olmayan yüzlerce gazel vardır. Ayrıca yukarıda matlâını verdiğimiz gazel gibi nicelerinin beyitleri artmıştır. Böyle, Seyyid Nesîmî'ye ait olmayan yüzlerce şiirle doldurulmuş bir nüshayı, biz, Seyyid Nesîmî'nin Türkçe divanının metnini kurarken karşılaştırmalarımıza esas alamazdık, İşte Isparta ve Mevlânâ nüshalarında bulunmayan beyitler:

4. Bir nigâh ile menüm virâne gönülüm şâd olur
Beklerem yollarını bir merhabânun ı'şkına
5. Gözlerün çıhsun Yezîd sen ol imâm şeh-zâdeye
Bir içim şu virmedün kâdir Hüdânun ı'şkına
7. Evliyâlar serveridür şâh-ı merdân-ı Alî

(6) Ali Ekber YEREVANLI, Azerî-Ermeni Edebi Alâkaları, Erivan 1968.

Hâtemini seyle virdi bir dü'ânuñ 'ışkına

8. Günc-ı 'uzlet ihtiyâr it ger elif tek ferd iseñ
Çek elini dünyeden, şâhib-zemânuñ 'ışkına

13. Hâcılar Mekkeye gider kırbân ider cân için
Biz cânumuz kırbân itdük evliyânuñ 'ışkına

Bayezid nüshasındaki sıra numaraları gösterilen bu biyetlerin Seyyid Nesîmî'ye âdiyeti şüphelidir. 7. beyitte vezin hatası vardır. 13. beyitte ise "kırbân ve "cân" kelimeleindeki zihâflar, Nesîmî'ye aslâ mâledilemezler. Bu beyitlerin, Seyyid Nesîmî'ye özenen Bektaşî meşrepli, şâirler tarafından yazıldığını sanmaktayız. Bir şiirin hangi şâire âit olduğunda karşılaşılan güçlükler bir de o gazelin beyitlerindeki fazlalıkların kimler tarafından yazıldığı hususu inzımâm edince bu tip çalışmalardaki zorluk kat kat artar.

Kul Nesîmî adlı eserde 28. sırayı alan:

Fazluña bil bağladum yâ vâhid ü ferd ü ehad
Cümlenüñ ma'büdü sensen dâ'mâ hayy ü ebed

matlâlî gazel, bugüne kadar bilinen Nesîmî elyazmalarının en eskisi olan ve aslı hâlen kayıp olmakla beraber, kayboluşundan önce Millî Kütüphaneye bir mikrofilmli alınmış bulunan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığında kayıtlı 874 Hicrî (Milâdî: 1469) tarihli nüshanın ilk şiiridir. Adı geçen şiirin Ayasofya, Ali Emîri, Isparta, Belediye (Muallim Cevdet), Mısır (Kâhire-Hıdıviye) ve Bayezid nüshalarında bulunduğunu söylersek, sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî adlı eserini hazırlarken, gerekli asgarî dikkate yer vermediği kendiliğinden anlaşılır.

34. sıradaki:

Yüzüñ haţtuñda iy dil-ber açıldı cümle bâbu'llâh
Okur anı müderrisler kelâmin "Küntü kenzu 'llâh"

matlâlî gazeli Bayezid nüshasında görüyoruz. 36. sıra numaralı:

"Ene'l-Hağ" söylerem Hağdan "Ale'l-ARŞ istevâ" geldi
Yüzüñde sûre-i Raħmân "Ale'r-Raħmân 'alâ geldi

matlâlî gazel Bayezid, Isparta, Mevlânâ ve Mısır nüshalarında da bulunmaktadır. Bu elyazmalarından en eskisi Mısır (Kahire-Hıdıviye) Hicrî: 941 (Milâdî: 1534) tarihlidir. Yâni XVI. yüzyılın ilk yarısında istinsâh olunmuştur. 39. gazel, Bayezid el yazmasında üç ilâve beyitle yeralıyor. Matlâdan sonra ilâve beyitleri, Bayezid nüshasındaki sıralarına göre kaydediyoruz:

1. Derd-mend itdüñ meni iy derde dermân İrmeni
Kalmadı 'ışkuñ yolında mende dermân İrmeni
2. Ne perî ne âdemî bu şekl ile men görmedüm
Cennet ü hûrî misen yaħsa ki Rıdvân İrmeni

3. İnce kim sa'y eyledüm nâzük camâlûñ görmege
Zerrece yumşanmaduñ iy göñli sindân İrmeni
7. Bir sü'âl itdi Nesimî sen büt-i meh-pâreden
Luţf ile bir söyleşe gör lâ'li handân İrmeni

Yukarda da işâret olunduğu göbi, Bayezid nüshası XVII. yüzyılın sonlarında veya XVIII yüzyılın. başlarında istinsâh olunmuştur. Bu gazele istinâden bâzı Azerbaycan'lı yazarlar, meselâ Ali Ekber Yerevanlı (6), Nesimî'nin bir Ermeni güzeline âşık olduğunu iddiâ etmektedirler. Gazelin şâire âdiyeti son derece şüpheli olmasına rağmen, bundan bir sürü hükümler çıkarmaktadırlar.

Kul Nesimî adlı kitapta, 44. sırada görünen ve aşağıda matlamı vereceğimiz gazel de Bayezîd, Ayasofya ve Isparta elyazmalarında vardır. Sözü edilen gazelin matlamı şudur:

Vücûd-ı Muştafâ esmâ degül mi
Bu sırrı bilmeyen a'mâ degül mi

Sayın Cahit ÖZTELLİ'nin eserine aldığı 47. gazel de Bâyezid Ayasofya, Isparta, Kadı-zâde Mehmed Efendi (Süleymâniye), Mevlânâ (Konya), Mısır ile Dil ve Tarif-Coğrafya Fakültesi elyazmalarında sekiz beyittir. Seyyid Nesimî'ye âdiyeti kat'î olan bu gazelin Kul Nesimî adlı kitapta bulunmayan beyiti şudur:

7. Kâfirûñ büt-hânesi var mü'minûñ Beytü'l-Ĥarâm
°Âşıkûñ yâr işigidür ka'be vü büt-hânesi

Bu beyitin, daha sonraları müstensihler tarafından atlanmış olduğunu düşünmek yerinde olur, sanırız.

48. gazel Mısır elyazması ile Nûruosmâniye Kütüphanesindeki mecmûada bulunuyor. Bilindiği gibi Mısır elyazmasının istinsâh tarihi 1534 tür. Binâenaleyh XVII. yüzyıl şâiri olan Kul Nesimî'ye âdiyetinden söz edilemez. Lâkin aynı gazel Nûruosmaniye'deki mecmûada Halilî mahlasıyla Halilî'ye âit şiirler arasındadır. Sayın Râif YELKENCİ'deki 2 numaralı elyazmasında da bulunmaktadır. Sözü edilen gazelin matlamı şudur:

Ger saña şerh idevüz ĥaşıyyet-i esmâmuzu
Bilesen Ĥağdan rumûz-ı Leyletü'l-isrâmuzu

Kul Nesimî adlı kitapta 49. sırayı işgâl eden

Ey baña nâ-ĥağ diyenler bu vücûdum oldu Ĥağ
Kâ'inâtuñ Ebcedinden gösterür envâr-ı °ışğ

matlâlî gazel, Ali Emîrî (Millet Kütüphanesi) ile Sayın Râif Yelkenci'deki 2 numaralı Nesimî Divânı elyazmasında görülmektedir. 50. sıradaki

Es-selâm iy şâh-ı merdân es-selâm

Es-selâm iy şîr-i Yezdân es-selâm

matlâlı gezel de Kadı-zâde, Mevlânâ Müzesi, Râif Yelkenci, 2 , 3 ve Bâyezid el-yazmalarında vardır.

Sır-zâtuñ gevheriyem men müselmâan olmanam

Ehl-i imân-ı yâkînem men müselmân olmanam

matlâlı gazel, bizim karşılaştırmalarımıza esâs aldığımız nüshalarda bulunmaktadı. Lâkin Yelkenci, 2, 3 ve Mevlâna Müzesi 2 numaralı nüshalarda bulunmaktadı. Kul Nesîmî şiirleri arasında 51. sırayı işgâl eden bu gazel, mânâyı bozacak ve vezni ortadan kaldıracak kadar okunuş hatâları ile doludur.

Kul Nesîmî'de 52. sıradaki gazel altı beyitlidir. Aynı gazel, Mısır (Kâhire-Hıdıviye) nüshasında, 5, Ayasofya, Yelkenci 2 ve 3 numaralı elyazmalarında 7 beyit olarak bulunmaktadır. Bu gazel, Nûruosmâniyedeki mecmûada ise Halîlî adına kayıtlıdır. Sözü edilen bu gazelin matlâî şudur:

Men ki dervîşem fakîrem pâdışâh-ı °alemem

Rûh-ı bî-rengem egerçi renye girdüm âdemem

Seyyid Nesîmî'nin lirik şiirleri arasında bulunan ve Kul Nesîmî adlı kitapta 53. sıraya konan aşağıdaki

Dil-berâ men senden ayru tende cânı neylerem

Mâl ü mülki taht u tâcı hânümânı neylerem

matlâlı gazel de Bayezîd, Ali Emîrî, Mevlânâ Müzesi 2 ve Yelkenci 2 numaralı elyazmalarıyla Baku baskısında vardır (7).

54. gazel, Men ol şâdıķ kulan kim Ca°feriyem

Hakîkat söylerem Hâķ Hâyderiyem

matlâlı olup Ayasofya, Bâyezîd, Yelkenci 1 (mahlası: Hüseyin'dir,), 2,3 numaralı nüshalarda müşâhede olunmaktadır.

Muhammed Muştafâ cismümde cânum

°Âlî durur benüm dîn ü îmânüm

matlâlı gazel, Ali Emîrî (Millet) kütüphanesindeki elyazmada rastlanmaktadır. Bu gazel, Kul Nesîmî'de 55. sırayı işgâl etmektedir.

61. gazel, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığındaki aslı kaybolan nüshada ve Mısır (Kahire-Hıdıviye) nüshasında bulunmakla beraber Yelkenci, 2, ve 3 numaralı yazmalarda da mevcuttur. Kul Nesîmî şiirleri arasına 8 beyit olarak girmiş olan bu gazel aslında 9 beyitlidir. Matları:

(7) Selmân Mümtâz, Seyyid İmâdedîn Nesîmî Divânı, Baku 1926.

Dimişem men lebûne la¹ ile mercân dimişem
Gör ne nu¹k ile ¹aceb cânuma cânân dimişem dir.

63. şiir, Bâyezîd, Ali Emîrî, Isparta, Mevlânâ 1,2 ve Yelkenci 2.3, numaralı elyazmalarında 6 beyit olarak yer alırken Kul Nesîmî'de 5 beyittir. Sözü edilen şiirin matlaı şudur:

Tâ yüzüñ gördüm nigârâ gamdan âzâd olmuşam
Kulluğuñda pâdişâhum hüsnuñe şad olmuşam

64. gazelin matlaı Seyyid Nesîmî gibi coşkun bir şâirin kaleminden çıkmışa benzer.

İy meni nâ-¹hak diyenler hâdadur bes Yaradan
Gel gatür işbâtın it kimdür bu şeyni yaradan

İşte bu gazel, Ayasofya, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Isparta ve Mısır (Kâhire-Hıdıviye) elyazmalarıyla Mevlânâ Müzesi, 1, Yelkenci 2, 3 ve Bâyezîd nüshalarında vardır.

İy gönül her bî-vücûddan cân umarsan ne ¹aceb
Bî-keremden lutf ilen ihsân umarsan ne ¹aceb

matlâlı gazel 76. sıraya yerleştirile dursun, biz bu gazeli, Ali Emîrî, Bâyezîd, Yelkenci 2,3,5 ve Mevlânâ Müzesi 2 numaralı elyazmalarında Seyyid Nesîmî'ye âit görüyoruz. Adı geçen nüshalarda bu gazelin 9 beyitlik olduğunu da kaydedelim.

Perde altından kim oldı şems-i devrân âşkâr
Şîr-i Yezdândur gönül âhûsını kıldı şikâr

matlâlı 79. gazel, Bâyezîd, Ali Emîrî (Millet), Yelkenci 2 ve Mevlânâ Müzesi 2 numaralı Seyyid Nesîmî dîvanlarında görülmektedir.

Bir dahı görmek cemâlin göñlüm iy cân ârzûlar
Hasta-i derd-i firâkun derde dermân ârzûlar

matlâlı 80. gazel, Ayasofya, Dil ve Tarif-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, He-kimoğlu Ali Paşa (Süleymâniye), Isparta, Mevlânâ Müzesi 1, Yelkenci, 2, 3 ve 5 numaralı elyazmalarında Seyyid Nesîmî adına 7 beyit olarak kayıtlıdır. Bu gazelin ayrıca İstanbul Belediye Kütüphanesi (Muallim Cevdet) kitapları arasındaki Seyyid Nesîmî divanı elyazmasında 5 beyit olarak bulunduğunu kaydetmeden geçemiyoruz.

Çünkü bildüñ mü'minüñ kalbinde Beytü'llâh var
Niçün ¹izzet itmedüñ ol evde kim Allâh var

matlâlı 81. gazeli, Manisa (Murâdiye) ve İstanbul Belediye Kütüphanesi (Muallim Cevdet) kitapları arasındaki elyazmalarında gördüğümüzü söyleyebiliriz. Yine bu

gazele matlâi bakımından benzeyen 89. gazele ileride sırası geldiğinde temâs edeceğimiz. 81. gazelin Muallim Cevdet elyazmasında 5. ve 6. beyitleri şöyledir:

5. Yıldı bir kez hacc olur Mekkede iy hâcî gelûñ
Kıl tavâf gönüllere her demde haccû'llâh var

6. Sen seni merdem diyüp çok da'viye ham eyleme
Hâlî olma lâ-ceram meydânda el-hak şâh var

Buna mukabil, Kul Nesîmî adlı kitaptaki şekline göre, 5. ve 6. beyitler yok.

İy şifâtuñ Sure-i Raḥmâna degmez mi deger
Dost cemâlûñ Kaaf ile Qur'âna degmez mi deger

matlâlî 84. gazelin Ali Emîrî (Millet), Yelkenci 2 ve 5 ile Muallim Cevdet kitapları arasındaki elyazmalarında bulunduğunu işâret edilim.

Kul Nesîmî adlı kitapta bulunan 86. gazele gelince şu gerçeği ifade edemedi geçemeyeceğiz. Bu gazel, 909 H./1503 M. yılında istinsâh olunan Aya-sofya Kütüphanesindeki Seyyid Nesîmî divanı elyazmasında bulunuyor. Yani.

Ehl-i îmân işlerin şol demde inkâr itdiler
Çün Nesîmîni Ḥaleb şehrinde ber-dâr itdiler

matlâlî ve Seyid Nesîmî'nin öldürülmesi olayını konu edinen bir gazel, şâirin ölümünden yüz yıl sonra divânına girebiliyor. Hiçbir kimse ölümünden sonra şiir yazamayacağına göre, bu şiir kesinlikle Seyyid Nesîmî'ye âit değildir. XVII. yüz-yıl şâiri olarak takdîm olunan Kul Nesîmî'ye ise hiçbir zaman isnâd olunamaz. O halde bu şiirin nâzımı, şimdilik, belli değildir. Buna rağmen biz, çalışmamızda bu şiiri Seyyid Nesîmî şiirleri arasına almak zorunda kaldık. Çünkü bizim metodumuz bunu gerektiriyordu. Matlâdaki "Nesîmîni" kelimesi Yelkenci 5 numaralı elyazmasında "Hüseynîyi" olarak geçmektedir. Bilindiği gibi Nesîmî, Hüseynî (8) mahlasını da kullanmıştır. Sözü uzatmamak için bu gazelin nâzımının Alevî-Bektâşi inançlı ve Seyyid Nesîmî hayranı olan bir kimse tarafından yazıldığını söyleyip diğer gazellerin durumuna geçelim. Ancak şurasını da belirtelim ki bu gazel, Ali Emîrî (Millet), Manisa (Murâdiye), İstanbul Belediye Kütüphanesi (Muallim Cevdet), Yelkenci 2 ve 5 numaralı elyazmalarında da bulunmaktadır.

Tâvaf-ı Haccuñ iy dil-ber şevâbı gerçi a'ladur
Velî gönül tavâf itmek bilesen andan evlâdur

matlâlî 88. gazele Yelkenci 2 numaralı elyazmasında rastladık. Yukarıda 81. gazelden bahsederken ifâde ettiğimiz 89. gazelin matlâi şöyledir:

(8) Seyyid Nesîminin kullandığı diğer mahlaslar için "Seyyid Nesîmî, Hayâtı Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Metni" adlı doktora çalışmamıza bakılması.

Mü'minüñ kalbi içinde çünkü Beytüllâhdur
Niçün 'izzet eylemezsen anda çün Allâhdur

Bu iki gazelin matlâları benzemekle beraber, muhtevâları ve beyit sayıları farklıdır. Bu gazeli de Bâyezid, Mualim Cevdet ve Yelkenci 2, 5 numaralı yazmalarda görmektediriz.

Göñül virme cihâna bî-vefâdur
Göñül virmek aña küllî haîâdur

matlâlı 93. gazeli, çalmamıza esas aldığımız nüshalardan Ayasofya elyazmasından mâdâ, Manisa (Murâdiye), Mevlânâ Müzesi 2, Ali Emîri (Millet) ve Râif Yelkenci 2 numaralı divanlarda da gördük.

Menüm şâhum şâh-ı merdân 'Alidür
Erenler ser-veri gerçek velidür

matlâlı gazele Yelkenci 5 numaralı divanda rastladık.

Sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî'nin sanarak aynı addaki kitaba aldıkları ve 95. sıraya yerleştirdikleri

Dürr-i beyzâdur vücûduñ Hağ nişânı ğardadır
Zâhir ü bâtın çü sensen bes fülânı ğandadır

matlâlı gazelin Seyyid Nesîmî'ye âidiyeti aslâ şüphe götürmez. Zirâ bu şâiri Ayasofya, Ali Emîri (Millet), Bayezid, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa (Sülemâniye), Manisa (Murâdiye), Mevlânâ Müzesi 1, Isparta, Yelkenci 2,3 ve 5 numaralı Seyyid Nesîmî divanı elyazmalarında müşâhade etmektedyiz. Bu elyazmalarının çoğu, XV. ve XVI. yüzyıllarda istinsâh olunmuşlardır.

Matlaındaki remzlerden dolayı bir tef'ilesi atlanmış diğeri de okunamamış olan ve doğrusu aşağıda gösterileceği gibi olması gereken

Fâtiğa Ümmü'l-kitâbuñ göster anası nedür
Bîst ü heşt u Sî vü dû ğarfüñ ğulâşası nedür (9)

beyti ile başlayan şiir de Ali Emîri (Millet), Bayezid ve Yelkenci 2 numaralı elyazalarının muhtevâlarındandır.

Her kişiniñ şorma aşlın 'izzetinden bellüdür
Şoğbet-i 'irfan görenler ğidmetinden bellüdür

matlâlı 100. gazel, Seyyid Nesîmî hatırlanınca ezbere okunan şiirlerdendir. Bektâşi tarikatine mensup kişilerle karşılaştığımız zaman mutlaka bu şiiri inşâd ederek

(9) Bîst ü heşt = ; Sî vü dû =
zılmaktadır.

deyimleri Hurûfî yazılarında bu şekilde ya-

Seyyid Nesîmî'nin rûhâniyetine sığındıklarını hayretle görmüşüzdür. Bu şiir de Ali Emîrî (Millet), Bayezîd, Muallim Cevdet, Yelkenci 2 ve 5 numaralı Seyyid Nesîmî elyazmalarında vardır. Ayrıca Seyyid Nesîmî'den şiirler ihtivâ eden hemen her cönkte bu şiire rastlamak mümkündür.

Deldi şol ğamzeñ sihâmı cânuma kâr itdi uş
Munca fûrkat kim maña bu çarĥ-ı ğaddâr itdi uş

matlâlı 102. gazeli, Ayasofya müzesi, Ali Emîrî (Millet), Isparta, Mevlânâ Müzesi 1, Mısır (Kahire-Hidîviye) Muallim Cevdet, Yelkenci 2 ve 3 numaralı elyazmalarında 14 beyit olarak yer alır. Bu gazele yazılan dipnotta, "divânında olmakla birlikte bu gazelin Bağdatlı Nesîmî'nin olması düşünülebilir." denmektedir. Herhalde, Seyyid Nesîmî'nin basılı divanı kastedilmiştir.

Mevlânâ Müzesi 2, Yelkenci 2 ve 5 ile Bayezîd elyazmalarında gördüğümüz ve Yelkenci 5 de "Der-tenbîh-i nefis" başlıklı 103. gazel

Ayâ mü'min ger isterseñ se'âdet
Özüñe pîşe kıl dâyim se'âdet

matlâlıdır. Kul Nesîmî adlı kitapta, 104. sırayı alan muhammessin beşinci beyti kâfiyesi bakımından Divân Edebiyatı geleneğine aykırı düşmektedir. Zâten bu muhammes, Ali Emîrî (Millet), Yelkenci 2 ve 5 numaralı elyazmalarında murabbâ şeklindedir. Kul Nesîmî adlı kitapta görüldüğü biçimin ilk bendi şöyledir:

°Âlem yüzine şaldı zıyâ âl-i Muḥammed
Dil kişverine virdi şafâ âl-i Muḥammed
Ġâfil ne bilür ehli bilür âl-i Muḥammed
Va şalli °alâ seyyidinâ âl-i Muḥammed
Şad şalli °alâ mürşidinâ şâh-ı Velâyet

"Hû" reditli aşağıdaki gazele, Yelkenci 2 ve 5 numaralı yazmalarda rastlıyoruz. Bu gazelin

Ṭâlibüñ maṭlûbı hûdur sâliküñ seyrânı hû
°Âşıküñ ma°şûkı hûdur °ârifüñ °irfânı hû

şeklindeki lirik matlaı, şiirin Seyyid Nesîmî'ye izafesini gerekli kılmakla beraber, adı geçen şiirlerini ihtivâ eden yazmaların diğerlerinde bulunmamaktadır. Sayın Yelkenci'deki nüshalar ise çok yenidirler.

Dil-berâ dil senden özge bir daĥı yâr istemez
Çün müyesser oldı vaşluñ ğayr-ı didâr istemez

matlâlı 106. gazeli de Mevlânâ Müzesi 1, Yelkenci 2, 3 ve Bayezîd nüsnalarında okuyabiliyoruz.

Sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî adına hazırladıkları eserin şiirler bölümü 107. gazelle sona ermektedir. Bu gazelin de matlâını gördükten sonra yazımıza devam edeceğiz.

Ezelden pîr-i 'ışkuñ ser-veriyüz
Tarîk-ı ehl-i fazluñ reh-beriyüz

matlâlı bu gazele yalnız Yelkenci 2 numaralı Seyyid Nesîmî divanı elyazmasında rastalayabildik. Şurası unutulmamalıdır ki, yukarıdan beri sözünü ettiğimiz şiirlerin Seyyid Nesîmî'ye âidiyetleri kesin değildir. Lâkin Kul Nesîmî'ye âit olmadıkları muhakkaktır. Sayın Cahit Öztellinin kitabında böyle şiirler yalnızca, buraya kadar sözünü ettiklerimiz değildir. 27. sıradaki

Yoluña cânlar fidâdur yâ 'Aliyü'l-murtażâ
Dest-gîrûñ hem Hudâdur yâ 'Aliyyü'l-murtażâ

matlâlı gazel bunlardandır. Bunu Ali Emîrî (Millet) ve Yelkenci 2 numaralı elyazmalarında görmek mümkündür. 31 ve 32. gazeller de bu cinstendir. Yelkenci 2.de bulunan 31. gazel:

Yâr meni katl eylese kanum halâldür kime ne
Men bilürem çekdüğüm âh ile zârüm kime ne

matlâlıdır. Yelkenci 3. de bulunan 32. gazelin matlâı da şudur:

İy gönül il aynasına bakmanuñ faydası ne
Ser-mâyeden zararun var şatmanuñ faydası ne

Bu gazelin matlâındaki "faydası", kelimeleriyle "Ser-mâyeden" ve "zârarun" kelimelerindeki zihâf ve imâlâlerin Seyyid Nesîmî'ye mâl edilmesi imkânsızdır. Şiir, Nesîmî'nin olsa bile matlâ değişmiş olmalıdır, kanâatındayız.

Âsmân atlas kuşandı giydi zîbâlar gibi
Yir yüzi şâh 'ışkına donandı kemhâlar gibi

matlâlı 35. gazel de Yelkenci 2 ve Mevlânâ Müzesi 2 numaralı elyazmalarında da vardır. Bunun gibi 41. gazel de Yelkenci 2 numaralı yazmada görülüyor. Sözünü ettiğimiz bu gazelin matlâı şudur:

Mü'minün kalbinde rûh-ı cism ile cândur 'Alî
Ka'betü'llâhdur cemâli vech-i sübhândur 'Alî

62. sıradaki gazelin de bunlardan olacağına dâir kaânaatimiz vardır ki matlâı:

Bülbülem gül-şende men gül-zâra yoktur minnetüm
Döstlar minnet Hudâya hâre yoktur minnetüm

şeklinde olup Yelkenci 2. de bulunmaktadır.

77. sıradaki murabbâ, Yelkenci 2. de şu matlâ ile

Atı Düldül kolu Kanber kılıcıdur Zü'l-fekâr
Ay u gün yıldız elinde sâ'at ü leyl ü nehâr

bulunmaktadır. Görüldüğü üzere manzume gazel tarzındadır.

82, 83 ve 85. gazeller de şüpheliler arasındadır. 82. gazel,
Çarh elinden göz yaşı çağlar gelür çağlar geçer
Bu 'aceb dünyâ imiş beyler gelür beyler geçer

matlâlıdır. 83. gazelin matlaı da:

Meşrebidür her kese yârân olur Bektaşiler
Kimse bilmez sırların seyrân olur Bektaşiler

şeklindedir, 85. gazelde, Seyyid Nesîmî lirizmi vardır. Onun da matlaı şöyledir:

Dil-rübâ yañağuña lâle-i hamrâ didiler
Yüzüñüñ pertevine nûr-ı tecellâ didiler

Son olarak ele aldığımız 82, 83 ve 85. gazelleri, çalışmalarımız esnasında Sayın Râif Yelkencideki 2 numaralı Seyyid Nesîmî divanında gördük.

Buraya kadar, Sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî adlı kitabının üçüncü bölümünü teşkil eden "Arûz ölçüsü ile nefesler" inden bahsettik. Bizim, murabbâ ve muhammesler dışında kalanlarını gazel olarak adlandırdığımız bu şiirler 85 tanedir. Bunlardan 51 tanesinin buldukları elyazmalarını göstererek Seyyid Nesîmî'ye âit olabilecekleri hususundaki görüş ve şüphelerimizi arzettik. Bu husus her zaman ispat olunabilir.

Sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî'ye hasrettikleri kitabın III bölümünü teşkil eden şiirlerden beşte üçünün Seyyid Nesîmî'ye âidiyetleri anlaşılınca geriye ne kalır? Bu sorunun cevabı: gerçek Kul Nesîmî'yi araştırmak, şiirlerini bulmak ve yayımlamak, olmalıdır.

Bir yazımızda, "Sayın Cahit Öztelli'nin Kul Nesîmî adlı kitabı Nesîmî'lere bir belirlilik verememiştir", demiştik (10). Bu iddiâmızı burada da tekrarda fayda vardır.

Sayın Cahit Öztelli, hangi sebeplerden olduğunu belirtmemekle beraber, bazı şiirlerin birçok kelimelerini okuyamamışlar, birçoğunu da yanlış okumuşlardır. Bu hepimizin mâruz kaldığımız bir hâldir. Lâkin arûz ölçüsünün rehberliğine sığınırız. Arûzun rehberliği sayesinde Eski Türk Harfleriyle yazılmış metinleri okumak kolaylaşmaktadır. Kul Nesîmî adlı kitapta yanlış okunan kelimeleri burada göstermeğe kalkışmak niyetinde değiliz. Eseri eline alan herkes bunu fark edebilir. Hemen her beyitte yanlış okunmuş kelimelere rastlamak mümkündür.

(10) Dr. Hüseyin AYAN, Seyyid Nesîmî Hakkındaki Çalışmamız, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Sayı: 2.

Kul Nesimî adlı kitap, iyice araştırılmadan, şiirleri Seyyid Nesimî veya diğer Nesimî'lerden tefrik edilmeden, etraflıca incelemelerde bulunulmadan, birkaç cönke fazlaca güvenilerek hazırlanmış bir esere benzemektedir. Dikkatle taranırsa şiir mecmûâlarından, nazîreler arasından ve cönklerden Kul Nesimî'ye âit ancak birkaç şiir çıkarılabilir, kanâatindeyiz.

"Kul Nesimî'nin yazarı, "...şâirin dilinin özelliğini bu yüzyıldan (XVII. yüzyıl) öteye götürmeye imkân yoktur. Dili tam anlamıyla on yedinci yüzyıl divan ve halk edebiyatı şâirlerinin dilidir", hükmüne varıyor. Biz bu şiirler içinden Seyyid Nesimî'ye (Doğumu: 1370?-Ölümü: 1404) âit olanları işâret ederken Sayın Cahit Öztelli'yi bu hükme götüren dili, XIV. yüzyıla kadar uzatmış bulunuyoruz. Demek ki XVII. yüzyılda "yazıldığı kesin olarak bilinen cönklere" bakarak dil hakkında sözetmek doğru olmayacaktır.

Bizim bu tesbitlerimizden sonra, sayın Cahit Öztelli, Kul Nesimî'nin hayatı ve sanatı hakkında ileri sürdüğü görüşlerini de gözden geçirmek zorunda kalacaktır. Meselâ; Kul Nesimî'ye âidiyeti sözkonusu olmayan 54. ve 107. gazellere istinaden, şâire Hayderilik ve Câferilik iddiâsı; Kul Nesimî'nin Seyyid Nesimî'ye özenerek yazdığını ileri sürdüğü 86. gazele dayanarak mahlasını "N E S İ M İ" aldığı ve sanatı hakkında ileri sürülen görüşler esassız kalırlar.

Kul Nesimî hakkında, şimdilik bilinen kaynaklarda bir kayda rastlanmıyor. İleride böyle vesikaların bulunamayacağını söyleyemeyiz. Fakat sayın Cahit Öztelli'nin "Ne yazık ki tezkireciler Nesimî gibi hükûmetin istemediği olaylara ve yollara girmiş kişileri sözkonusu etmemişlerdir." şeklindeki görüşleri, şükrân borçlu olduğumuz tezkirecilere büyük bir bühtandır. Kul Nesimî'yi ortaya çıkarabilmek için Seyyid Nesimî hakkında verilen bilgilerin tamamının kaynağı tezkireler veya buna mümasil yazılı vesikalardır. Kaldı ki Seyyid Nesimî, hemen bütün çevrelerce - Hurûfî ve Bektaşî gibi bâtinî çevreleri hâriç - kınanmıştır. Hattâ canına kastedilmiştir. Buna rağmen kendisinden sözedilmeden geçilememiştir.

Bütün bu söylenenlerden sonra, Sayın Cahit Öztelli'den, Kul Nesimî'nin ikinci baskısını hazırlarken bu hususları gözönünde bulundurmasını rica edebiliriz.

ÇILDIRLI ÂŞIK ŞENLİK (1)

Dr. Ensar ASLAN

”Çıldırli Âşık Şenlik, hayatı, şiirleri ve hikâyeleri. İnceleme-metin-sözlük adlı çalışmamız, önsöz ve bir girişle 8 bölümden meydana gelmiştir. Ayrıca giriş kısmından önce Âşık Şenlik hakkında yazılan yazıların ve yayınlanan kitapların bazılarının tenkidi ile tezimizde faydalandığımız eserlerin bibliyografyası sunulmuştur. En sonuna da âşığın soy şeması ile Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasını içeresine alan bir harita eklenmiştir.

Önsözde çalışmamızın şekli ve bizi böyle bir çalışma yapmaya sevkeden etkenlerden söz edilmiştir:

Milli edebiyat servetimizin önemli bir kısmını teşkil eden âşık Edebiyatı mahsulleri hâlâ büyük bir okuyucu ve dinleyici kitlesi arasında zevk ve heyecanla izlenmektedir. Bu yüzden bu edebiyat sahası sistematik ve ilmi bir tetkiki gerektirir.

Eski Türkler’in dil ve edebiyat ürünlerini bize ileten bazı kaynaklar, *Ozan* denilen söz sanatçılarının çeşitli merasim ve toplantılarda *kopuz* çalarak şiir söylediğini bildirmektedir. Sihirbazlık, büyücülük, hekimlik gibi vazifeleri de bulunan bu sanatkârlara daha sonraki yüzyıllarda *Dede Korkut Kitabı*’nda da rastlamaktayız.

XV. yüzyıldan sonra ozanlar gelişmiş ve devrin koşullarına göre *saz şairi*, *halk şairi*, *âşık* adlarını almışlardır. Ozanların çaldığı *kopuz* da sonradan *karadüzen*, *bozuk*, *çöğür*, *bağlama* ve *saz* adını almıştır.

Daha sonraki yüzyıllarda gelişerek birçok güçlü yahsiyet yetiştiren Türk âşık geleneği XIX. yüzyılda Doğu Anadolu’da da birçok usta temsilci yetiştirmiştir. Bunlardan birisi, şiirleriyle, hikâyeleriyle büyük ün yapan ve şöhreti Anadolu’yu aşarak İran’a ve Rusya’daki Türkler arasına yayılan Çıldırli Âşık Şenlik’tir.

Biz bu çalışmamızda, bugüne kadar üzerinde ciddi bir araştırma yapılmamış olan şairin şiirlerini ve hikâyelerini sözlü yoldan derleyip tetkik ederek edebi kişiliği ile ilgili bazı sonuçlara vardık.

(1) Çıldırli Âşık Şenlik, hayatı, şiirleri ve hikâyeleri. İnceleme-metin-sözlük. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Tezi’ 1973’ (Basılmamış).

Çalışmamıza, şairin yaşamış olduğu çevrede geniş bir derleme faaliyeti ile başladık. Kars'ı, Özellikle Çıldır'ı köy köy dolaşarak yaşlı kişilerle ve âşıklarla konuştuk. Şiirleri ve hikâyeleri doğru bir şekilde tesbit edebilmek için azamî derecede titizlik gösterdik.

Derlemelerin çoğunu bantla yaptık. Ağız özelliklerini bozmadan transkripsiyonlu olarak yazıya geçirdik.

Diğer taraftan Şenlik'in, zamanında yazdırmış olduğu bazı şiir ve hikâye defterleri bizim için önemli kaynak oldu.

Çalışmamızın giriş kısmında Türk hak şiiri ve halk hikâyesi hakkında toplu bilgiler verilerek, Doğu Anadolu ve Âzeri sahası âşık edebiyatı geleneğinden bahsedilmiştir.

XV. asır ortalarından sonra Anadolu ve Âzeri sahasında eski *ozan*'ın yerinde *âştığı* görüyoruz. *Ozan* kelimesinin kaybolmasıyla bunların yükümlü oldukları *büyücülük*, *hekimlik*, *taklitçilik*, *kıssahanlık* ve *şairlik* gibi vazifeleri de dağılarak, tekkelerde mutasavvıf şâirler kahvelerde *meddahlar* ve ellerinde sazı diyar diyar dolaşan âşıklar, bu çok yönlü, çok vazifeli *şair çalgıcıların* vazifelerini paylaşmış oluyorlar.

XVI. yüzyıldan sonra saz şiirinin çok genişlediğini, aşk, kahramanlık ve tabiat konularında değerli eserler meydana getirdiğini görüyoruz. Her bakımdan Türk ruhuna ve millî unsurlara dayanan, geniş halk kütlesi arasında ve orduda kuvvetle yaşayan bu tarz, yüksek sınıf ve okumuşlar arasında Divan Şiirinin geniş hakimiyetine rağmen, konaklarda ve saraylarda bile yayılmıştır (2).

XVII. yüzyılda gerek orduda ve gerekse büyük şehir ve kasabalarda halk şiirinin usta simaları yetiştiği gibi, elimizde bunların oldukça fazla eserleri de mevcuttur. Saz şiirimizin en kuvvetli temsilcilerinden olan *Gevheri*, *Âşık Ömer* ve *Karacaoğlan* bu devrede yetişmiştir.

XVIII. ve XIX. yüzyıl âşıkari geçen yüzyılın tesirinde ve onların izinde yürümekten öteye gidememişlerdir. Bu yüzyıl batılılaşma hareketlerinin Türk toplumuna girmeğe başladığı devredir. Yenilik hareketlerinin şehirlerden başlayarak topluma etkisi sebebiyle bu devirde şehir hayatında *âşık* görülmez. Buna rağmen köy yaşantısının bütün izlerini verimlerinde görebildiğimiz sanatkar âşıkların yetiştiği de olmuştur.

Anadolu topraklarında XIII. yüzyıldan beri sürüp gelen halk şiiri, çağımızda da aşağı yukarı aynı kurallar içerisinde devam etmektedir. Bugün toplumumuzda kültür ve medeniyetin girmediği, bu iki unsurun icabı olan kitap, gazete, radyo,

(2) V. M. Kocatürk, Saz Şiiri Antolojisi, Enkara, 1963.

sinema, televizyon gibi araçlardan yararlanamayan bölgelerin az olduğunu söylemek gerekir. Bu teknik araçların gerisine itilen âşık, artık, bir gerilik sembolüdür. Bu yüzden şiirlerini devrin icaplarına göre yenilemiş olsa bile halkın zevkine cevap veremeyecek durumdadır. Çünkü halk, dedesinden duyduğu, dinlediği bir eğlence vasıtasını eski sayıyor.

Şehir halkına gelince; onlar âşığı sevmekte, tutmaktadırlar. Halk şiirine karşı son zamanlarda şehirliler arasında büyük bir ilgi görülmektedir. Tiyatro sahnelerinde, sinema salonlarında bir sürü âşıklar gecesi düzenlenmekte, hatta balolara bile âşık programları konulmaktadır Bunun tek nedeni vardır; âşık sazı, sesi, türküsü onlar için bir asariyatıktır. Bu gibi toplantılara davet edilip giden âşıklar ise o yerin havasına uymak mecburiyetinde kalarak kendilerini yenilemekte ve böylece gerçek vazifelerini unutmaktadırlar. Modern türkü ve şarkı okuyan sanatkarlar gibi sahneye çıkan, sahne kıyafeti giyen, modern makamlarla türkü okuyan bu gibi âşıklara sadece eîinde sazı olduğu için âşık diyoruz. Yoksa bunların hiç birisi bizim âşık ölçülerimize girmez. Söylediği, konu ve anlam bakımından âşık şiirine uymaz, makam âşık makamı değildir.

Halk hikâyeciliğine gelince; Türk halk hikâyelerinin ilmî araştırılmasına çağımızın başında girilmiştir. George Jacob, Otto Spies ve İgnace Kunoş gibi yabancı bilimliler Türk halk hikâyelerini mevzu ve şekil yönünden incelemiştir. Türkiye'deki çalışmaları ise Fuat Köprülü'nün 1930 yılında neşrettiği "*Kayıkçı Kul. Mustafa ve Genç Osman Destanı*" ile başlatmak mümkündür. Daha sonra Pertev Naili Boratav "*Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*" adlı eseri ile ilk kez Türk halk hikâyeleri hakkında toplu ve geniş bilgi vermiştir.

Şükrü M. Elçin'in "*Kerem ile Aslı*" adlı eserinde ise hikâyedeki motifler, hikâyenin teşekkülü tarihi ve bazı problemler üzerinde durulmuştur. (3)

XXX

XIX. yüzyılın sonlarında yaşamış olan Âşık Şenlik' n âşıklık sanatı ile Doğu Anadolu âşık şiiri değişik bir çehre, yeni bir merhale kazanmıştır. Özellikle Kars'lı âşıklardan Şenlik'in tesirinde kalmayan, onun şiirlerinden ilham ve örnek almayan bir âşık yoktur. Bölge âşıklarının hikâye anlatım tekniği ve üslupları da Şenlik'in aynısıdır.

Âşık Şenlik, Doğu Anadolu'da büyük âşıklar yetiştiren okulun gerçek hocasıdır. Şenlik, Âzeri sahası âşıklarından aldığı birçok unsuru Anadolu'ya yayarak âşık edebiyatımıza yenilik getirmiş, bu tarzın gelişip daha mükemmel eserler vermesine yardım etmiştir. Âzeri sahası âşıklarından Dikmetaşlı Dede Kasım ve Hasta Hasan'ın Şenlik üzerinde büyük etkileri vardır.

(3) Ş.M. Elçin İstanbul Üniversitesi Ed. Fakültesinde lisans tezi olarak hazırladığı *Kerem ile Aslı* hikâlesini daha sonra bazı yeni ilaveler yaparak 1949 da neşretmiştir.

Halk hikâyeciliği yönünden ise *Salman Bey*, *Lâtif Şah* ve *Sevdakâr* gibi konu ve işleniş bakımından mükemmel diyebileceğimiz hikâyelerin musannifi olan Şenlik, bu yolda da büyük yaratıcılık kabiliyetini ve hayal gücünü ortaya koymuştur.

Âşık Şenlik'in bir başka yönü de âşık şiirimizde *makam* yaratmış olmasıdır. Çoğunukla Âzeri ve Karapapak âşıkları tarafından kullanılan "Çıldır Güzellemesi" veya "Şenlik Güzellemesi" ile "Şenlik Divanı" âşığın kendi yarattığı makamlarıdır.

Çalışmamızın bu kısmında ayrıca XVI. yüzyıldan beri yan yana yaşayan Azerbaycan âşıkları ile Doğu Anadolu âşıklarının benzer birçok yönleri olduğunu söyleyip, Âzeri sahası âşıkardan genel olarak bahsettik.

Günümüzde de birçok âşığın bulunduğu Azerbaycan sahası, 1917 ihtilâlinde Sonra âşık geleneği bakımından değişik bir çehreye girmiştir. Âşıkların ilham kaynağı değişmiş, şiirlerinde kullandıkları *aşk*, *tabiat güzelliği* ve *tasavvufî mazmunlar* yerini gerçek hayatta gördükleri olaylara, *rejim* ve *ideoloji* övgülerine ve *lâ-dini* konulara bırakmıştır.

X X X

Çalışmamızın birinci bölümünde Âşık Şenlik'in hayatından söz edilmiştir. Şenlik'in soyu olan Kars *Terekeme/Karapapaklarının* menşei hakkındaki çeşitli görüşlerin de yer aldığı bu bölümün ikinci kısmında âşığın ailesi, doğumu, çocukluğu ve gençliği, evlenmesi, ümmiliği ve ölümü gibi yönleri incelemiştir. Yine bu bölümde âşığın saz çalmağa ve şiir söylemeğe başlaması anlatılmış, ustalarından, çıraklarından ve etkilerinden bahsedilmiştir.

Âşık Şenlik'in doğum tarihini F. Kırzioğlu, (4) Orhan Özbek (5), İslâm Erdener (6) 1853, Nusret Ferudun (7) 1848 olarak göstermektedir. Bizim, âşığın köyünde yaptığımız araştırmalar bu tarihleri doğrulamamaktadır. Şenlik'in çıraklığını yapmış ve âşığın hayatını en iyi bilen âşık Gülistan Çobanoğlu'nun verdiği tarih 1267/1850 dir. Âşık Gülistan Çobanoğlu "Şenlik ; Umumi Harp'ten (1914-1918) tam bir yıl önce öldü ve bu sıra 63 yaşında idi" demektedir ki ölüm tarihi de 1913 oluyor.

Asıl adı Hasan olan Âşık Şenlik 1850 yılının mayıs ayında Kars'ın Çıldır kazasının *Suhara (Yakımsu)* köyünde dünyaya gelmiştir. Babası, Karapapaklardan Kadırgillerin Molla Kadir'dir. Annesi Zeliha ise okuma yazma bilen, devrine ve çevresine göre aydın sayılan zeki, bilgili bir kadındı.

(4) F. Kırzioğlu, Tanrıdağı, C. I. sh. 9, 1942.

(5) Orhan Özbek, Âşık Şenlik, Değişmeler-Karşılaşmalar, Ankara, 1966.

(6) İslâm Erdener, Âşık Şenlik, Divan., Kars, 1960.

(7) Nusret Ferudun (Alaydın) Sevdakâr Hikâyesi Ankara 1938.

Uzun kış geçeleri, bütün Doğu Anadolu'da olduğu gibi Suhara'da kahramanlık ve ağıt destanları, şehit menkabeleri ve kahramanlık hikâyelerinin anlatılması ile geçirilirdi. Bölge halkının bütün eğlencesi, hak şairlerinin anlattığı bu konulardı. Bazende köyün imamının okuduğu *Ahmediye*, *Battal Gazi*, *Siret*, *Hz. Ali'nin Cenkleri* gibi dinî kitaplar can kulağı ile dinlenirdi. Âşıklar hikâyelerini, *serküştele rini*, *bayatı* ve *türkülerini* bu gibi olaylar üzerine koşarlar; gençler bu duygularla yetişirlerdi.

Küçük Hasan gözünü açıp çevresine baktığı zaman bu olayları görmüş, yurduna, milletine koşulan bu bayatıları, destanları, türkülerini, hikâyelerini işitmişti. On dört yaşına gelmişti. Bir akşam vakti evlerinin önündeki çayırda ördek avlamak için pusuya yatmış ve orada uyuyup kalmıştı. Bu gecenin sabahı yorgun, bitkin olarak evine getirilen Hasan, orada gördüğü rüyayı etrafındakilere şöyle anlatır:

Yığılın ahbablar yaren yoldaşlar
Bir sağalmaz derde tüştüm bu gece
Hikmet-i pir ile ab-ı zülâlden
Kevser bulağından içtim bu gece

Kudret mektebinde vérdiler dersi
Zahirde göründü arş ie kürşü
Hıfzımda zapt oldu Arabî Farsî
Lügat-î imran-î seçtim bu gece

Sefil Şenlik Hak'tan buldu kemâlî
Bu fikirle vâsf-ı halin démeli
Bedirlenmiş gördüm güzel cemali
Tağayyır hal oluf şaşım bu gece

Hasan bu rüya âleminde *pir* elinden *bade* içerek hem sevdiği güzele, olan aşkını, hem de şairlik kudretini bulduğunu anlatmaktadır.

Bu günden sonra Kadir'in oğlu Hasan "Âşık Şenlik" diye bilinip tanınır ve şöreti geniş bir alana yayılmağa başlar.

Çalışmamızın yine bu bölümünde şairin, Azerbaycan âşıklarından olan Lebisli Nuri'den saz ve söz dersi aldığı ve âşık Şenlik'in Âşık Nuri'nin çırağı olduğu tesbit edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünü şiirlerin incelenmesi teşkil etmektedir. Bu inceleme şiirlerin:

A) Dış usurlar: 1- vezin, kafiye ve duraklar 2- Şekil.

2- Şekil

- a) Divanî
- b) Koşma
- c) Yedekli koşma
- d) Destan
- e) Şeki/sicilleme
- f) Bayatı

şeklinde olmuştur.

Âşık Şenlik'te diğer halk şairleri gibi millî veznimiz olan *heceyi* kullanmıştır. Şiirlerinin hemen hepsi *hece* veznine uymaktadır. 15 ve 16 *heceli* şiirleri *aruzlu* gibi görünürse de şiirlerde belli bir *aruz* vezni çıkaramadık. Aslında saz şairleri şiirlerini sazla okuduklarından ve çoğu zaman şiirlerini *irticalen* (aynı anda) meydana getirdiklerinden bunların bu tür çok *heceli* manzumelerinin *aruz* kalıplarına da uyması mümkündür. Halk şairlerinin yüzyıllardan beri kullandıkları *hece* vezni onların gerçek karakterlerini yansıtacak özelliktedir. Onun için bunların bu temiz, kıvrak şiirlerinde *aruz* aramak anlamsız olur:

- Men Şenlik'em kudurettin aşk badesin içmişem
Mutalatım gayze gelip derya kimi coşmuşam
Ol sebepten abdal oluf bu diyara tüşmüşem
Mekânım Çıldır sancağı, meskenim Suğara'dı

mısralarında olduğu gibi 15 *heceli* ve 4+4+4+3 *durgulu hece* kalıbını rahatlıkla kullanmıştır.

Şenlik, *divanî* türünde kullanılan bu 15'li kalıbın dışında 7'li 8'li ve 11'li kalıpları ile de şiirler şöyemiştir

Âşık Şenlik şiirlerinde *kafiye* çeşitlerinin hemen hepsini kullanmıştır. Fakat o da diğer âşıklar gibi şiirlerinin çoğunu *yarım kafiye* ile teşükkül ettirerek tek ses benzeşmesine dayanan çeşidin güzel örneklerini vermiştir.

X X X

Aşık şiiri anlam bakımından olduğu gibi şekil bakımından da zengindir. Şenlik, şiirlerini *divanî*, *koşma*, *yedekli koşma*, *tecnis*, *cıgalı tecnis*, *destan*, *bayatı*, *şeki/sicilleme* ve *türkü* gibi şekillerle söylemiştir.

Divanî tarzında gerek memleketimizde gerekse son asırda büyük âşıklar yetiştiren Âzeri sahasında Âşık Şenlik'e erişen bir şair olmamıştır. Bakû, Azerbaycan İlimler Akademisi Klâsik Türk Edebiyatı Öğretim üyelerinden Prof. Dr. Abbas Zamanov, Şenlik hakkında bana yazmış olduğu mektubunda diyor ki:

”Bizim halk edebiyatı mütehasısları bu fikirdedirler ki; âşık şiirinin *divanı* tarzıda şiir söylemekte hiç bir âşık, Şenlik’e erişememiştir. Onun *Lâtif Şah* adlı hikâyesi ve bir çok şiiri Azerbaycan halk âşıkları tarafından meclislerde söylenmekte ve sevilmektedir.”

Şenlik izdirablarını, dertlerini bu şiirleriyle dile getirmiştir. Onun *divanileri* gam, efkâr, hicran doludur:

Kış günü tuttun yakamı goymadın yaza göñül
Geyindin zerri zerbabı döndün gülgeze göñül
Dolandım gurbet élleri bir sadık yâr bulmadım
Geze geze men usandım sen galdın taze göñül

Bir zaman aslan misali pençe saldın üstüme
Bir zaman abdal misali saman saldın postuma
Bir zaman dünya âlemi gülünç ettin üstüme.
Ne bir mecliste oturdum ne verdin meze göñül

Ağlattın sefil Şenliği çünkü goydun bu hala
Bir şeyda bülbül misali göndurdun daldan dala
Bazen yer mısır şekeri méyil vérmezdin bala
Ol Ruzi Mahşer gününde çekersen ceza göñül

Koşma-ve destanlarından başka yedekli koşma dediğimiz, *Karapapak* ve *Âzei* âşıklarınca *cıgalı tecnis* diye adlandırılan bir tür daha vardır ki, Şenlik bu türde de oluça başarılı şiirler söylemiştir. Bu tür koşmalar, koşmanın ilk iki mısraı ile son iki mısraının arasına bir *mâni* (*bayatı*) veya aynı ayakta fakat mısra sayısı daha fazla olan kıtaların konması ile teşkil olunan, şekillerdir.¹ Ayrıca bendin mısraları arasında *cinas* bağı mevcuttur. Ancak bu *cinas* belli mısralarda olmamakla birlikte aşağıdaki örnekte olduğu gibi bir genellik gösterir:

Eser hiddetine dalan âşğın
Hayali geşt éyler néçe dağları
Ezzi néçe dağları
Aşğın néçe dağları
Gel sennen seyhat edeh'
Aşah néçe dağları
Levlâ sergenderi şeydayı cihan
Yéddi yıl yayladı néçe dağları

Hicrar ataşından nara çekilen
Ezelden talihi gara çekilen
Ezzi gara çekilen
Heddi gara çekilen
Ah gılar dada yéter
Hesret zara çekilen
Hicran zindanında dara çekilen
Sahlar sinesinde néçe dağları

Şenlik der meclise sağı gelende
Gedehi destinde ağı gelende
Ezzi ağı gelende
Ejder ağı gelende
Hicran şahı gan ağlar
Cana yağı gelende
Şiddeti şitanın çağı gelende
Derer talan éyler néçe dağları

Aynı zamanda *dudak değmez* sanatı ile söylenmiş olan bu *yedekli koşma* veya *cıgalı tecnis* örneğine Şenlik'te çok rastlanır.

Çalışmamızın yine bu bölümünde Âşık Şenlik'in Âzeri sahası âşıklarından alarak ilk defa kullandığı bir şekil daha vardır. Âzeri âşıklarının *şeki*, bizim âşıkların *sicilleme* dedikleri bu şiir şeklinin en belirgin özelliği, her bendin mısralarının kendi aralarında kafiyeli oluşudur. Ayrıca ilk bendin mısraları öteki bentlerin son mısraları ile kafiyeli olur. *Şeki/sicilleme* lerde bent sayısı üç ile beş arasında değişir. *Hece* sayısı, 15 veya 16, her bentteki mısra sayısı da 17 dir

Âşık Şenlik'in, Âşık Kılıççı Mustafa'ya atışma anında *irticalen* söylemiş olduğu 16 *heceli*, 8+7 *durgullu* üç bentlik *şeki/sicillemesi* şöyledir:

Éh yanşağ düşün sözüñü seni müşkül hal éylerem
Gurudur nutku nefesin elfazını lâl éylerem
Min tümenlih' fiyatını éndirer bir pul éylerem
Cenk gurar imtihan olar ezim galmağal éylerem
Él içinde itkin salar meskenini çöl éylerem
Kaftar küskü sinirlisen gışdarını şil éylerem
Ormanda meşe sansarı çınığılta çakgal éylerem
Ters pelenk yapılı ğaban ağzı bağı mal éylerem
Gâh atar sahraya düze gâh nahırda kâl éylerem
Gâh déyer torbakéş deve gâh ğaltaban fil éylerem
Ĝatar hayvan zümresine harmıĝmara döl éylerem
Sirtına vurur palanı endamını çul éylerem
Bend éder tavlaha_naya yém suyunu bol éylerem
Boynuna taĝar yuları çalbadara ğul éylerem
Enter maymun şebek zozo çarpananı zil éylerem
Eri ölmüş arvat kimi döydürürem dizderine
Bekâr göca ğarı kimi melül goyar dul éylerem

Madem ki dilin lâl imiş ne üçün alıfsan sazi
Derununda derç éyleyif düşünüf déseydin sözü
Özünü bilmez bed asıl cismime salıfsın közü
Ustadına tan edenin hemişe ğaradı yüzü

Ham tay kimi çifte atıf dumana gâterdin tozu
Ala gârğa kor yapalâh berrana kéçel kerkezi
Cibilyetin fitnekârdı neslin gâlleş özün cazı
Mecliste zenne sayarlar sen teki nâneçif ğızı
Açma hicap perdesini likap altta saħla yüzü
Olufsan cilveli ğadın başına dolarsan bézi
Sufatın ğuzey tülküsi cesaretin aran ğazı
Hozannarda sıçan eşif tozaħda sürersen izi
Ne çaposan nede zağar ne ğırıħsan nede tazı
Sumar av almaz görmüşem seni kimi şahmarazı
Baharda tüyün tökülür onuçün sevmersen yazı
Ğassaphanada çoħ olur ğalbi melun salaħana
Seni ğatar o tayfaya nafağanı yal éylerem

İdraki noħsan kem ğayal elfazın yétmez imlâya
Fani dünya éh 'tacından yoħsul ğizmet éyler baya
Beş yüz mın yıldız cem olsa baş éndirer birtek aya
Mah iken ğacelet çeker şemside görende ziya
Perli péykân terli töhmet oħ kimi éndirdi yaya
Toħunuf delse cismini ecep halin varır neye
Sa ĩa sükut durmaħ yarar elfazın varıfđı zaya
Zıfâf olmuş kedi kimi bağırıf tüşme vay yaya
Beli ğırıħ şahmar kimi indi sallam hak-i paya
Bir ğoyrat ğurbağa denli sende yoħdu abur haya
Ğéne ona tü déyende atılıyf tüşer çaya
Véranada napah bayğu mağallaħta yérsiz ğaya
Üflesem on ğün ğedersen çınığıllara deye deye
Baharda tükün dökende benzersen bir ğırıħ taya
Aħrep olsan esma oħur döndererem tosbağaya
Ğul Şenlik'in bu töhmeti doħunsa dağı eritir
Zebun kestenkele kimi süysününü ğıl éylerem

X X X

Çalışmamızın daha önceki bir bölümünde tarihi hakkında bilgi verdiğimiz *Terekeme/Karapapak uruğu* mensuplarından olan Şenlik, bilâistisna bütün şiirlerinde *Karapapak/Terekeme* ağzının fonetik ve morfolojik kalıplarına sadık kalmış ve bu ağzın kelime hazinesini büyük bir ustalıkla kullanmayı başarmıştır.

Terekeme/Karapapak ağzının belli başlı fonetik ve morfolojik özellikleri, onun şiirlerine yansıyan örnekleri ile bu kısımda aşağıdaki maddeler halinde özetlenmiştir :

1) Bir hecede iki ünsüzün bulunmaması ve araya bir ünlünün getirilmesi:

”Hazreti ğırılılar yédinden vérdiler badeleri”

”İçi bir Mevla’ya ğalıftı Ğarıs’ın”

mısrarlarındaki; ğırılı (kırk), Ğarıs (Gars-Kars)

2) Ünlü ile başlayan sözlerin önüne (h) *protezinin* getirilmesi:

”İsa’nın hasası mucizat nuru”

”Tüstü döğer var endamı his olur”

mısrarlarındaki; hasa (asa), his (is)

3) (k) ünsüzü kelime içinde ve sonunda, kalın ünlülerin yanında kh veya gh; ince ünlülerin yanında yh biçiminde söylenir:

”Üsgeyh’ üsgeyh’ yığınlara çıhardın”

”Mesimi’nin göyçeyh yârı”

”Süleyman keyhliği kimi rafta gezer ğırmızı”

mısrarlarındaki; üsgeyh (yüksek), göyçeyh’ (gökçek), keyhliyh (keklik) gibi.

4) Kelime başında (y) ünsüzünün düşmesi:

”Bizden üz çevirdi ğırılı köylüdü”

Mısrarlarındaki; üz (yüz) gibi

5) (r) sesi ile ilgili *metatez* (yerdeğiştirme) olayı *Terekeme/Karapapak* ağzını karakterize eden *fonetik* olgulardan biridir:

”Görüm Ahıska’nın torpağı taşi”

”Dudağları gül yarpağı”

Mısrarlarındaki görülen; torpağ (toprak), yarpağ (yaprak) kelimelerinde olduğu gibi.

6) İç ve son seste p<f değişimi aşiğıdaki mısralarda geçen araf (arap) oluf (olup) örneklerinde görüleceği üzere yaygın bir *fonetik* olay durumundadır.

”Mindim araf atı sürdüm meydana”

”İndi zamparadan bir ođluñ oluf”

7) Diş ünsüzlerinden olan (L) iç seste bazı ünsüzlerin yanında (d) ye dönüşi:

”Boz atdar üstünde ğılıç çalınır”

”Ğarib asdan ğurbet éle tüşende”

atdar (atlar), asdan (aslan) gibi.

8) Diş eti ünlüsü (L), (n) ünsüzlerinden sonra aşiğıdaki mısralarda geçen Şennih’ (Şenlik) örneğinde olduğu gibi, -nL/-mn *assimilationu* ile (n) ye dönüşi:

”Şennih’ ne durursuz atdarı minin”

9) (r) ünsüzüne bağlı olarak ortaya çıkan *dissimilation* olayı, aşağıdaki mısralarda geçen ülüzgâr (rüzgâr), zaral (zarar) örneklerinde görüleceği üzere söz konusu ünsüzün yer yer (L) ye dönmesine sebep olmuştur:

”Neçe eyyam ülüzgârı görüftü”

”Ezzi ne zaral oldu”

10) Aşağıdaki mısralarda geçen men (ben); mahana (bahane); min (bin) örneklerinde görüleceği üzere ilk seste b-/m- değişimi oldukça yaygındır:

”Varmı men tek müštağına leliyen”

”Günde etsin bir mahana ağlasın”

”Günde min teher oluram gışım var baharım var”

11) Kelime başında k-/g- tonlulaşması *Karapapak/Terekeme* ağzında oldukça yaygındır:

”Gul Şennih vaf-l hal düzer”

”Gocalmışam turab oldum be le bah”

X X X

Şiirlerin iç yapısının incelenmesini kapsayan kısımda, şiirlerdeki ses, *ahenk*, *halk edebiyatı* unsurları, *his*, *hayal*, *din* ve *tasavvuf*, milli *duygu* gibi unsurlar belirtilmeğe çalışılmıştır. Şairin, *mazmunu* ve manâyı sözlerin âhengiyle ifade etmeğe çalıştığı, veznin ve dilin musiki imkânlarından yararlanmasını çok iyi bildiği söylenmiş, kelimelerin hecelerinden sesler alarak şiire bu niteliği verdiği belirtilmiştir. Aşağıdaki mısralarda olduğu gibi:

” Sin seherde seyre çıhıf sıtk-ı güzar gırmızı
Mübahı gonca bezaslan çim lâlizer gırmızı
Yakut-u ahmer misalli leyse buser gırmızı
Marıncı gülgezi elvan her nakşı münakkaşa
Taze ter ebrüşüm kimi ter ter eser gırmızı”

şair ilk mısralardaki(s) ve ”ter” sesleriyle özel bir âhenk yaratmıştır. Bu hal sazla okunduğu zaman şiirin tüm âhengi daha da güzellik kazanmaktadır. Çünkü aynı sesin tekrarı sazın *ritmine* yardımcı olarak *hava (makam)*yı güzelleştirir.

Şenlik, halkın sıkı sıkıya bağlı olduğu âdet ve geleneklerinden, sanatlarından, yüksek ahlak ve ince zekâsından, yaratıcılığının maharetiyle yararlanmasını bilmiştir. Kuvvetli bir halk kültürüne sahip olan Şenlik, halk zevkini en iyi şekilde temsil eden bir halk şairimizdir.

Halk edebiyatından aldığı unsurları tazeleştirip, kendisine özgü bir ustalıklı kullanmasını bilmiştir. Üslubundaki tabiiilik, eserlerinin halk zevkine uygun gelmesi, onların yıllarca halk ağzında yaşamasına sebep olmuştur.

His ve *hayal* Şenlik'te, önemli iki unsurdur. Tabiat güzellikleri karşısındaki duyularını hassas ince ve renklidir.

Realitenin dışına çıkmak arzusu âşık geleneğinde çok işlenmiş bir konudur. *Din* ve *tasavvufun* dayandığı asıl düşünce de budur. Şenlik'te zaman zaman bu geleneğe uyarak dinî ve *tasavvufi* mahiyette şiirler söylemiştir.

Hiç bir tarikate mensup olmayan Âşık Şenlik'in dinî itikatı oldukça fazlaydı. Onda büyük bir Tanrı aşkı vardı. Bu aşk Klasik Edebiyat'ta görülen Tanrı aşkı şeklindedir. Şair, kendisine ızdırab veren bu aşktan memnundur:

"Pervaneyem aşk oduna yanaram
Bu aşk-ı suzandan, ayırma meni"

Âşık Şenlik'in yurt ve millet yolunda söylemiş olduğu şiirlerinden onun büyük kahramanlık duygularına sahip olduğunu görmekteyiz. Yaşadığı 93 (1867-1878) *Türk-Rus* savaşı yılları bu duygularının kaynağıdır. Etkili bir dille söylemiş olduğu *koçaklamaları* zamanında halk arasında derin tesir yaratmıştır.

X X X

Çalışmamızın üçüncü bölümünü şairin kendi tasnif etmiş olduğu üç hikâyesinin kaynakları, şekil ve iç yapıları, tesbitleri ve *varyantların* karşılaştırılması gibi konular kapsamaktadır.

Şenlik, kaynağını yaşanmış bir olaydan aldığı *Lâtif Şah* adlı hikâyesini 1290/1873 yılında tasnif edip bitirdiğini aynı hikâyenin sonundaki şu dörtlükte belirtmektedir.

"Men Lele'yem derdim çoşdu sinede
Söz bend oldu yüz gırh yéddi hanede
Tarih min ikiyüz doşsan senede
Çıldırılı Şenliğin yadigârıdır"

İkinci tasnifi olan "*Sevdakâr*" hikâyesinin kaynağını ise, Doğu Anadolu'da halk arasında anlatılan bir "*kara hikâye*" (türküsüz kısa halk hikâyesi) den almıştır. Hikâyenin tasnif tarihi, yine hikâyenin sonunda bir dörtlükte belirtilmiştir. Bu tari' 1299/1881 dir.

"Bu bir hikâyedir tasvir yazıda
Yüz elli dört kıta tasnif özümde
Tarih min ikiyüz doşsan dokuzda
Gül Şenliğin vaf-ı halı dèyersen"

Şenlik, üçüncü hikâyesi olan "*Salman Bey*" in kaynağını da Doğu Anadolu'da yaşanmış bir olaydan almıştır. Bu hikâyenin tasnif tarihi de: 1311/1893 tür.

”Tarih min üçyüz on birde
Böyle oldu vâsıf-ı halim
Var olsun ulusum elim
Şenlik’ten armağan size”

Lâtif Şah ile *Salman Bey* hikâyesini yaşayan âşıklardan bantla, *Sevdakâr* hikâyesini ise *Âşık Şenlik*’in oğlu *Kasım*’ın yazmış olduğu defterden aldık. Her üç hikâyeyi de ağız özelliklerine sadık kalarak *transkripsiyonlu* olarak yazıya geçirdik.

Azerbaycan Destanları adlı yabancı kaynaktan aldığımız *Lâtif Şah* hikâyesinin *Âzeri varyantı* hariç üç hikâyeye de şekil bakımından aynılık arzederler.

Hikâyeler *nazım-nesir* karışımıdır. Şekil bakımından hikâyeler birer “*döşeme*” ile başlarlar. Bundan sonra asıl hikâyeye kısmı gelir.

Hikâyelerde olayların anlatıldığı kısım nesir kısmıdır. Manzum kısımlar ise çoğu kez kahramanların karşılıklı deyişmesi şeklinde olur. Bazı dörtlüklerin arkasına geleneğe uyularak birer bayatı da eklenir.

Hikâyelerdeki şiirlerin çoğu dörtlüklerden kurulmuştur. *Yedekli koşma* ve *Şekişicilleme* dediğimiz türde şiirlere de rastlanır.

X X X

Çalışmamızın dördüncü bölümünde *Şenlik*’in diğer şairlerle olan karşılaşmalarına yer verilmiştir. Bu bölümde karşılaşmaların *meclisleri* (oluş şekli) anlatılarak, şiirleri tam olarak verilmiştir. *Şenlik*’in karşılaştığı bu âşıklar; *Âşık Nuri*, *Âşık Asbas*, *Âşık Kasım*, *Âşık Kılıççı Mustafa*, *Âşık İzanî*, *Âşık Sımani*, *Âşık Zülâli* ve *Âşık Feryadî*’dir.

Beşinci bölümü şairin şiirleri kapsamaktadır. *Şiirler*, *Divanlar*, *koşmalar*, *yedekli koşmalar*, ve *Şekişicillemeler* şeklinde sıralanmıştır.

Âşık Şenlik’in hikâyelerinin metinleri daha öncede belirttiğimiz gibi sözlü yoldan bantla tesbit edilmiş ve *transkripsiyonlu* olarak yazıya geçirilmiştir. Ayrıca *Lâtif Şah* hikâyesinin *Âzeri varyantı* da bu bölümde yer almaktadır.

Çalışmamızda, şiirlerde ve hikâyelerde geçen şahıs ve yer adlarının izahı için mahalli kelimeleri kapsayan bir de sözlük bulunmaktadır. Çalışmamızın sonuna şiirleri derlediğimiz sözlü ve yazılı kaynaklar sıralanmıştır.

Âşık Şenlik’in yaşadığı devirde Doğu Anadolu ve Azerbaycan sahasını gösteren bir harita ile şairin soy şeceresi de çalışmamızda yer almaktadır.

ERZURUM İLİ DAHİLİNDEKİ İSLÂMÎ DEVİR ANITLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Rahmi Hüseyin Ünal

Erzurum ve civarındaki selçuklu anıtları ile ilgili yayınlanmış ilk bilimsel incelemeler S. K. Yetkin'e aittir (1). Gerçekte şehir ve civarındaki eserlere olan ilgi daha eski tarihlere inmektedir. M. Nusret'in *Tarihçe-i Erzurum yahut Hemşehrilere Armağan* (İstanbul, 1338/1922) adlı eseri, A. Ş. Beygu'nun *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri* (İstanbul, 1936) adlı araştırması ve B. Ögel'in *Erzurum Anıtlarında Eski Altay-Türk Sanatının İzleri*, (Erzurum, 1947) adlı broşürü bu yolda atılmış ilk adımlar olmakla beraber, her üç eserde de anıtlar modern sanat tarihi anlayışı ile ele alınmamışlardır. Bu anlayış içinde yapılmış ilk toplu çalışma Dr. İlhan Akçay'ın *Erzurum'da Saltuklu Devri Abideleri* (Ankara, 1962) adlı doktora tezi olup henüz yayınlanmamıştır. Aynı tarihlerde, Dr. Rüşhan Arık, *Erzurum Osmanlı Öncesi Eserleri* adlı bir doktora tezi hazırlamış, bu araştırma da yayınlanmamıştır.

İlhan Akçay'ın 1965 de yayınlanan makalesi (2), S.K. Yetkin'in monografilerine bir yenisini eklemiştir. 1965 de kabul edilen ve üç yıllık bir gecikme ile basılabilen doktora tezimiz (3), Erzurum ve civarındaki osmanlı devri öncesi anıtlarını toplu olarak inceleyen ilk yayınlanmış eser olmaktadır. Bunu 1969 da yayınlanan Dr. Rüşhan Arık'ın makalesi izlemiştir (4). Münferit çalışmalardan C.F. Ritter'in *Oriental Art*'da yayınlanan makalesini de zikredebiliriz (5). Doç. Dr. Halûk Karamağaralı'nın *Çifte Minareli Medrese* ile ilgili ayrıntılı makalesi (6)

1- S.K. Yetkin, *Çifte Minareli Medrese*, İlähiyat Fakültesi Dergisi, II-III (1952) s. 46-49; *La Médersé aux deux Minarets d'Erzurum*, La Revue Française, No. 64, janvier 1955.

2- İ. Akçay, *Yakutiye Medresesi*, Vakıflar Dergisi, VI (1965), s. 146-152.

3- R.H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la ville d'Erzurum et de sa Région*, Paris, 1968.

4- R. Arık, *Erzurum'da İki Cami (Two Mosques in Erzurum)*, Vakıflar Dergisi, VIII (1969), s. 149-159.

5- C. F. Ritter, *A Wooden Dome in Turkey*, *Oriental Art*, N.S. V, XV (1969), No. 2, s. 113-115.

6- H. Karamağaralı, *Erzurum'da Hatuniye Medresesinin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülahazalar*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971), s. 209-247.

bu konuda yapılmış son araştırmadır. Münhasıran Erzurum'daki selçuklu eserlerinin biri veya tümü ile ilgili bu araştırmaların dışında, genel mahiyetteki araştırmalarda da Erzurum'daki eserlerden bazılarının geniş ölçüde yer aldıkları görülmektedir (7).

Yukarıda sıralamaya çalıştığımız yayınlar, osmanlı öncesi devirden kalan anıtlar hakkında yeterli bir bilgi verebilecek durumdadır. Buna mukabil osmanlı devri eserleri ile ilgili ayrıntılı bir yayın malumumuz değildir (8). Bu eksikliği şimdilik İ. H. Konyalı'nın, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi* (İstanbul, 1960) adlı eseri doldurmaktadır. Fakat hemen ilave edelim ki bu eserde anıtlar, sanat tarihi yönünden değil, daha çok tarihi açıdan ele alınmışlardır (9).

Erzurum'daki islami devir mimari anıtlarını konu alan incelemelerin hemen hepsinin osmanlı öncesi devirle ilgilendiği, osmanlı devri anıtlarına pek itibar edilmediği bir gerçektir. Bununla birlikte şehirde, biri Mimar Sinan'a atfedilen (10) büyük bir cami olmak üzere ekserisi XVIII. yüzyılda inşa edilmiş 15 kadar tek kubbeli cami ile, mimari kıymeti daha düşük 25 kadar düz çatılı cami vardır (11). Camiler dışında, XVI-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş 10 kadar hamam (12) ve XVI. yüzyılda inşa edilmiş büyük bir han (13) mevcuttur. Bu inceleme çerçevesinde kısaca ele aldığımız islami devir anıtları gerçek bir monografi olmaktan uzak olmakla birlikte, saha ve konu ile ilgilenenlerin dikkatlerini bazı noktalara çekebilecekleri ümidindeyiz.

CAMİLER (İl merkezi)

1- Kale Mescidi: İçkale içinde, Saat Kulesi veya Tepsi Minare adıyla anılan gözetleme kulesinin doğusundadır. Güney duvarı ile içkale surlarına yaslanmaktadır (14). Cephede, kapının iki yanında ve üst kısmında üç adet, yanlarda da ikişerden dört adet olmak üzere toplam yedi adet penceresi vardır. Dikdörtgen planlı ya-

7- A. Kuran'ın *Anadolu Medreseleri I* (Ankara, 1969) ve M. Sözen'in *Anadolu Medreseleri I-II* (İstanbul, 1970, 1972) adlı araştırmaları gibi.

8- İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi sanat tarihi bölümlerinde, Erzurum'daki mimari eserleri bütünüyle konu olan öğrenci tezleri yapılmış, fakat bunlardan hiçbiri yayınlanmamıştır.

9- G. Goodwin'in *A History of Ottoman Architecture* (London, 1971) adlı eserinde, Erzurum'daki osmanlı devri anıtlarına kısaca temas edilmiş olmakla birlikte, bu eserde yer alan bilgiler anıtların tanıtılması için yeterli değildir.

10 Bk. R.M. Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri I*, Ankara, 1965 s. 81.

11- Bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 177-272.

12- *a.g.e.*, s. 280-285.

13- Bk. *a.g.e.*, s. 287-289.

14-Plan için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 19 ve R. Arık, *a.g.e.*, Şek. la,lb.

pının çatısı, sonradan takviye edilmiş iki adet paye ve yan duvarlar tarafından taşınmaktadır. İçkale'nin güney bedenlerinden biri içine yerleştirilmiş mihrap nişi, yapının boyutlarına oranla nisbetsiz büyüklüktedir. Geometrik örnekli bir şeritle çerçevelenmiş olan bu niş, osmanlı devrinde kısmen doldurularak küçültülmüş, içine de kırık bir kitabe parçası yerleştirilmiştir (15).

Mukarnaslı köşe bingileri üzerine oturan mihrap önündeki kubbenin kasnağı, genişçe bir mukarnas şeridi ile süslüdür. Kubbe dıştan, selçuklu kümbetlerini andıran konik bir külâh ile örtülüdür. İç tarafta sade olan kubbe kasnağı, dış kısmında, istiridye kabuğu örnekli küçük birer kavsara ile örtülü üçgen profilli nişler ve kemerlemeler dizisi ile süslüdür.

Mescidin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kiliseden bozularak mescit haline getirildiği bazı ermeni tarihçileri tarafından iddia edilmiş ise de (16) mescidin böyle bir amaç için inşa edilmediği ortadadır. Kaldı ki doğu-batı istikametinde yönlendirilmiş olan doğudaki hristiyan kiliselerinin durumu da bu iddianın yersizliğine delildir. Anadolu'da ilk islâm eserlerinde görülen arkaik ve yerli unsurlar, mescidin saltuklular devrinde (XII. yy.) inşa edilmiş olduğu kanısını kuvvetlendirmektedir (17).

2- Ulu Cami: Tebriz Kapısı semtinde, Çifte Minareli Medrese'nin yanındadır (Res.1). Onarım esnasında tamamen çöken çatısı, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. İlk şekli ile çatı, kalın payeler üzerine oturan sivri kemerli ve beşik tonozlar ile örtülüydü (18). Caminin hangi devirde inşa edildiğini kesin olarak tayin etmek oldukça güçtür. Payeleri birbirine bağlayan yuvarlak kemerler, doğu kanadı ile batı kanadı arasındaki inşa tekniği ve malzeme farkı, müteaddit onarım ve tadilata işaret sayılabilir. Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre XVII. yüzyılda caminin 200 ağaç sütunu vardı (19). Bu bilgi biraz mübalağalı bulunsa bile, caminin değişmeden zamanımıza kadar geldiği kabul edilemez.

Gerek işçilik, gerekse mimarî unsurlar yönünden caminin kible duvarıyla diğer kısımları arasında bariz farkların mevcut olduğu görülmektedir. Diğer kısımların geç devir özellikleri göstermelerine mukabil, kible duvarında sonradan meydana çıkarılan ana ve talî mihraplarda erken devir özellikleri görülmektedir. Ana mihrapta görülen geometrik unsurlu süsleme şeridi selçuklu devrinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

Bugün kayıp bir kitabeye göre (20) caminin 575/1179-80 yılında *Ebu-l Feth Melik Muhammed* tarafından inşa ettirildiği öne sürülmüştür. Bugün için tahkiki

15- Kitabenin metni için bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 220.

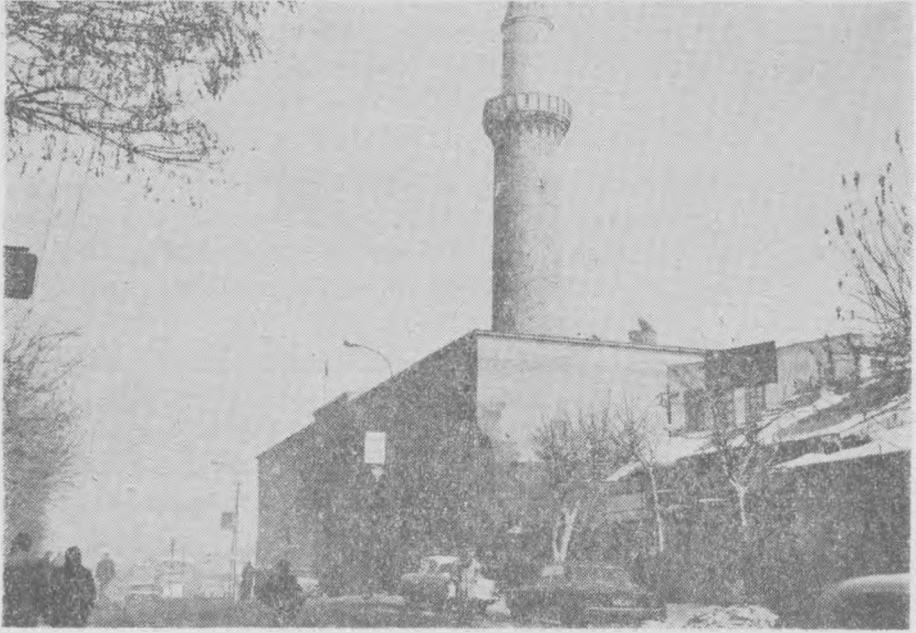
14- A. Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 98.

15- Fotoğraf için bk. R.H. Ünal *a.g.e.*, ph. 8-12 ve İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 219-221.

18- Yapının planı için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 29 ve R. Arık, *a.g.e.*, s. şek. 2a.

19- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* III, İstanbul, 1970, s. 207.

20- M. Nusret, *a.g.e.*, s. 32.

Resim 1- Ulu Cami. Kuzey-batıdan görünüş.

mümkün olmayan bu husus doğru olarak kabul edilse bile bu tarihten kalan kısmın sadece kible duvarı olabileceğini, diğer kısımların daha sonraki devirlerde gerçekleştirilen tevsi ve tadillerden kalma olduğunu kabul etmek gerekecektir.

3- Lala Paşa Camisi: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir (Res. 2) (Şek. 1). Doğu ve kuzeyinden belediye parkı ile çevrilidir. İl merkezinde ayakta kalan Osmanlı camilerinin en önemlisidir. Mukarnaslı başlıklara sahip altı adet silindirik sütun üzerine oturan son cemaat yeri beş adet küçük kubbe ile örtülü olup, ortadaki kubbe yandakilerden biraz daha büyüktür. Orta kubbe altına açılan taç kapının iki yanında, beşgen profilli iki adet talî mihrap vardır. Mukarnaslı bir kavsara ile örtülü taçkapı ana nişi içinde iki mihrabiye görülmektedir.

Cami harimi 4 adet sekizgen prizma şekilli paye üzerine oturan geniş bir kubbe ile örtülüdür. Payeler birbirlerine ve harim duvarlarına sivri kemerlerle bağlanmıştır. Köşelerde teşekkül eden kare hacimler birer küçük kubbe ile, köşe hacimleri arasında kalan dikdörtgen hacimler de birer yarım manastır tonozu ile örtülüdür. Büyük mermer mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır. Cami harimini ve son cemaat yerini örten kubbelerin kalem işleri yenilenmiştir. Duvarlara açılmış pencerelerden alt sırada yer alanların sivri kemerli alınlıkları çinilerle süs-lüdür. Çiniler yer yer dökülmüş olmakla birlikte üzerlerinde ayet ve hadislerin yer aldığı görülüyor.

Res. 2- Lâla Paşa Camisi. Doğudan görünüş.

Mihrap kavsarasının üst kısmına yerleştirilmiş üç satırlık arapça kitabeğe göre cami Kanuni Sultan Süleyman devrinde, *Abdülmukimzade Mustafa Paşa* (Lala) tarafından, 970/1562 yılında yaptırılmıştır (21). Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserlerin listesini veren yazmalardan *Tuhfet-ül Mimarın* adlı eserde (22) ve *Sai Mustafa Çelebi'nin Tezkiret-ül Ebniye* adlı eserinde (23) Lala Mustafa Paşa Camisinin de adı vardır. Yalnız G. Goodwin'in de kaydettiği gibi (24) Sinan'ın İstanbul'dan uzakta inşa edilen eserlerin inşasına bizzat nezaret etmeyip, kalfalarına direktifler vererek onları inşaat mahalline gönderdiği tahmin olunmaktadır.

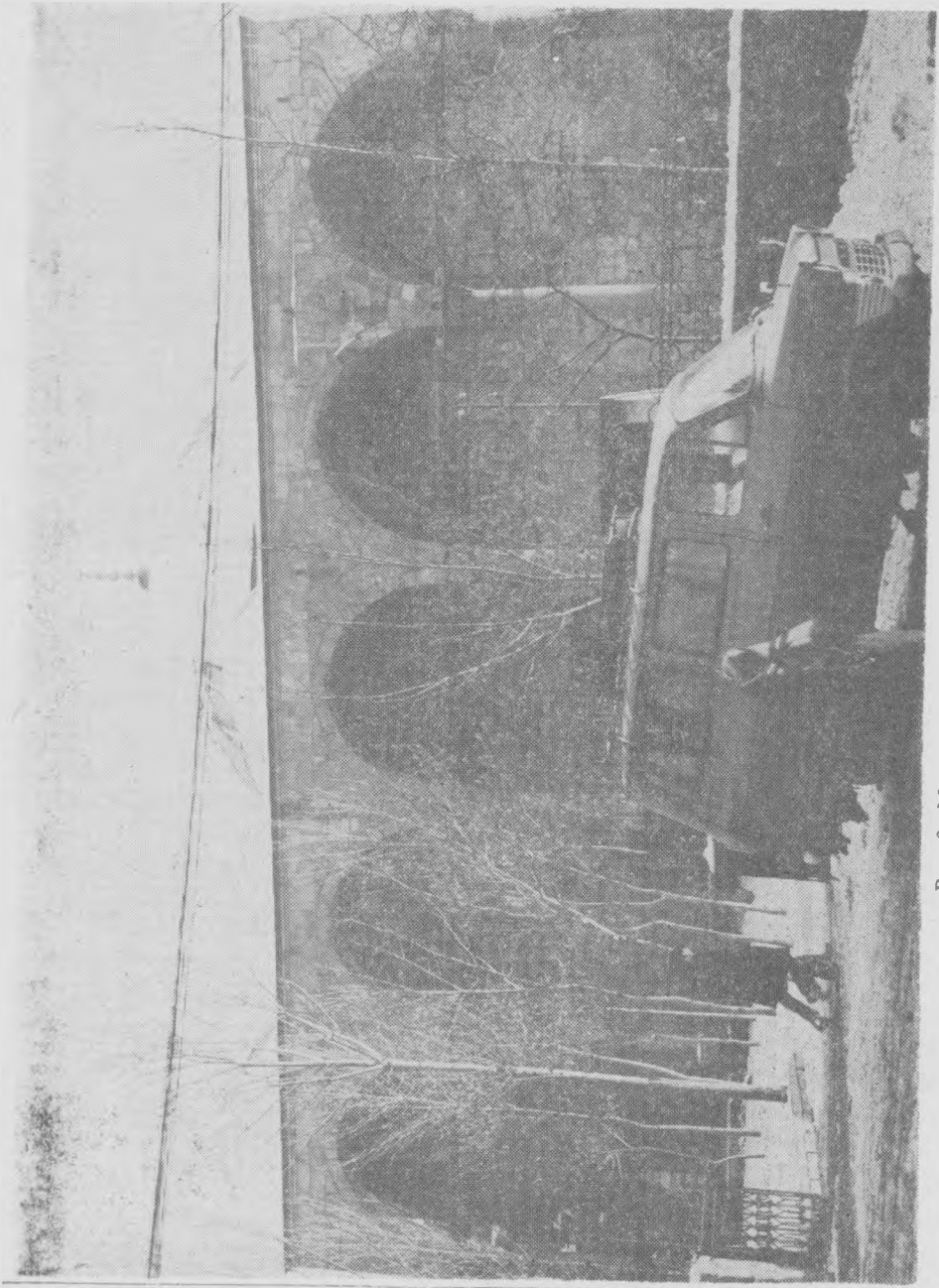
4- Murat Paşa Camisi: Erzurum şehir merkezindeki tek kubbeli camilere örnek olan bu caminin de altı yuvarlak sütun üzerine oturan beş kubbe ile örtülü bir son cemaat yeri vardır (Res. 3) (Şek. 2). Basık bir kemerle örtülü giriş kapısının üst kısmında, üç dilimli bir sağır kemer göze çarpıyor. Bu kemerin tablası üzerinde üç satırlık inşa kitabesi yer almaktadır.

21- Cami hakkında daha fazla bilgi ve kitabe metinleri için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 230-247 ve G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 305

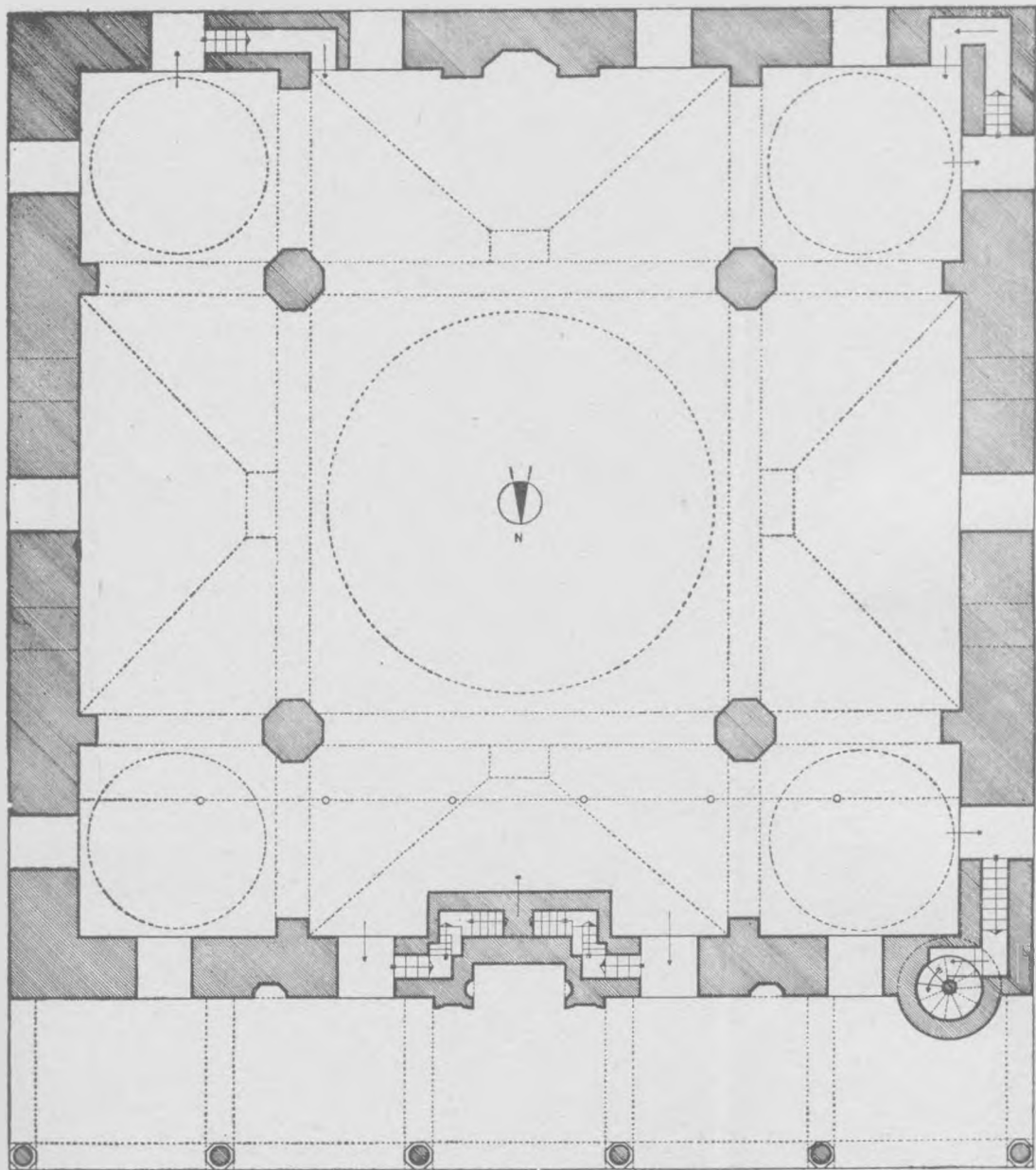
22- Bk. R.M. Meriç, *a.g.e.*, s. 27.

23- *ay.es.*, s. 81.

24- G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 291.

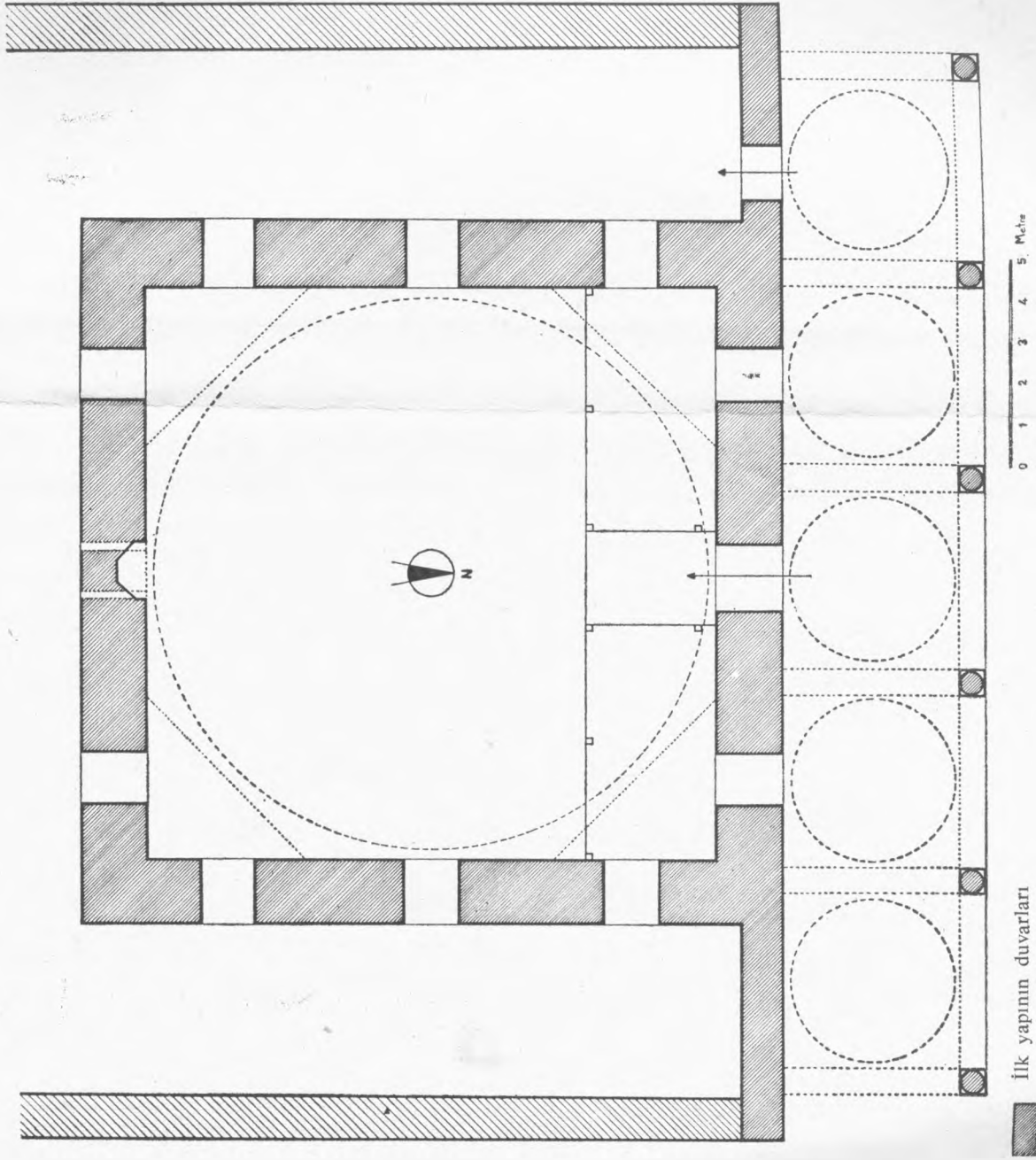

Res. 3- Murat Paşa Camisi. Kuzeyden görünüş.

0 1 2 3 4 5 Mtr.

Şek. 1. Lâla Paşa Camisi

İlk yapının duvarları

Şekil. 2- Murat Paşa Camisi

Cami harimi, köşelerde tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Tromp kemerleri, şerit halinde bir mukarnas dizisi ile süslüdür. Aynı tipten bir mukarnas şerit de kubbe kasnağını süslemektedir. Taş mihrap sonradan boyanmıştır. Cami, kuzey ve güneyde ikişer, doğu ve batıda da üçer pencereden ışık almaktadır. Ayrıca mihrabın iki yanında, daha yukarı seviyede, iki küçük pencere ile doğu ve batıda iki yuvarlak pencere görülmektedir.

Caminin minaresi yoktur. Bitişğinde bulunan *Ahmediye Medresesi*'nin mes-cidi için inşa edilmiş minareden istifade düşünülmüş olmalıdır (25). Taçkapının üst kısmında üç dilimli kemer içindeki kitabeğe göre cami, Yavuz Sultan Selim zamanında, *Kuyucu Murat Paşa* tarafından 981/1573-74 yılında inşa ettirilmiştir (26).

5- Gürcü Kapısı Camisi: Şehrin aynı adla anılan semtinde, küçük bir meydanın kenarındadır (Res. 4) (Şek. 3). Kül renkli düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş olup minaresi tuğladandır. Şehrin osmanlı devrinden kalan bütün diğer kubbeli camileri gibi (Lala Paşa Camisi hariç) tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Cami harimi kuzeyde ve güneyde üç, doğu ve batıda iki pencereden ışık alır. Üst sıradaki pencerelerin hepsi yuvarlak birer kemerle örtülmüştür.

Üç adet kubbe ile örtülü son cemaat yerinin ortadaki kubbesi altına açılan taçkapı, sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde, küçük bir mermer levha üzerine kazınmış kitabe tamir kitabesi olup 1276/1859 tarihlidir. Arşiv kayıtlarından caminin 1017/1608 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır (27).

6- Boyahane Camisi: Aynı adla anılan mahallede, Boyahane Hamamı'na bitişiktir (Res. 5) (Şek. 4). Son yıllarda yanındaki hamamla birlikte onarılmıştır. Camiye, kuzey-doğu köşesine inşa edilmiş kubbeli küçük bir mekandan girilmektedir. Bu alışılmamış durum hamamın bir kısmının kapatılarak camiye tahvil edilmiş olmasından ileri gelmektedir. Kül renkli düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır.

Kısa tuğla minarenin külahı altında ve şerefe mukarnaslarında yeşil sırlı tuğla sıraları görülmektedir. Caminin kubbesi de tuğladandır. Mihrap nişi içindeki kitabeğe göre 1030/1620-21 yılında, *İlyas Ağa* adında bir zat tarafından, hamamın bir kısmı camiye tahvil edilmiştir (28).

25- 1928 de yıkılan bu minarenin yerine yakın zamanda yenisi inşa edilmiştir. Minarenin eski bir resmi için bk. A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 115, Şek. 40.

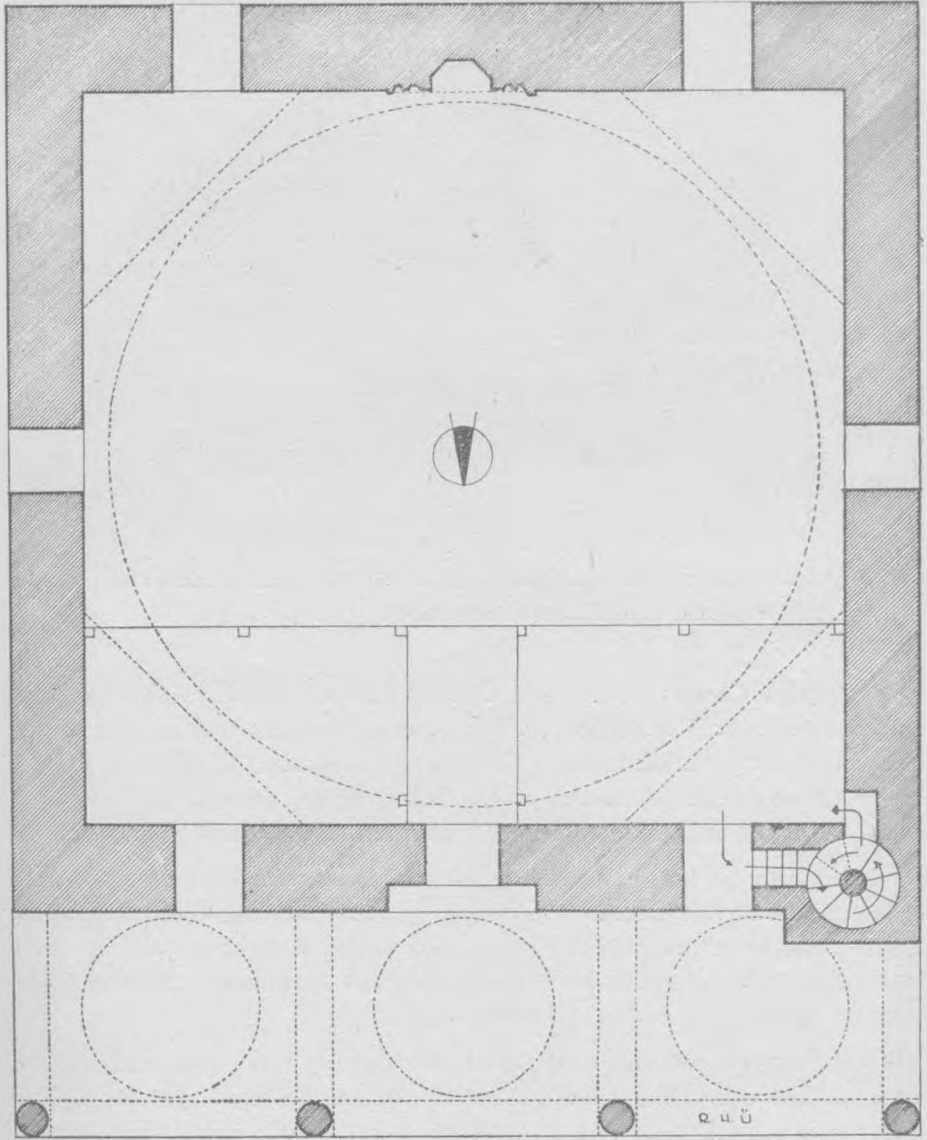
24- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 252), 981 hicri yılı karşılığını 1572 olarak hesaplamıştır. Çevirme Kılavuzu'nda bu tarihin karşılığı 1573-74 dır.

27- Daha fazla bilgi için bk. İ. H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 206-207.

28- Daha fazla bilgi ve kitabe metni için bk. İ.H. Konyalı *a.g.e.*, s. 184-185.

Rel. 4- Gürcü Kapısı Camisi. Güney-doğudan görünüş.

Şekil. 3- Gürcü Kapısı Camisi

Res. 5- Boyahane Hamamı ve Camisi. Güney-doğudan görünüş. (Soldaki kubbe cami harimini, sağdaki ise hamamın soğukluğunu örtmektedir).

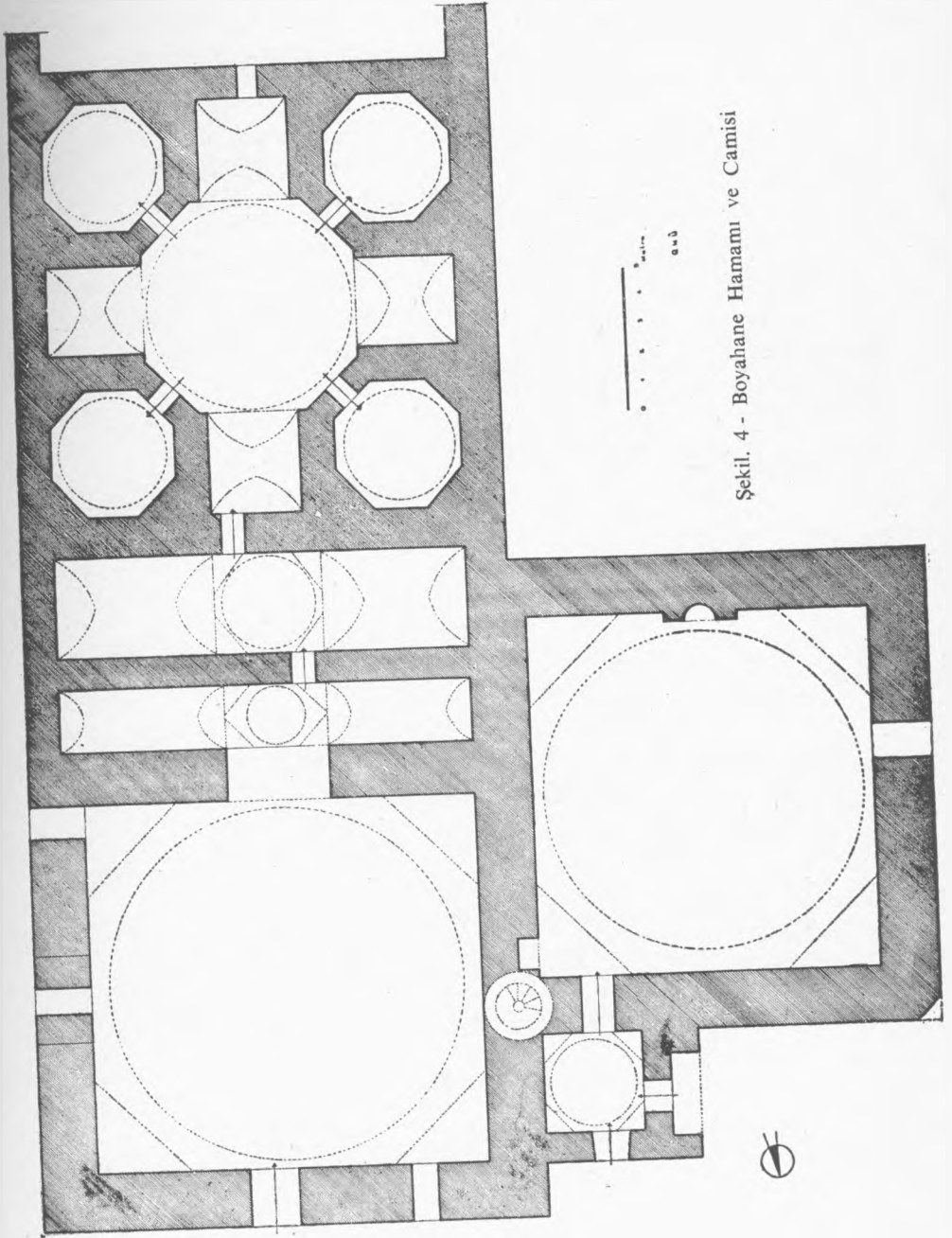
7- Caferiye Camisi: Cumhuriyet Caddesi üzerinde, Tebriz Kapısı'na doğru caddenin solundadır (Res. 6) (Şek. 5). Yakın zamanda caddeye bakan çevre duvarı yenilenmiştir. Üç yuvarlak kemerle birbirine irtibatlanmış dört silindirik sütunun sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yeri, balık sırtı bir çatı ile örtülüdür. Minare ve köşeler düzgün kesme taşlarla, diğer kısımlar kırma taşla inşa edilmiştir.

Cami harimi tek kubbe ile örtülü olup, kubbe kasnağına geçiş trompları aracılığı ile sağlanmıştır. Sivri tromp kemerlerinin ayakları basit mukarnaslarla süslüdür. Mihrap taştandır ve mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kuzey pencerelerinden doğudaki içine açılan, duvar içine yerleştirilmiş bir merdivenle mahfele çıkılır. Kuzey duvarında uzun bir vakıf kitabesi vardır.

Taçkapının üst kısmına yerleştirilmiş bir mermer levha üzerindeki beş satırlık inşa kitabesine göre cami 1055/1645 yılında, *Ebubekir oğlu Hacı Cafer* tarafından inşa ettirilmiştir. Mezarı da caminin kuzey-doğu köşesinde bulunmaktadır (29).

8- Kurşunlu Cami: Feyziye Camisi adı ile de anılır (Res. 7), Şek. 6). Feyzullah Mahallesi'ndedir. Cami ve yanındaki medrese kül renkli düzgün kesme

29- Kitabe metinleri ve daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 189-199.

Şekil. 4 - Boyahane Hamamı ve Camisi

taşlarla inşa edilmiştir. Minarenin kesme taşları bej renklidir. Son cemaat yeri, silindirik dört taş sütunun ayakta tuttuğu üç adet sivri kemerli tonozla örtülüdür. Taçkapı aralığı sağır bir sivri kemerle taçlandırılmıştır. Kemer içinde görülen kitabe yeri bugün boştur. Caminin kuzey-batı köşesindeki minarenin kaidesi, kuzey cephesine nazaran hafif bir çıkıntı yapmaktadır.

Cami harimi, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı üzerine, yuvarlak kemerli altı küçük ışık penceresi açılmıştır. Altı adet ahşap destek üzerine oturtulmuş mahfeli vardır. Mukarnas kavsaralı mihrap sonradan yağlı boya ile boyanmıştır.

Caminin iç kapı kanadında, halen mevcut bir sürgü (?) üzerine kazınmış kitabeye göre bina 1112/1700-1701 yılında inşa edilmiştir (30). Banisi Erzurum'lu *Şeyhülislam Feyzullah Efendi*'dir. Camiye *Fezziye Camisi* adı onun adına izafeten verilmiştir (31).

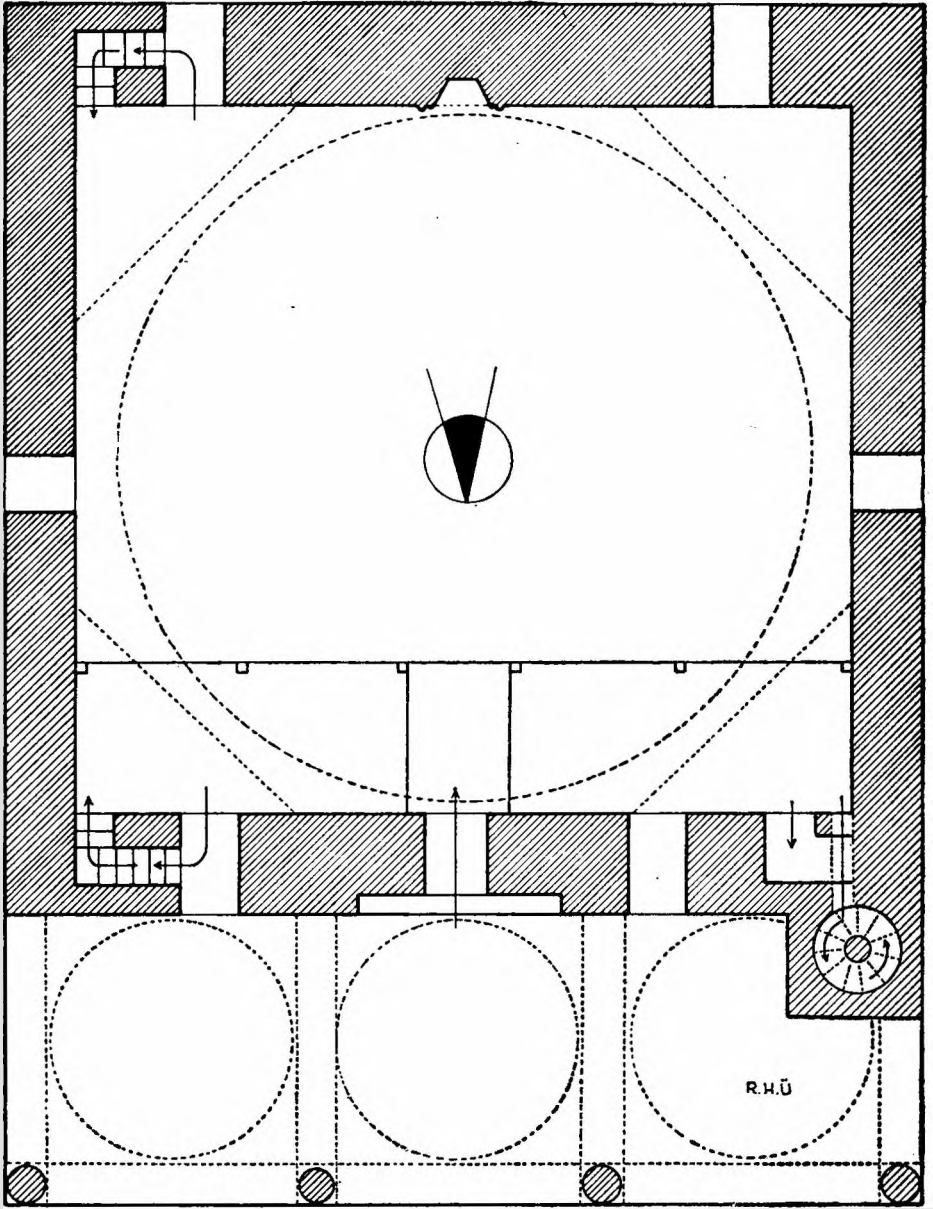
Res. 6- Caferiye Camisi. Güney-batıdan görünüş.

30- Kapı sürgüleri üzerine bu çeşit tarih kitabeleri yazılması, oldukça az rastlanan bir durumdur. Bk. G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 377.

31- Kitabe metni ve Feyzullah Efendi hakkında daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 226-230.

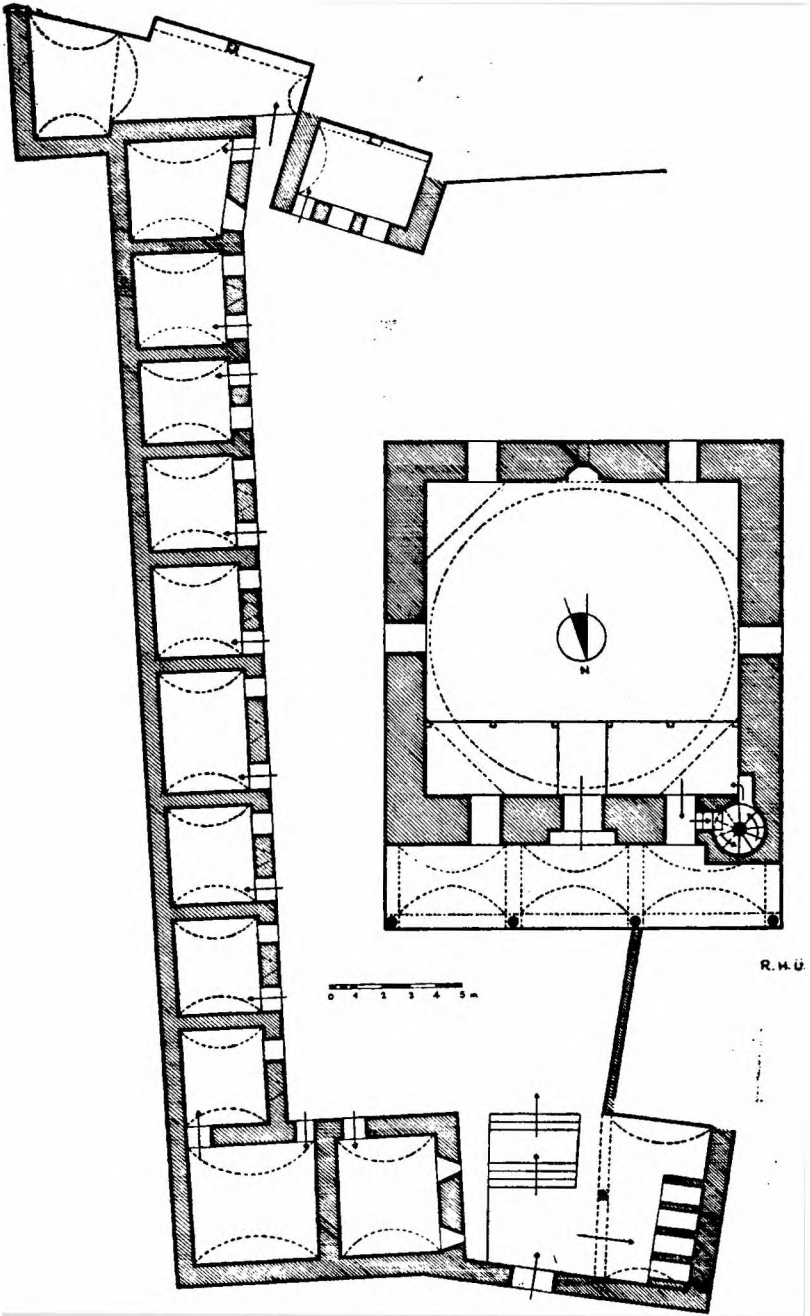

Res. 7- Kurşunlu (Feyziye) Camisi. Güneyden görünüş.

0 1 2 3 4 5 Metre

Şekil. 5- Caferiye Camisi

Şekil. 6- Kurşunlu (Feyziye) Camisi ve Medresesi

9- Pervizoğlu Camisi : Caferzade Mahallesi'ndedir. Caminin ve bitişiğindeki medresenin dış duvarları düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir (Res. 8) (Şek. 7). İçten üç küçük kubbe, dıştan da mahrutî bir çatı ile örtülü son cemaat yerini, dört adet silindirik taş sütun ayakta tutmaktadır. Taçkapısı gayet sade olup giriş aralığı herhangi bir süsleme unsuru ile tebarüz ettirilmemiştir.

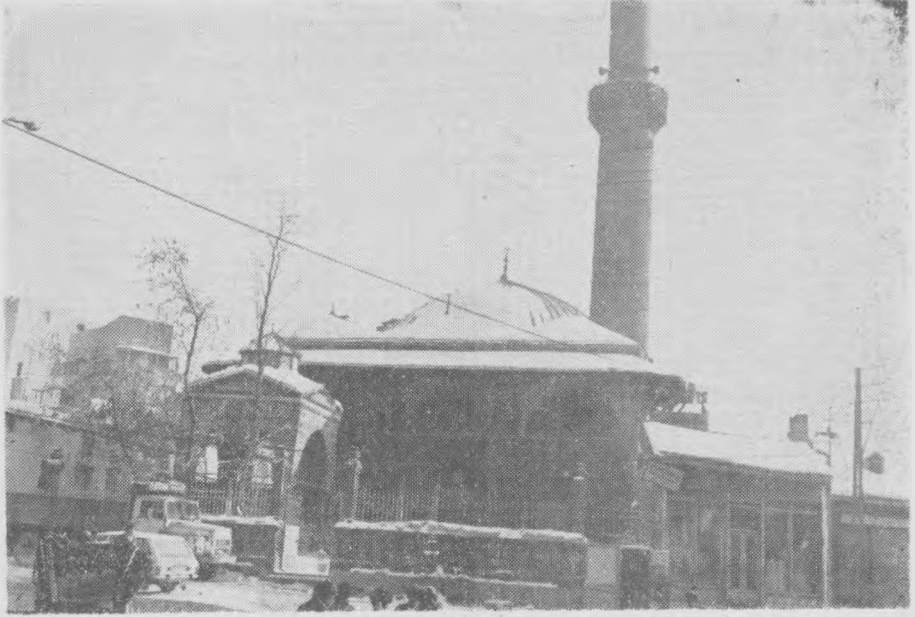
Res. 8- Pervizoğlu Camisi. Kuzey-batıdan görünüşü.

Cami harimi, geçişi tromplarla sağlanmış bir kubbe ile örtülüdür. Basit mukarnaslı bir kavsaraya sahip mihrap sadedir. Minare gövdesi, şerefeye kadar düzgün kesme taşlarla, mukarnaslı şerefenin üstünde kalan kısımda ise tuğla ile inşa edilmiştir.

Taçkapının üst kısmında, kitabe levhasına ayrılan kısım boştur. Caminin içinde de herhangi bir tarih kitabesine rastlanmıyor. Arşiv kayıtlarında bulunan vakfiyesine göre cami ve yanındaki medrese 1128/1716 yılında, *Pervizoğlu Hacı Mehmed* tarafından inşa ettirilmiştir (32).

10- Derviş Ağa Camisi : Taş Mağazalar Caddesi'nin alt ucundan, eski Bad Pazarı'na çıkan yolun sonundadır (Res. 9) (Şek. 8). Kuzey cephesi ve köşeler kül renkli düzgün kesme taşlarla, diğer duvarlar kırma taşlarla inşa edilmiştir.

32- İ.H. Konyalı, (a.g.e., s. 255) hicri 1128 yılının karşılığını 1715 olarak kaydetmiştir. Çevirme Klavuzu'na göre bu tarih 1716 olmalıdır. Cami ve yanındaki medrese hakkında daha fazla bilgi için bk. *ay.es.*, s. 255-256.

Res. 9- Derviş Ağa Camisi. Kuzeyden görünüş.

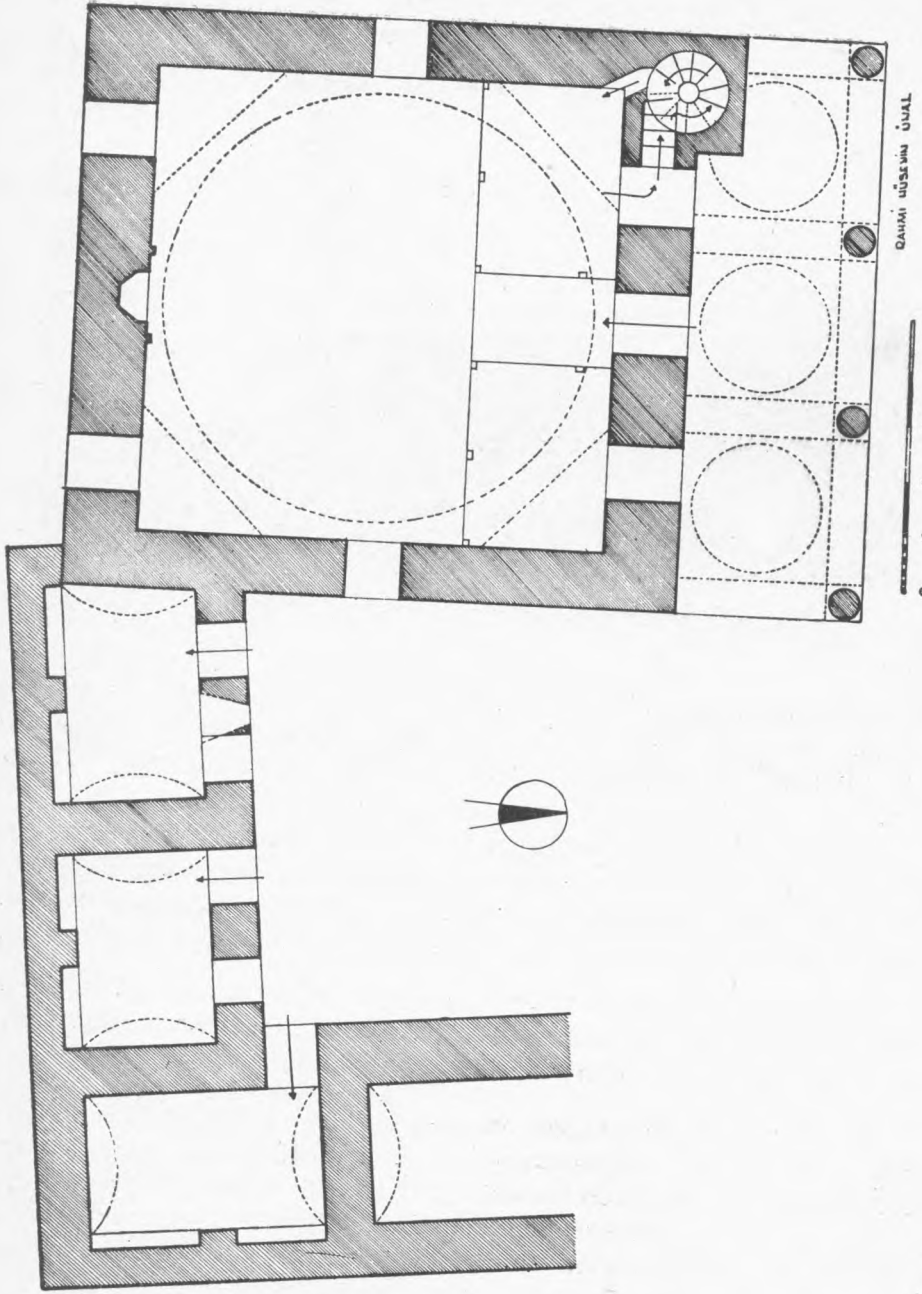
Dört sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yerinin üç küçük kubbesi, dıştan birer piramidal çatı ile örtülüdür. Taçkapı, iki küçük gömme sütuna dayanan hafif sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası içinde tamir kitabesi yer almak tadır.

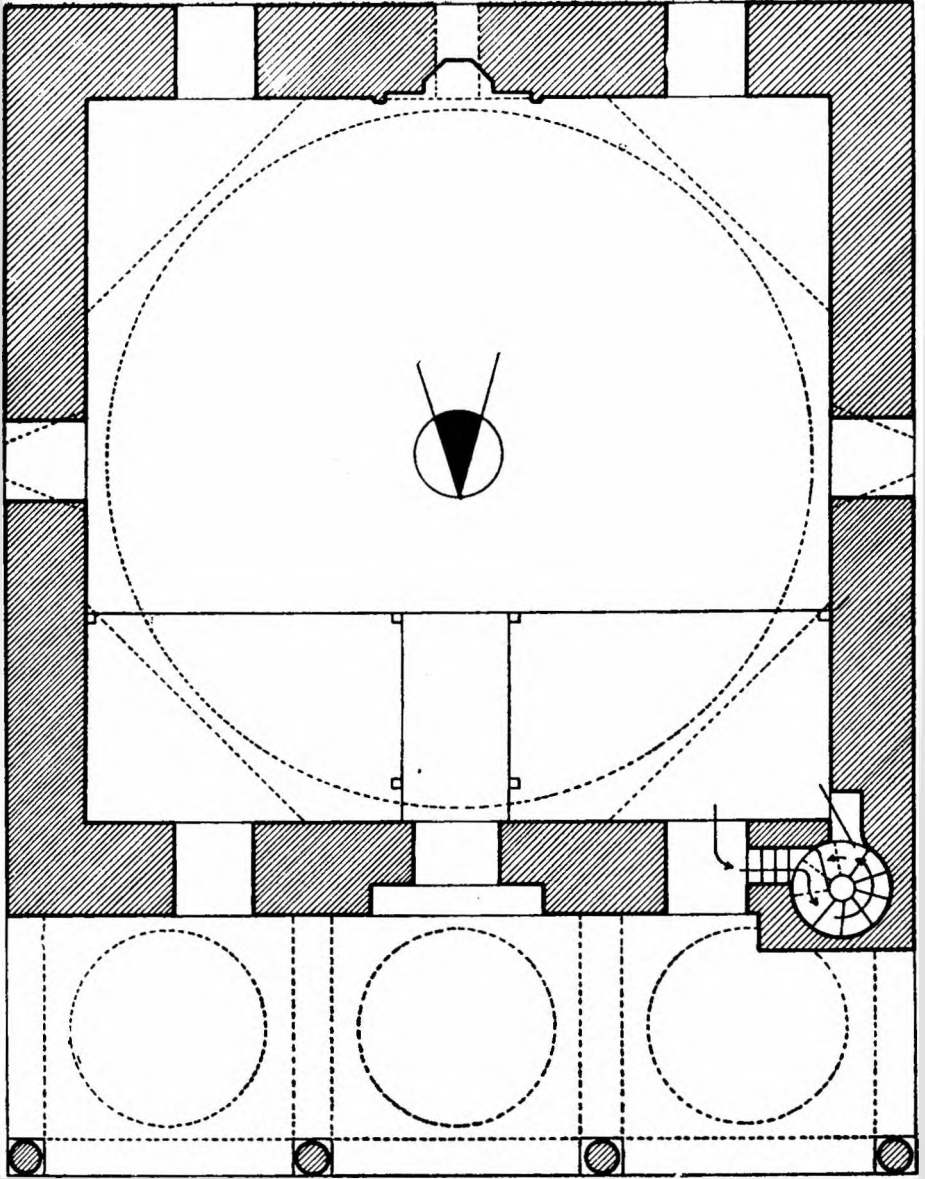
Cami harimi kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlağına geçiş tromplarla sağ- lanmıştır. Harim, iki sıra halinde düzenlenmiş dokuz adet pencereden ışık almak- tadır. Sekiz ahşap destek üzerine inşa edilmiş bir mahfeli vardır. Minaresinin küpü kesme taştan, gövdesi tuğladandır. Harim kubbesini örten çatı hafif sivridir.

Taçkapı üzerindeki türkçe tamir kitabesi 1261/1845 tarihlidir. Caminin banisi olan *Hacı Derviş Ağa* 1149/1736 yılında ölmüş ve caminin avlusuna gömülmüş- tür. Camiyi, 1130/1717-18 yılında inşa ettirdiği bilinmektedir (33).

11- Gümrük Camisi: Kongre Meydanı'ndan Mahalle Başı'na giden yol üze- rindedir (Res. 10). (Şek. 9). Dış duvarların tamamı düzgün kesme taşlarla kaplan- mıştır. Mukarnas başlıklı dört silindirik sütun üzerine oturan üç kubbe ile örtülü son cemaat yeri, dıştan balıksırtı bir çatı ile kapatılmıştır. Bir sivri kemerle taçlan- dırılmış olan taçkapı üzerinde, dört satırlık türkçe bir kitabe vardır. Erzurum camilerinin ekserisinde olduğu gibi kuzey-batı köşesine yerleştirilmiş olan minarenin

33- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 203.

R.H.Ü

0 1 2 3 4 5 m

Şekil. 8- Dervişağa Camisi

Res. 10- Gümrük Camisi. Batıdan görünüş.

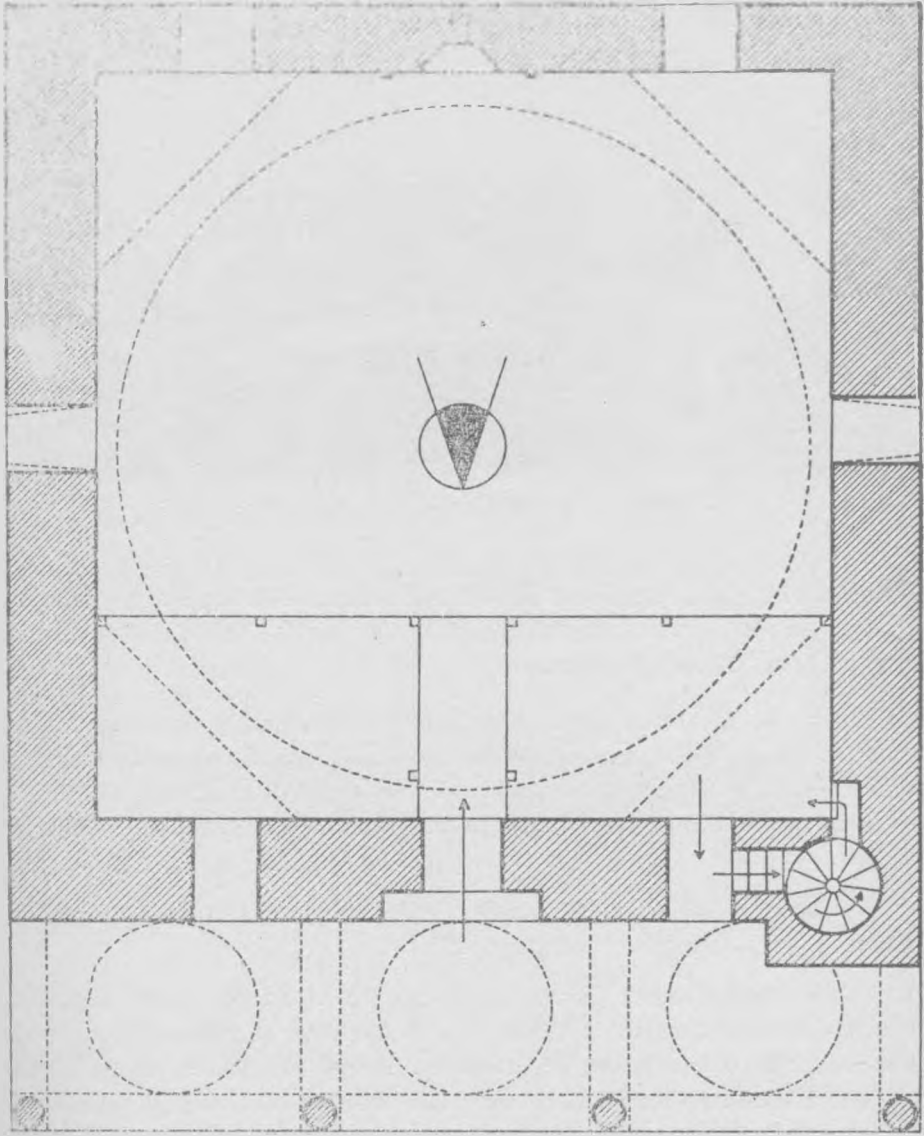
kesme taşlarla inşa edilmiş kaidesi halen ayakta. Minarenin tuğla gövdesi yıkılmıştır. Pencerelelerinden alt sırada yer alanlar, dıştan sivri bir sağır kemerle taçlandırılmıştır.

Cami harimi bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlığına geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kubbe kasağı üzerine üç adet pencere açılmıştır. Mihrap yağlı boya ile boyanmış olup mukarnaslı bir kavşarası ve iki gömme sütuncüğü vardır. Altı adet ahşap destek üzerine inşa edilmiş mahfeli, harimin kuzey duvarına dayanmaktadır.

Taçkapı üzerindeki kitabeğe göre cami 1130/1717-18 yılında inşa edilmiştir. Banisi, Derviş Ağa Camisi'ni de inşa ettiren Hacı Bektaş oğlu *Derviş Hacı İbrahim*'dir (34).

12- Bakırcı Camisi; Taşhan önünden Pelit Meydanı'na inen yol üzerinde soldadır (Res. 11) (Şek. 10). Bu caminin de son cemaat yeri, dört silindirik sütunun taşıdığı üç kubbe ile örtülüdür. Sütunların mukarnaslı başlıkları vardır. Taçkapı giriş aralığı basık bir kemerle örtülmüş ve bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır.

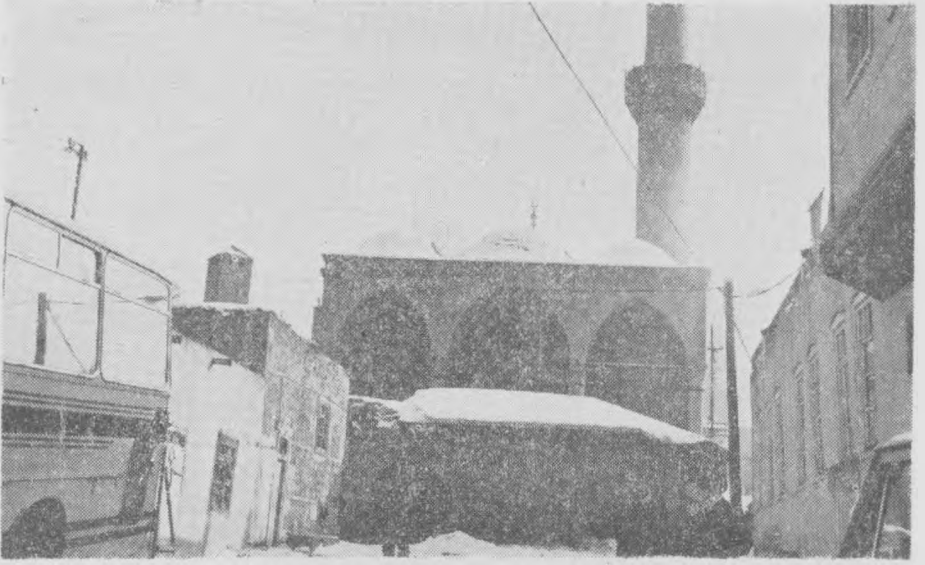
34- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 204-205.

R.H.Ü

0 1 2 3 4 5m

Şekil. 9- Gümrük Camisi

Res. 11- Bakırcı Camisi. Kuzeyden görünüş.

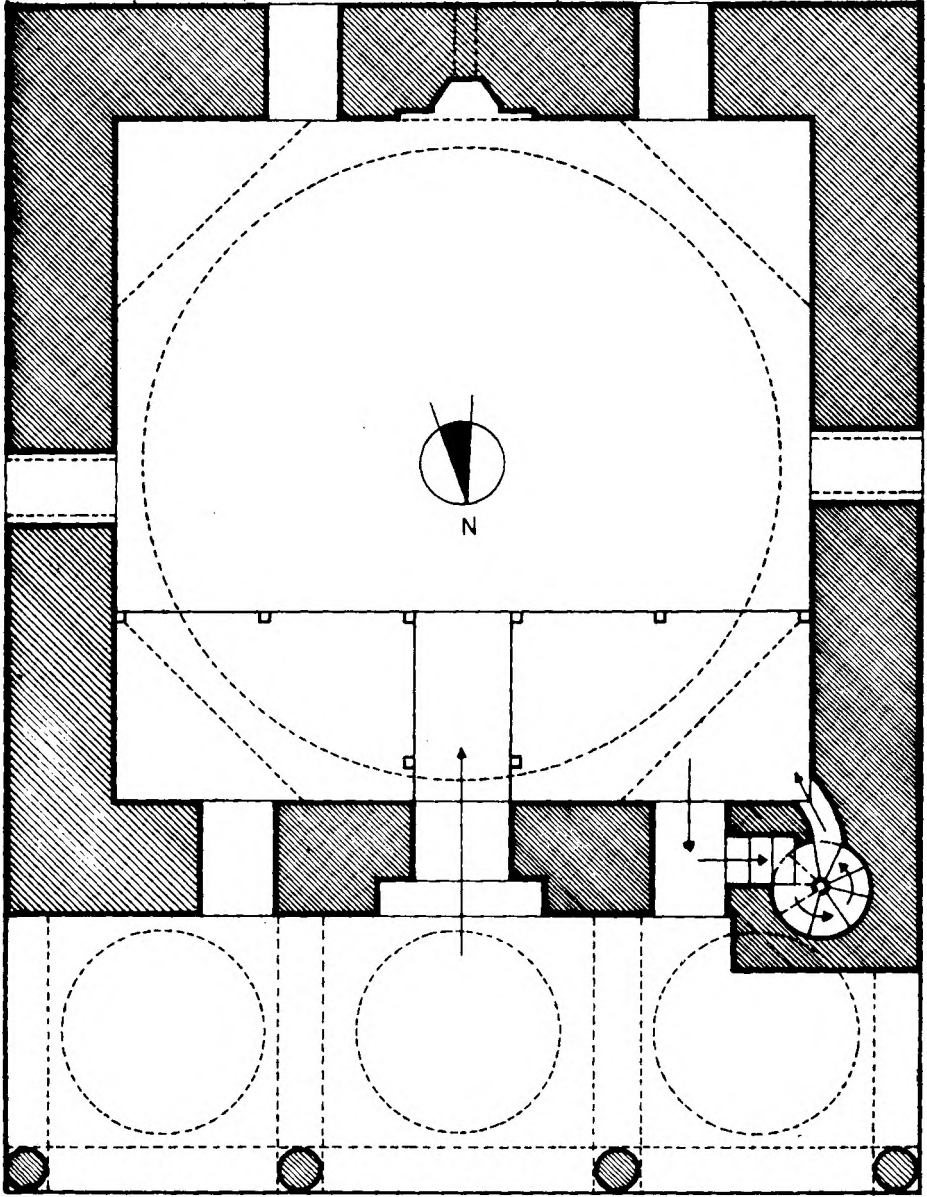
Sivri kemerin tablası üzerinde, altı satırlık türkçe tarih kitabesi yer almaktadır. Kuzey cephesi ve minare kırmızı renkli kanber taş ile, diğer duvarlar kül renkli düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır.

Harim bir kubbe ile örtülü olup kubbe yuvarlağına geçiş tromplarla sağlanmıştır. Mihrap nişinin mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kavsara ihata kemeri iki gömme sütuncuk üzerine oturmaktadır. Mihrap ve tromp kemerleri yağlı boya ile boyanmıştır. Altı destek üzerine inşa edilmiş mahfel diğer camilerde olduğu gibi ahşaptır.

Taçkapının üst kısmındaki kitabeye göre cami 1133/1720-21 yılında *Bakırcı Mustafa Ağa* tarafından yaptırılmıştır (35).

13- Narmanlı Camisi: Tebriz Kapısı semtinde, Çifte Minareli Medrese'nin yol aşırı doğusundadır (Res. 12) (Şek. 11). Son cemaat yeri altı taş sütun üzerine oturtulmuş beş küçük kubbe ile örtülüdür. Küçük kubbelerin her biri üstten, çok yüzeysel piramidal birer külahla örtülüdür. Bina'nın tümü değişik tonlarda kül renkli kesme taşlarla kaplanmıştır. Taçkapı giriş aralığı basık bir kemerle örtülmüş, ve bir çift kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde, dört satırlık türkçe bir tarih kitabesi vardır. Alt sıradaki pencereler, Gümrük Camisi'nde olduğu gibi birer sağır kemerle taçlandırılmıştır.

35- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 185-189.

0 1 2 3 4 5 m

8 H Ü

Şekil. 10- Bakırcı Camisi

Res. 12- Narmanlı Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

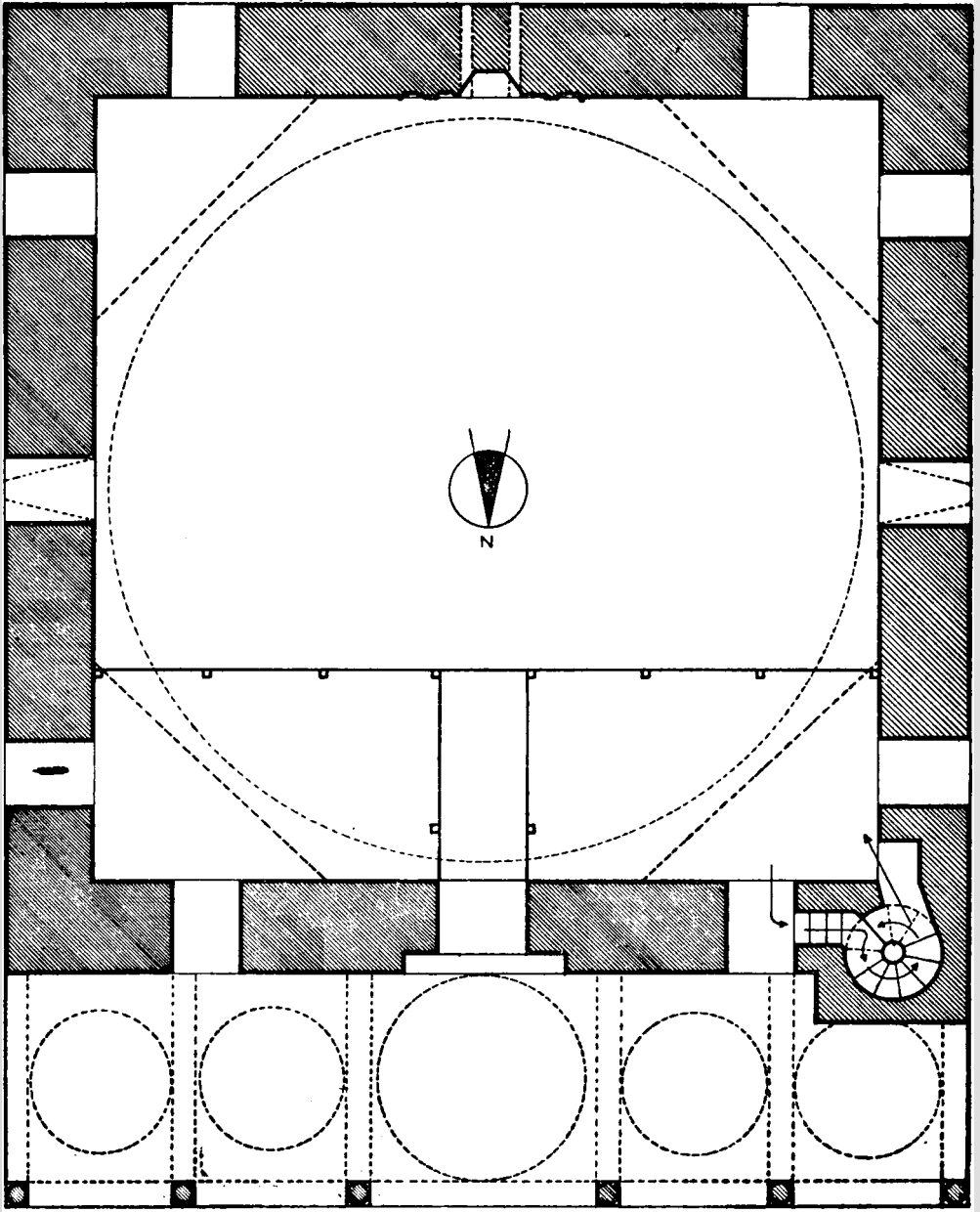
Cami harimi yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe yuvarlığına geçiş tromplar aracılığı ile sağlanmıştır. Kasnak üzerine çok sayıda (16 adet) pencere açılmıştır. Taş mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır ve yağlı boya ile boyanmış durumdadır. Sekiz destek üzerinde yükselen mahfel ahşaptır.

Taçkapı üzerindeki inşa kitabesine göre cami 1151/1738-39 yılında *Narmanlı Hacı Yusuf* tarafından inşa ettirilmiştir (36).

14- İbrahim Paşa Camisi: Hükümet Meydanı kenarında, Vilâyet binası ile Taş Anbarlar arasındadır (Res. 13) (Şek. 12). Dış duvarların bütünü düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Ön cephenin ve minarenin taşları penbemsi kırmızı, diğer duvarlarını ise kül renklidir. Doğu, batı ve güney duvarlarını tek sıralık bir kırmızı kuşak dolanmaktadır. Dört silindirik taş sütunun ayakta tuttuğu son cemaat yeri içten üç büyük kubbe ile, dıştan da tek bir çatı ile örtülüdür. Sütun başlıkları mukarnaslıdır. Taçkapı nişi fazla derin değildir ve sivri kemerli bir tonoz parçası ile örtülüdür. Taçkapı nişinin köşelerinde, süslü başlıklara sahip iki silindirik gömme sütuncuk vardır. Bir atkı taşı ile örtülü taçkapı aralığının üst kısmına, iki bölüm halinde düzenlenmiş beş satırlık türkçe inşa kitabesi yerleştirilmiştir.

Cami hariminin kare sahası, üstte tromplarla sekizgene dönüştürülmüş, bu kısım üzerine de harimi örten kubbenin dairevi kasnağı yerleştirilmiştir. Kub-

36- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 254.

Şekil 11- Narmanlı Camisi

Res. 13- İbrahim Paşa Camisi. Batıdan görünüş.

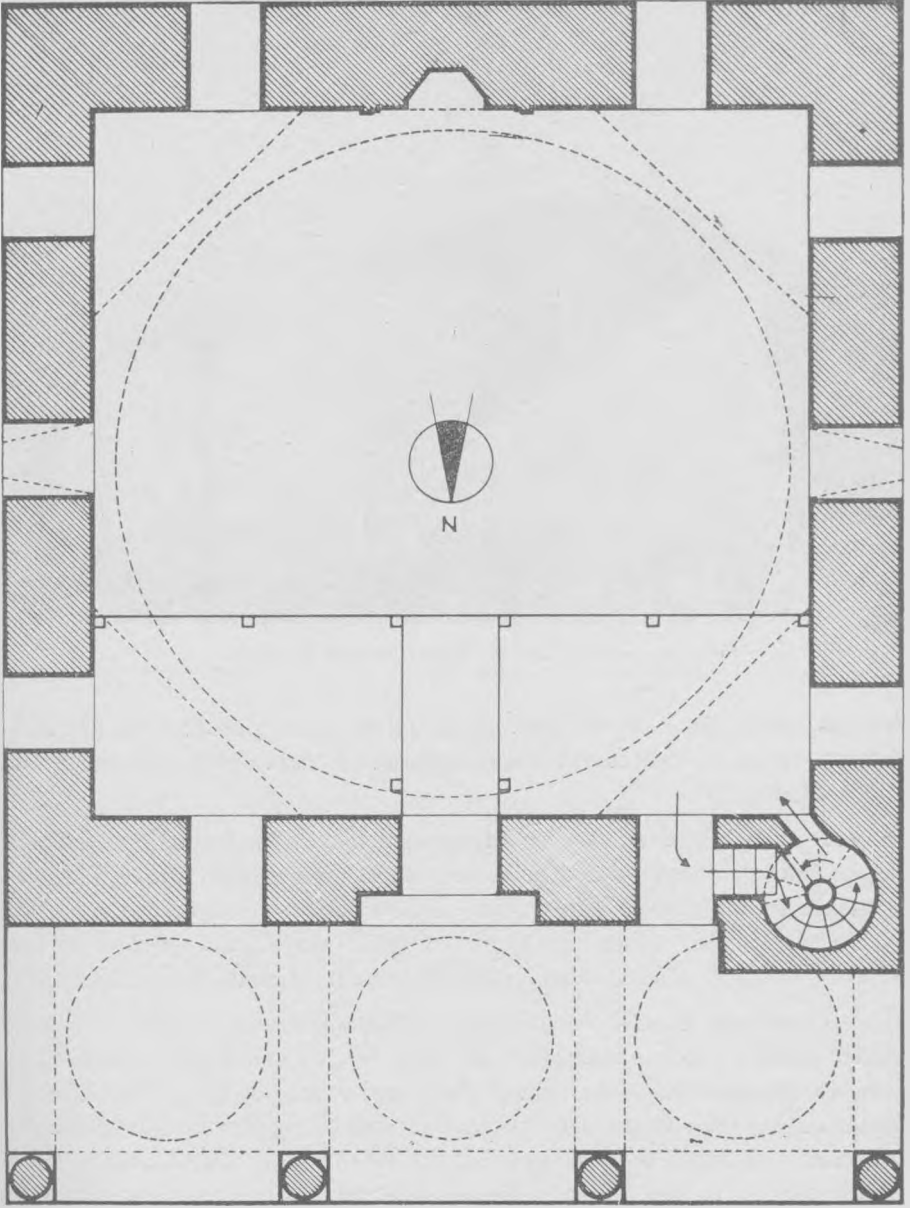
be kasnağını bir ayet şeridi dolanmaktadır. Beşgen profilli mihrap, duvar sathına nazaran hafif bir çıkıntı teşkil etmektedir. Yağlı boya ile boyanmıştır. Sekiz adet destek üzerinde yükselen mahfel kuzey duvarına yaslanmaktadır.

Taçkapı giriş aralığının üst kısımdaki kitabeye göre cami 1161/1748 yılında *İbrahim Edhem Paşa* tarafından inşa ettirilmiştir (37).

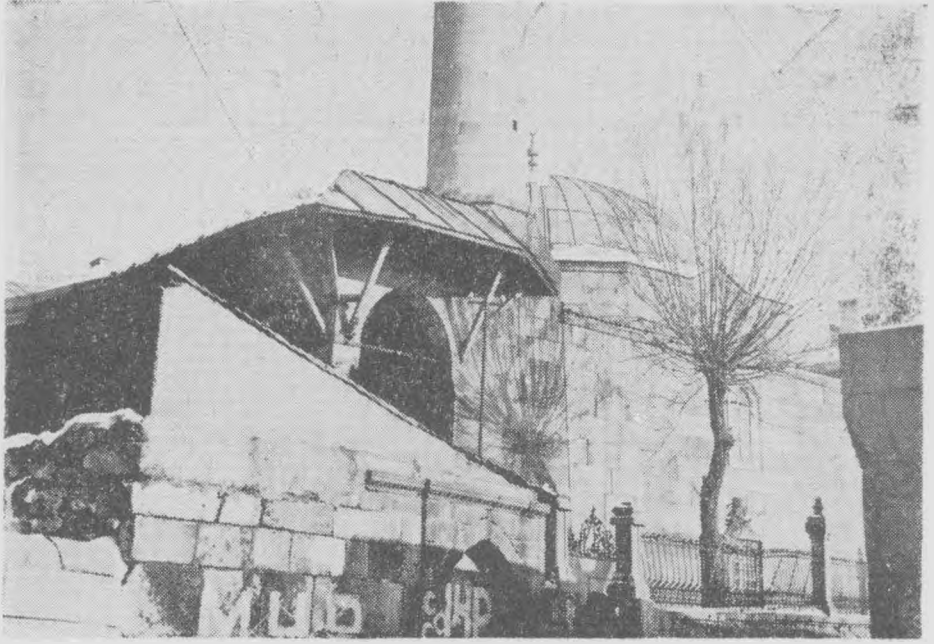
15- Şeyhler Camisi: Kendi adı ile anılan mahallede, Şeyhler Medresesi'nin karşısındadır (Res. 14) (Şek. 13). Taçkapı ve pencerelerin pervazları kırmızı kanber taşı, diğer kısımlar ise kül renkli düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Son cemaat yeri, dört silindirik taş sütuna oturan üç kubbe ile örtülüdür. Minare, diğer Erzurum camilerinde olduğu gibi yapının kuzey-batı köşesine yerleştirilmiştir. Sathi taçkapı nişi bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır. Köşelerde, başlıkları süslü iki küçük gömme sütuncuk vardır.

Harimi örten yarım küre şekilli kubbe tromplar üzerine oturmaktadır. İçeride duvarlar üç metre yüksekliğe kadar sıvasız ve badanasızdır. Yağlı boya ile boyanmış olan üçgen profilli mihrabın mukarnaslı bir kavsarası ve iki gömme

37- Taçkapı ve mihrap üzerindeki kitabe metinleri ve camide mevcut madeni eşyalar için bk. *ay.es.*, S.211-215.

Şekil. 12- İbrahim Paşa Camisi

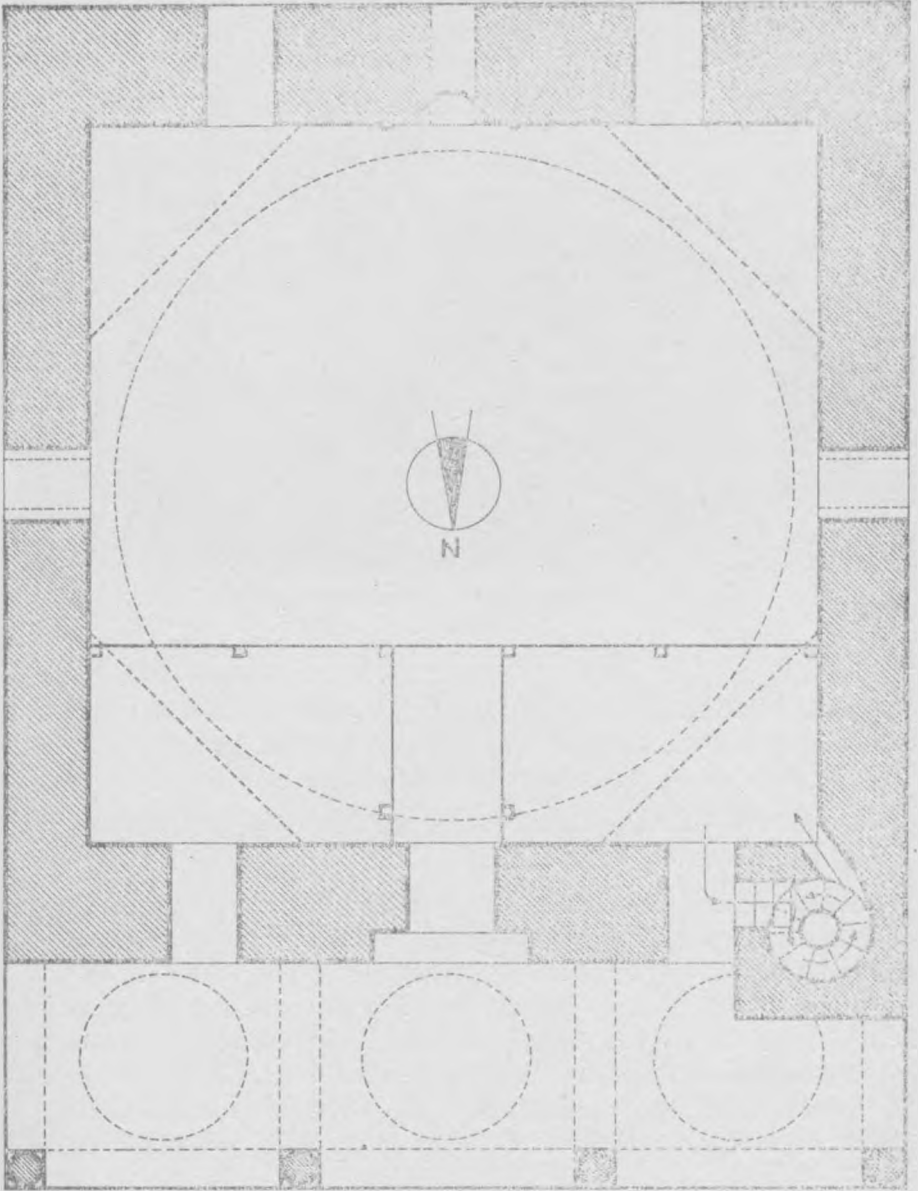
Res. 14- Şeyhler Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

sütuncuğu vardır. Sekiz destek üzerinde yükselen, kuzey duvarına dayalı mahfeli ahşaptır. Harım, iki kademe halinde düzenlenmiş toplam dokuz adet pencereden ışık almaktadır.

Caminin inşa kitabesi yoktur. Minare kaidesinin üst kısmına yerleştirilmiş güneş saatinin yanındaki kitabede, minareyi inşa eden ustanın adı ve inşa tarihi okunmaktadır. Bu kitabeye göre minare, *Fehim* adında bir usta tarafından 1185/1771-72 yılında inşa edilmiştir. Caminin, vakıf kayıtlarına göre 1150-1180/1737-1766 tarihleri arasında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (38).

16- Cennetzade Camisi: Aşağı Yoncalık Mahallesi'nde, Taş Anbarlar'ın güneyinden geçen yol üzerindedir (Res. 15) (Şek. 14). Yapının kuzey cephesi düzgün kesme taşlarla, diğer duvarları kırma taşlarla inşa edilmiştir. Kuzey-batı köşesinde yükselen minare tuğladandır. Dört sütunun taşıdığı üç küçük kubbe ile örtülü olan son cemaat yeri dıştan basık ve sade bir çatı ile örtülüdür. Sathi taçkapı nişi bir çift sivri kemerle taçlandırılmıştır. Kemer tablası üzerinde görülen kitabe yeri bugün boştur.

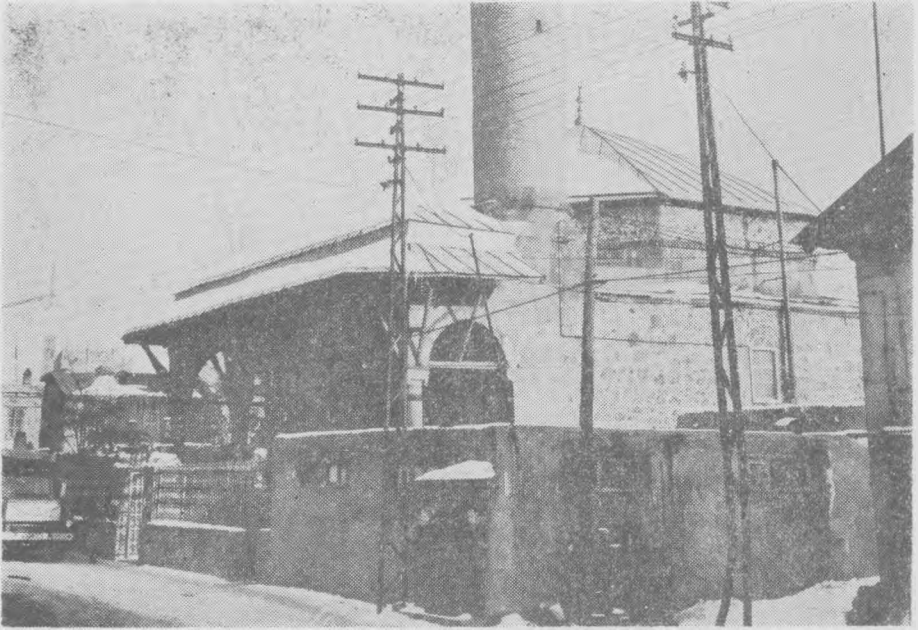
38- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 257), caminin inşa tarihi olarak 1181/1767-68 tarihini vermekte ise de bu kaydı nerede bulunduğunu söylememektedir. Caminin banisi hakkında bilgi için bk. *ay.es.*, s. 256-257.

R M U

Şekil. 13- Şeyhler Camisi

Res. 15- Cennetzade Camisi. Kuzey-batıdan görünüş.

Cami harimını örten yarım küre şekilli kubbe, dıştan sekizgen piramidal bir çatı ile örtülmüştür. Kareden kubbe yuvarlağına geçiş tromplar aracılığı ile sağlanmıştır. Kubbe kasnağı üzerinde, kartuşlar içine alınmış ayet şeritleri görülmüyor. Taş mihrap boyasızdır ve basit bir mukarnaslı kavsaraya sahiptir.

Yapının inşa kitabesi yoktur. Vakıf kayıtlarına göre 1200/1785-86 yılında *İsmail Efendi* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (39).

Erzurum il merkezinde halen mevcut kubbeli camiler bunlardan ibarettir. Az çok mimari bir kıymetleri olan bu camiler dışında, şehir içinde 30 kadar cami daha vardır. Burada ayrı ayrı üzerinde durmak gereğini duymadığımız bu camilerin son cemaat yerleri ahşap sütunlu, harimleri ahşap bir çatı ile örtülü olup büyük bir kısmı da kırma taşlarla inşa edilmişlerdir. Yapıldıkları tarih sırasına göre bu camilerin belli başlıları şunlardır: *Ayaz Paşa Camisi* (966/1558-59) (40), *Gürcü Mehmet Paşa Camisi* (1058/1648) (41), *Kemhan Camisi* (1064/1653-54) (42), *Yeğen Ağa Camisi* (1072/1661-62) (43), *Kasım Paşa Camisi* (1078/1667-

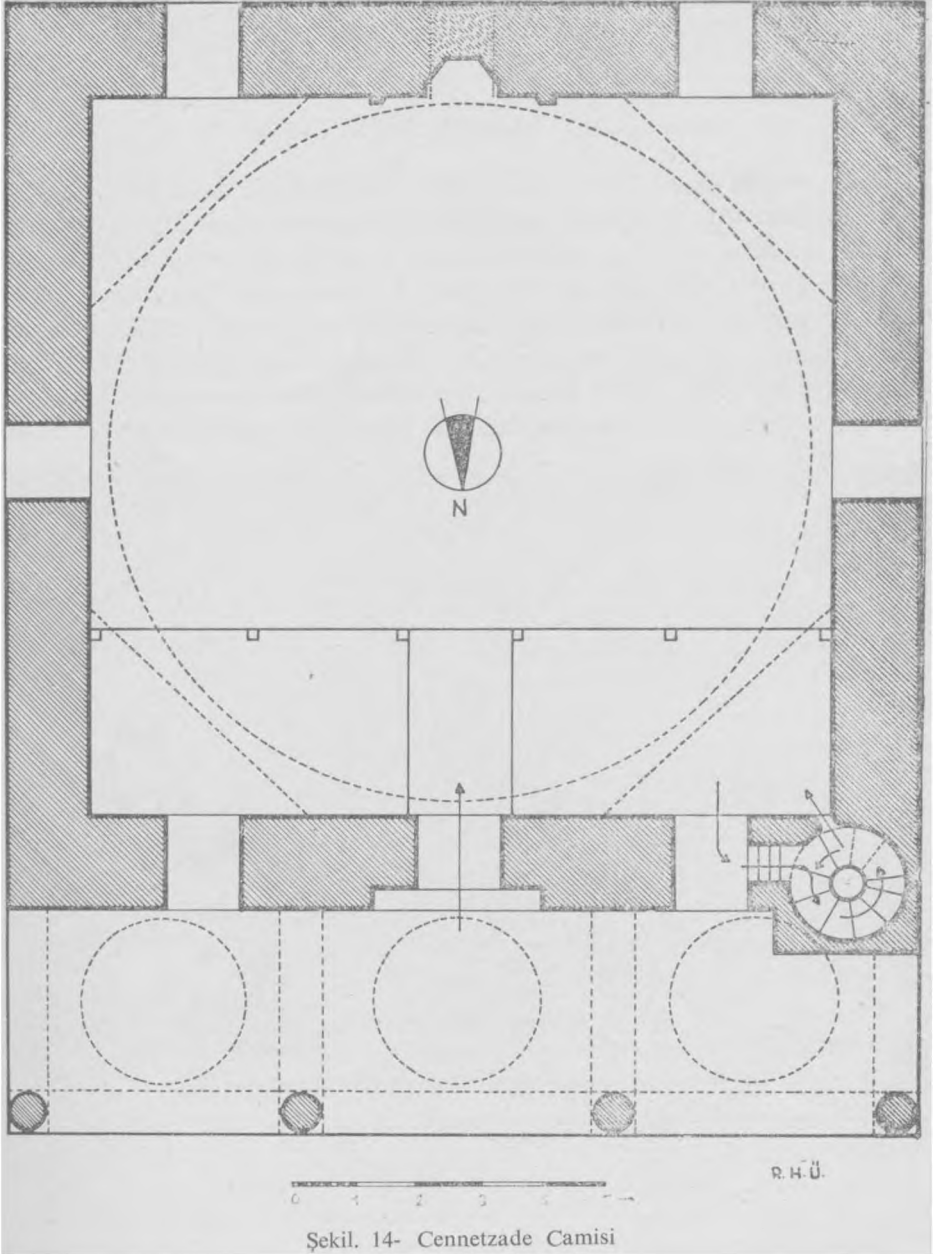
39- Bk. *ay.es.*, s. 199.

40- Bk. *ay.es.*, s. 183-184.

41- Bk. *ay.e.*, s. 207-210.

42- Bk. *ay.es.*, s. 222-223.

43- Bk. *ay.es.*, s. 270-71.

68) (44), *Ali Paşa Camisi* (1105/1693-94) (45), *Zeynel Camisi* (1162/1748) (46), *Kadana Camisi* (1165/1751-52) (47), *Köse Ömer Ağa Camisi* (1185/1771-72) (48), *Mehdi Efendi Camisi* (1210/1795-96) (49) vs.

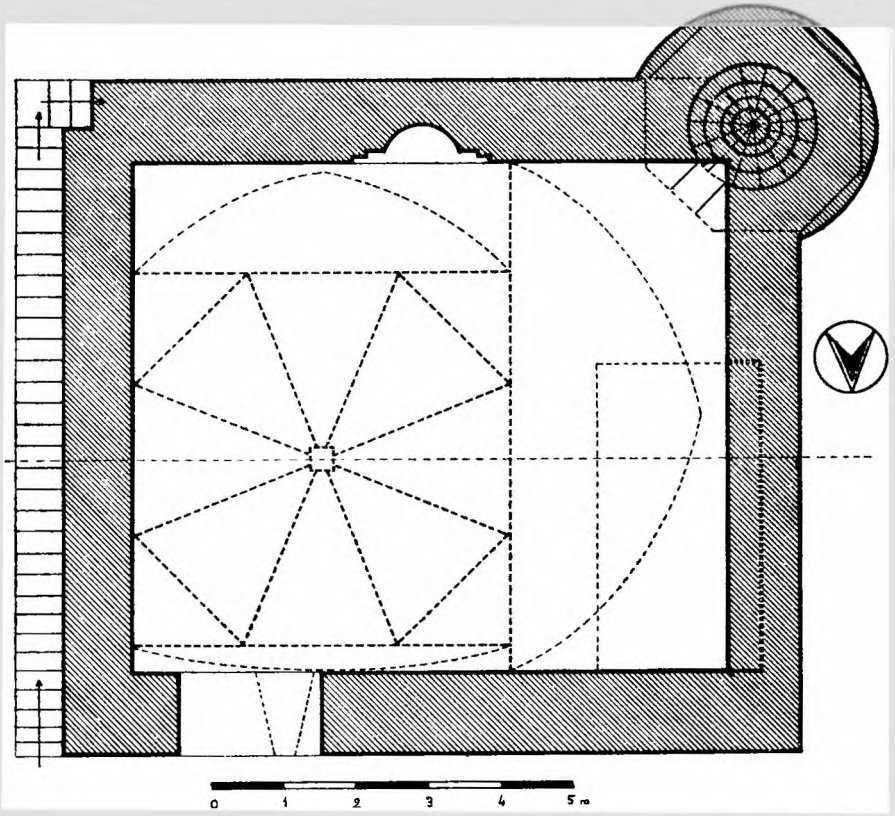
Erzurum İli Dahilindeki Diğer Camiler

Kale Mescidi (İspir) : İspir Kalesi içinde, güneydeki sur duvarlarına dayalıdır (Res. 16) (Şek. 15). Yapı halen cami olarak kullanılmakla birlikte hayli harap durumdadır. İçten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Güney-batı köşesinde, kale burçlarından biri üzerinde yükselen taştan bir minaresi vardır. Dıştan, yapının doğu duvarına dayalı taş merdivenlerle çatıya çıkılmaktadır. Minarenin giriş kapısı çatıya açılıyor. Çatı üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan tonozlu mahzenin ne amaçla inşa edildiği bilinmemektedir. Bugün üst kısmı harap olmuş minarenin dört kademeli bir gövdesi vardır. En altta temel gö-

Res. 16- Kale Mescidi (İspir) Batıdan görünüş. (Foto H. Akal).

- 44- Bk. *ay.es.*, s. 221-222.
- 45- Bk. *ay.es.*, s. 180-182.
- 46- Bk. *ay.es.*, s. 271-272.
- 47- Bk. *ay.es.*, s. 218-219.
- 48- Bk. *ay.es.*, I. 225-226.
- 49- Bk. *ay.es.*, s. 248-250.

Şekil. 15- İspir Kale Mescidi

revi gören kale burcu, onun üzerinde cami ile birlikte inşa edildiğini tahmin ettiğimiz silindirik küp kısmı, onun üzerinde daha sonraki tarihlerde yapılmış olması gereken sekizgen bir gövde, ve nihayet en üstte tuğladan nisbetsiz bir ek bulunmaktadır.

Caminin küçük taçkapisının bugün sadece üst kısmı ayakta. Altta söge taşları ile kavsaranın mukarnasları dökülmüştür. Kalan kısımlardan edinilen bilgiye göre taçkapı, maiil kesimli mepladan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Mukarnaslı kavsara, düz bir silmeden meydana getirilmiş bir sivri sağır kemerle ihata edilmiştir. Köşelerde gömme sütuncuk bulunup bulunmadığı hakkında bir fikir edinilememektedir.

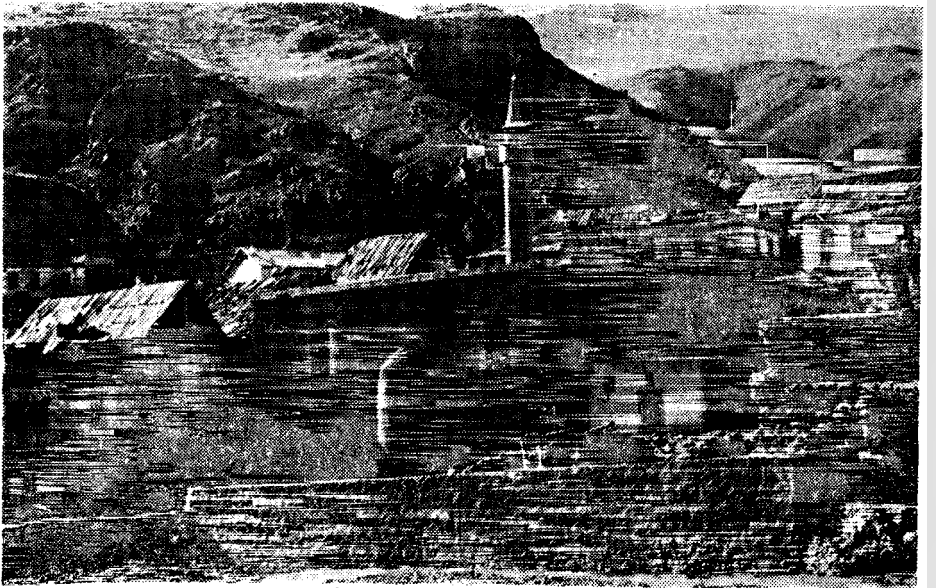
Dikdörtgen cami harimi, çatı örtüsü yönünden üç bölüme ayrılmıştır. Kuzey-doğu köşesine rastlayan kare saha, içten sekiz dilimli bir kubbe ile; bu saha batısında kalan kısım doğu-batı yönünde uzanan sivri kemerli bir tonozla; güney-doğu köşesinde kalan kısım da kuzey-güney yönünde uzanan yine sivri kemerli bir

tonozla örtülüdür. Kare sahadan kubbenin sekizgenine geçiş, mukarnaslı tromplar aracılığı ile elde edilmiştir. Kubbe kasnağının hemen altına, doğu ve batı yüzlerine birer dizi mukarnas şerit konulmuştur. Ayrıca bir dizi silme kubbe kasnağını dolanmaktadır. Mihrap nişi yarım daire profilli olup sadedir. Bir çift düz silme nişi çerçevelemektedir.

İçerideki sekizgen kubbeyi, dışta sekizgen yüksek bir kasnak üzerine oturan piramidal bir çatı örtmektedir. Kasnağa açılmış dört pencere ve biri giriş kapısı aralığının üst kısmına, diğeri de kible duvarına yerleştirilmiş iki adet içe doğru genişleyen ışıklık harimi aydınlatmaktadır.

Mescid inşa tarzı, harimi örten piradimal külahı ve mukarnasları ile Erzurum Kale Mescidi'ni yakından hatırlatmaktadır. İspir'de korunmakta olan ve bu camiden getirildiği söylenen kitabenin buraya ait olduğu şüphelidir (50). Bir benzerini tanımadığımız planı bir deneme niteliği taşımaktadır. Bu nedenlerle yapının XIII. yüzyıl başlarında inşa edildiği söylenebilir.

Çarşı Camisi (İspir): Bina bugünkü şekli ile bir mimari kıymetten yoksundur (Res. 17). Muhtelif devirlerde onarım görmüş, son olarak 60 yıl kadar önce de çatısı tamamen açılarak yeniden inşa edilmiştir (51). Tek ilgi çekici yönü, tarihsiz ol-

Res. 17- Çarşı Camisi (İspir). Güney-doğudan görünüş. (Foto H. Akal).

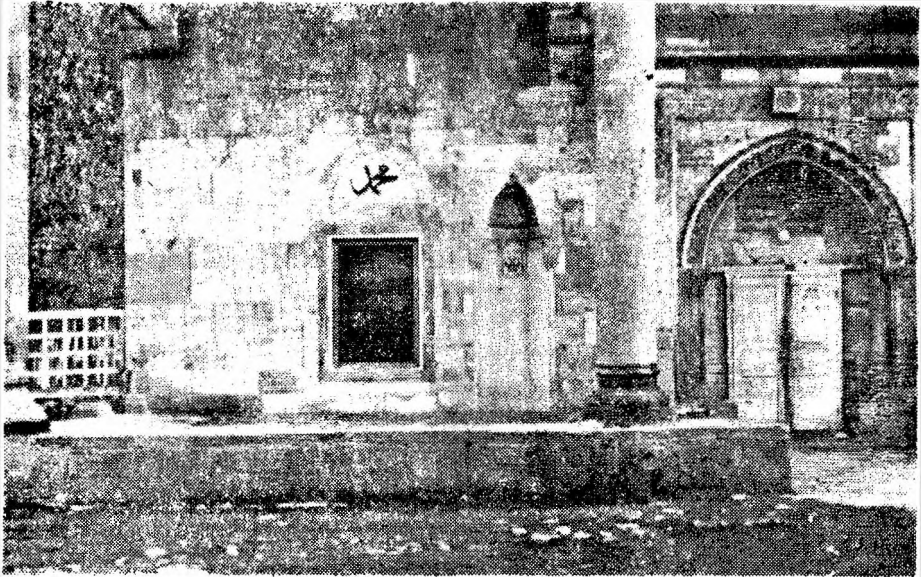
50- Bk. *ay.es.*, s. 506.

51- Bk. *ay.es.*, s. 508.

makla birlikte kitabesinin günümüze kadar gelebilmiş olmasıdır. Kitabeye göre ilk yapı, Sultan Muğiseddin Tuğrul Şah adına *Emir Atabey Erdemşah* tarafından inşa ettirilmiştir. Tuğrul Şah 597/1200-1201 den 622/1225 e kadar Erzurum'da emirlik ettiğine göre cami de bu tarihler arasında inşa edilmiş olmalıdır (52).

Arslan Paşa Camisi (Oltu): Oltu çayı kenarında, şehrin içindedir (Res. 18). Yapının bütünü düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Son cemaat yeri dört silindirik taş sütunun ayakta tuttuğu üç kubbe ile örtülüdür. Dıştan, müstakil birer piramidal külah kübeleri örtmektedir. Son cemaat yerine açılan iki pencere ile taçkapı arasına birer mihrap inşa edilmiş olup mihrapların ikisi de mukarnas kavsaralıdır. Dikdörtgen bir tezyini çerçeve içine alınmış olan taçkapının kavsarası sivri kemerli bir tonoz parçasından ibarettir. Köşelerde, başlıkları ve gövdeleri süslü birer gömme sütuncuk görülüyor.

Harim, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile kapatılmıştır. Kubbe dıştan piramidal sekizgen bir çatı ile örtülüdür. Harim, kubbe eteğinde dört, duvarlar üzerinde de sekiz pencereden ışık almaktadır. Mukarnas kavsaralı mihrap nişi nisbetsiz uzunluktadır ve yağlı boya ile boyanmıştır. Mihrabı çerçeveleyen bir geometrik süsleme şeridi göze çarpmaktadır.

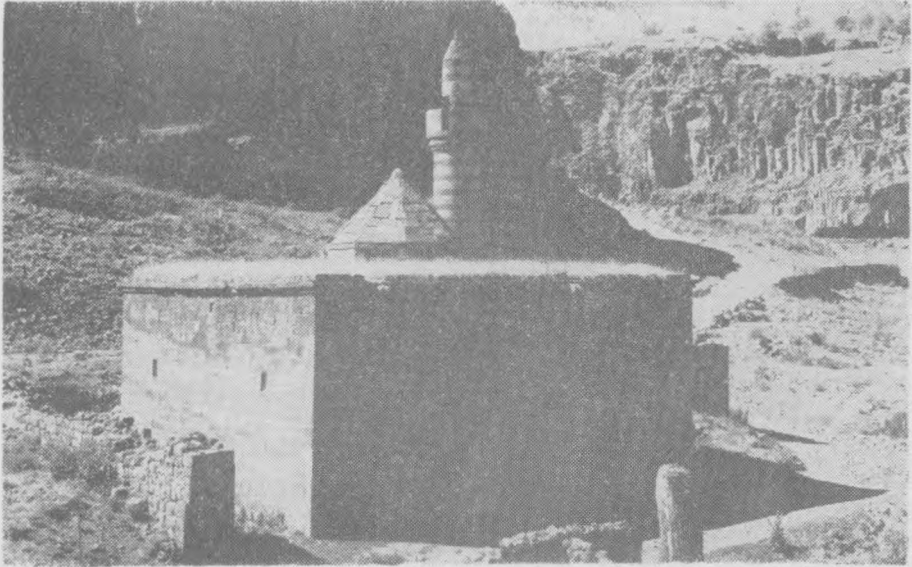
Rel. 18- Arslan Paşa Camisi (Oltu). Taçkapı ve son cemaat yerindeki iki mihraptan doğudaki (Foto H. Akal).

Cami, iki inşa kitabesine göre 1075 '1664-65 yılında *Arslan Paşa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (53).

Ulu Cami (Hınıs): İçten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır (Res. 19). Kare planlı bir yapıdır. Son cemaat yeri yoktur. Yapının kuzey-batı köşesine inşa edilmiş kesme taş minare, münavebe ile iki renkli taş kullanılarak tezyin edilmiştir. Çatı dıştan düzdür ve toprak örtülüdür. Ortada, sekizgen bir kasnak üzerinde piramidal bir külah yükselmektedir. Taçkapının hiçbir özelliği yoktur. Kaval silmelerden bir çerçeve, üst kısımda sivri bir kemer meydana getirmektedir. Silmeler arasına, soysuzlaşmış örneklerle sahip iki nebati pano yerleştirilmiştir.

Cami harimi dokuz küçük kubbe ile örtülüdür. Merkezdeki kubbe diğerlerinden daha yüksektir. Pandantifler aracılığı ile dört adet taş sütun üzerine oturmaktadır. Dıştan, çatı üstünde görülen piramidal külah bu kubbeyi örtmektedir. Cami toplam yedi adet pencereden ışık almaktadır. Kubbe kasnağındaki dört ışık penceresi sonradan örülmüştür. Yağlı boya ile boyanmış taş mihrabın belirgin bir özelliği yoktur.

Vakıf kayıtlarına göre cami 1734 yılında *Alaaddin Bey* tarafından inşa ettirilmiştir (54).

Res. 19- Hınıs Ulu Camisi. Güney-doğudan görünüş. (Foto H. Akarı).

53- Yapı hakkında daha fazla bilgi ve kitabe metinleri için bk. *ay.es.*, s. 520-523.

54- İ. H. Konyalı (*a.g.e.*, s. 501) caminin 1734 yılında, Muş beylerinden *Alâaddin* tarafından yaptırıldığının kendisine gönderilen kayıt suretlerinden anlaşıldığını kaydetmekte, fakat bu kayıt suretlerinin kimden ve nereden temin edildiğini belirtmemektedir.

İbardız Camisi: Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Minaresi tuğladandır (Res. 20). Kuzey cephesinde halen görülen konsollar, yıkılan son cemaat yerinin kalıntılarıdır. Bu yüze açılan giriş kapısının sathi bir nişi vardır. Silmelerden dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, sivri bir kemerle taçlandırılmıştır. Kemer ayakları mukarnas konsollar üzerine oturmaktadır. Taçkapının iki yanına bozuk mukarnasları olan iki mihrap inşa edilmiştir. Harimi örtün tek kubbe dıştan sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Kubbeyi örtün kurşun kaplı çatı da sekiz dilimlidir. Kubbe kasnağı üzerine sekiz adet, duvarlara da beş adet pencere açılmıştır. Kubbe, tromplar üzerine oturmaktadır. Taş mihrabın kavrasa mukarnasları, son cemaat yerindekiler gibi bozuktur. Alışılmamış şekillere sahip konsollar, köşe sütuncuklarına başlık vazifesi görmektedir.

Mevcut kitabelerine göre cami 1161/1748 yılında inşa edilmiştir (55).

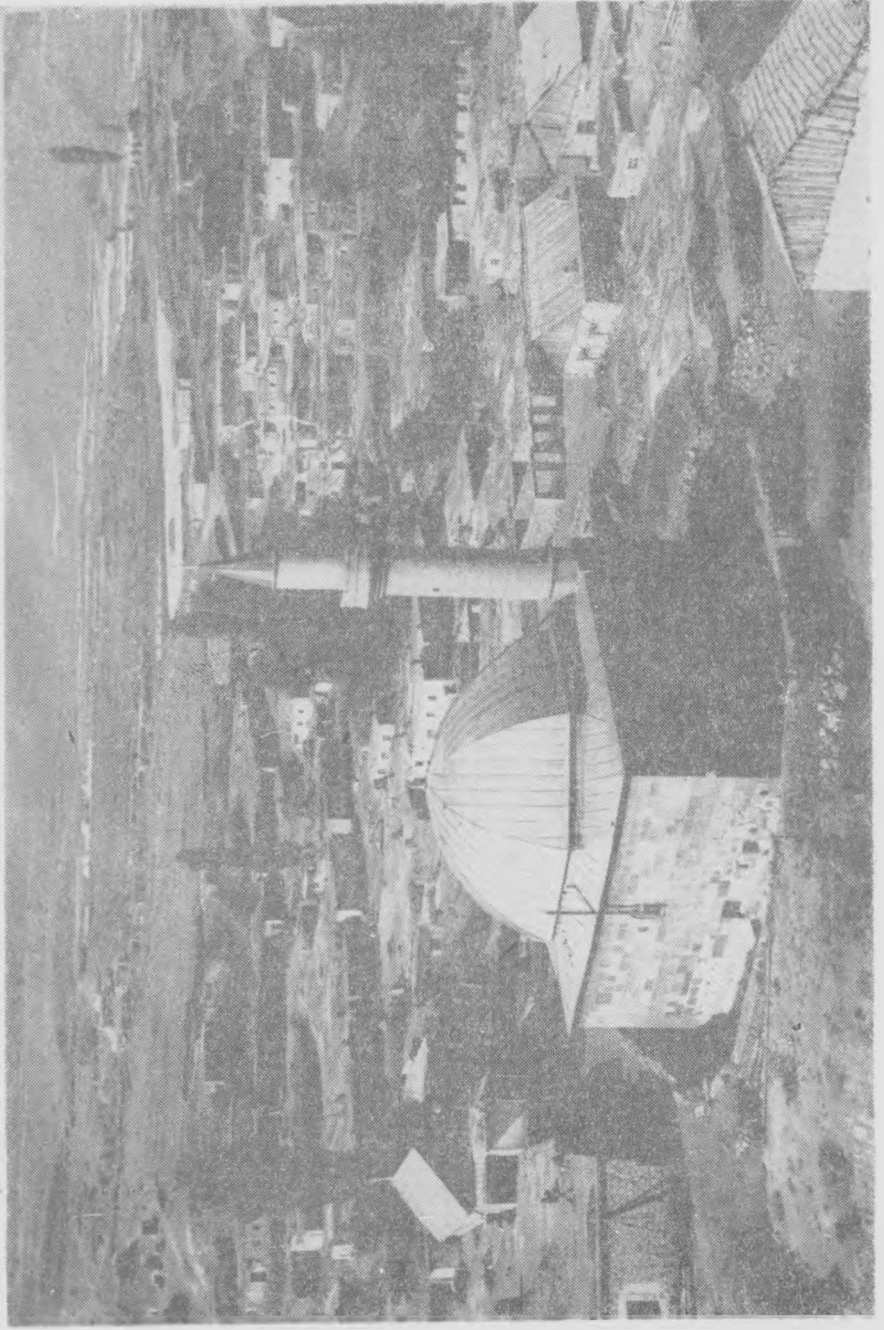
MEDRESELER (İl merkezi)

1- Çifte Minareli Medrese: Tebriz kapısı semtinde, eski şehrin kapılarından birinin yakınındadır (Res. 21). Doğu yönünden, vaktiyle şehri ihata eden sur duvarına bitişik durumdadır. Ana hatlarıyla dikdörtgen olan planındaki çarpıklık da bundan ileri gelmektedir (Şek. 16). Dört eyvanlı, açık avululu medreseler grubundandır. İki katlıdır. Her iki katta da medrese hücreleri yer almaktadır. Cephede, taçkapının iki yanında, yarım daire profilli iki payanda vardır. Taçkapı, geometrik ve nebati örneklerle süslenmiş olup iki köşesinde, şerefelerine kadar yıkılmış iki tuğla minare yükselmektedir. Minareler, sırlı ve sırsız tuğlalar münavebe ile sıralanarak tezyin edilmişlerdir. Taçkapı çıkıntılarının cephelerinde birer, yan yüzlerinde de birer adet olmak üzere dört adet pano içinde, bir palmiye, çift başlı bir kartal ve bir çift ejder motifi görülmektedir (Res. 22).

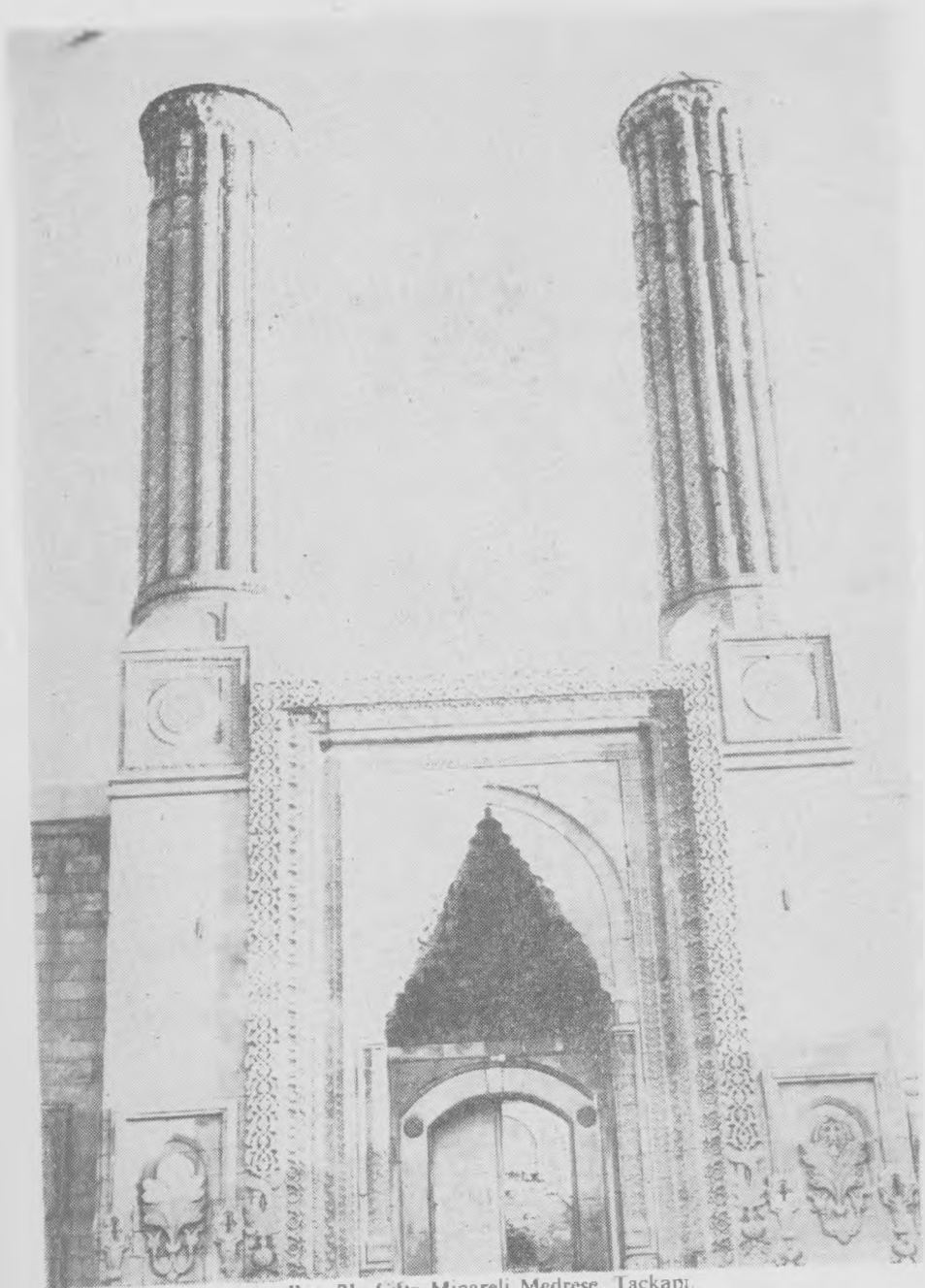
Binanın en geniş ve en uzun eyvanı olan güney eyvanının tonozu çökmüştür. Eyvanın yan duvarlarında kullanılan taşlarla, binanın geri kalan kısmında kullanılan taşlar, gerek cins gerekse ebat bakımından birbirinden farklıdır. Bu farklı malzeme ve işçilik, binanın bu kısmının diğer kısımlara kıyasla daha önce inşa edilmiş olduğu, künbedle diğer kısımların sonradan binaya ilâve olunduğu kanaatini uyardırmaktadır (57). Güney eyvanının nihayetine yerleştirilmiş olan künbetin mumyalığı haçvari, gövdesi ise poligonal planlıdır. Gövdenin dış yüzü gibi iç yüzü de kemerlemeler dizisi, geometrik ve nebati şeritler ve sağır nişlerle süslenmiştir. Kubbe eteğine kadar mermerle kaplı olan künbetin iç kısmındaki tezyinat, binanın diğer kısımlarındaki tezyinata kıyasla bariz farklar gösterir. Yapının diğer kısımlarındaki süslemeler kabartma olarak, künbet içindeki şeritler ise oyula-

55- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 525-527.

57- S.K.Yetkin, *İslam Mimarisi*, Ankara, 1959, s. 182-183.

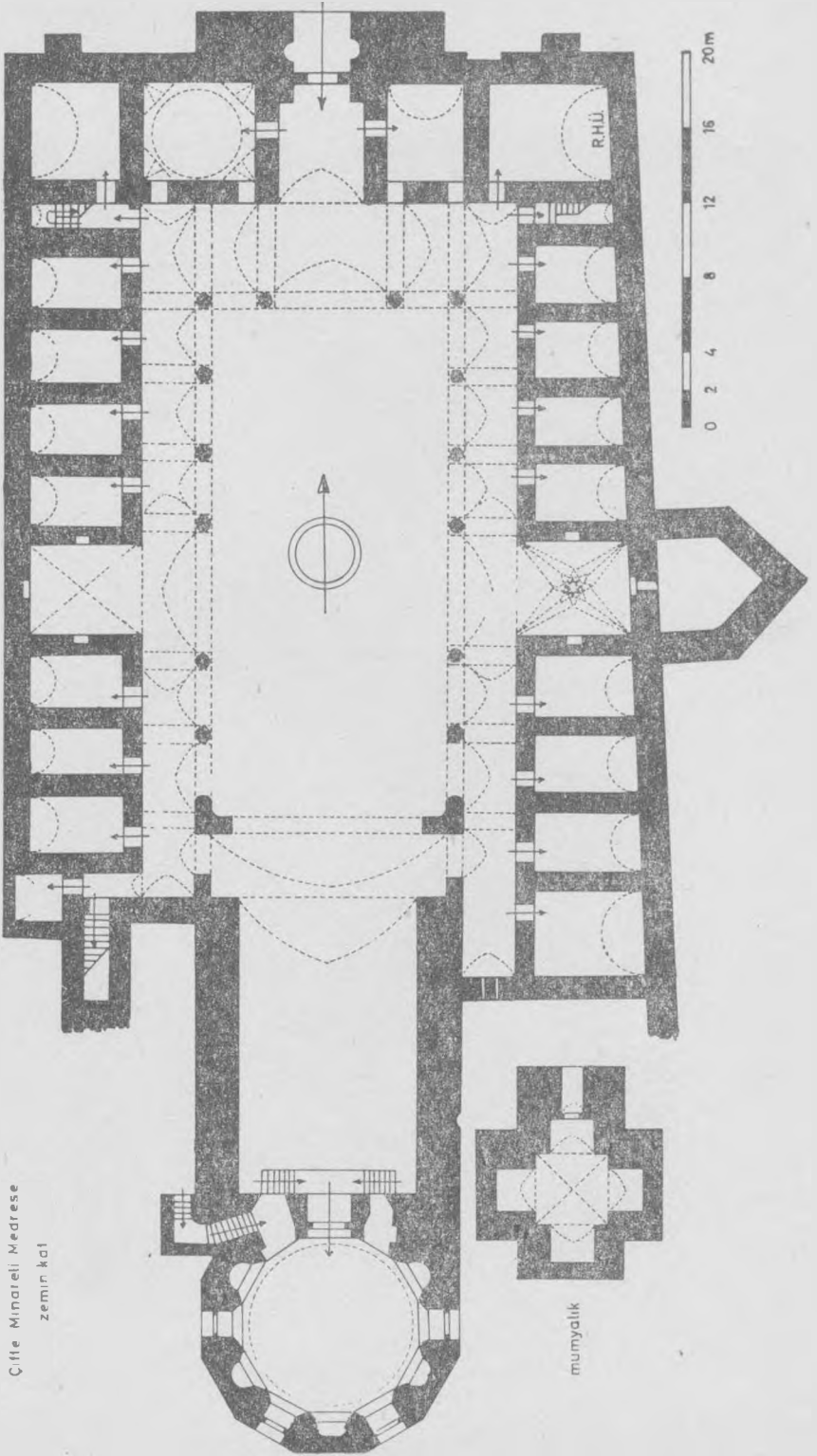

Res. 20- Bardız Camisi, Kuzey-doğudan görünüş, (Foto H. Akal).

Res. 21- Çifte Minareli Medrese. Taçkapı.

Çifte Minareli Medrese
zemin kat

Şekil 16- Çifte Minareli Medrese. Zemin Kat Planı

Res. 22- Çifte Minareli Medrese taçkapısının batı çıkıntısındaki pano.

rak işlenmiştir. Bu husus, künbetin diğer kısımlarla birlikte inşa edilmemiş olduğuna delâlet eder.

Revak kemerlerinin dış yüzleri, alt kat hücre giriş kapılarından bazıları, doğu ve batı eyvanları içindeki pencere pervazları değişik örneklerle süslenmiştir. Taçkapıdaki dört panodan üçünün, hücre kapılarındaki şeritlerden hemen hepsinin yarım bırakılmış olması, yapının tamamlanmamış olduğunu göstermektedir. Her iki katta da hücre tonozları yuvarlak kemerli olup kırma taşlarla örülmüşlerdir.

Medresenin, güney eyvanın doğu ve batısında kalan kısımları bugün tamamen ortadan kalkmış durumdadır. Buradaki hücrelerin durumu hakkında kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir. Bu kesimin planı, yapılması düşünülen kazılar sonucunda öğrenilebilecektir.

Medresenin ikinci katı, dört eyvan arasında kalan dört bağımsız grup halinde tanzim edilmiştir (Şek.17). Alt kata inmeden bir bölümden diğerine geçmek mümkün değildir. İkinci kat hücreleri de alt kattakiler gibi dikdörtgen planlı olup kırma taşlarla örülmüş birer beşik tonozla örtülüdürler. Alt kat hücre kapılarında görülen çok değişik şekiller ve süslemeler üst kattakiler de görülmez (58).

Yapının inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. İlk defa Journal Asiatique'de neşredilen, sonradan muhtelif yazarlar tarafından istinsah edilen farsça bir kitabede (59), 351/962 tarihi zikredilmiştir. Kimsenin görmediği bir kitabenin kopyası olduğu yazarı tarafından öne sürülen bu metin, türlü şekilde açıklanmış ve tadil edilmek istenmişse de, medresenin bu tarihte inşa edilmiş olabileceğini kabul etmek mümkün değildir. A. Ş. Beygu, arşiv kayıtlarında bulunduğu bir nota istinaden, medresenin 651/1253 yılında inşa edilmiş olabileceğini ileri sürüyor (60). Vakıf kayıtlarındaki bilgilerin çoğu zaman halk ağzından derlenmiş söylentilere dayandığı göz önünde bulundurulursa yazarın rastladığı bu bilgiye de kesin bir kaynak nazarı ile bakmanın mümkün olmadığı görülecektir. Süsleme özellikleri ve bazı küçük mimari ayrıntı göz önüne alınırsa yapının 1250 tarihinden önce inşa edilmiş olamayacağı söylenebilir. Maamafih bu tarih yine aynı nedenlerden ötürü 1275 den öteye de götürülemez. Böylece bu medresenin 1250-1275 tarihleri arasında inşa edilmiş olduğunu söylemek en ihtiyatlı yol olacaktır (61).

2- Yakutiye Medresesi: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir (Res 23). Caddeden görülmesine engel olan binalar son yıllarda yıktırılmıştır. Cephesini halen askeri

58- Alt kat kapılarının şematik dispozisyonları için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 67-70.

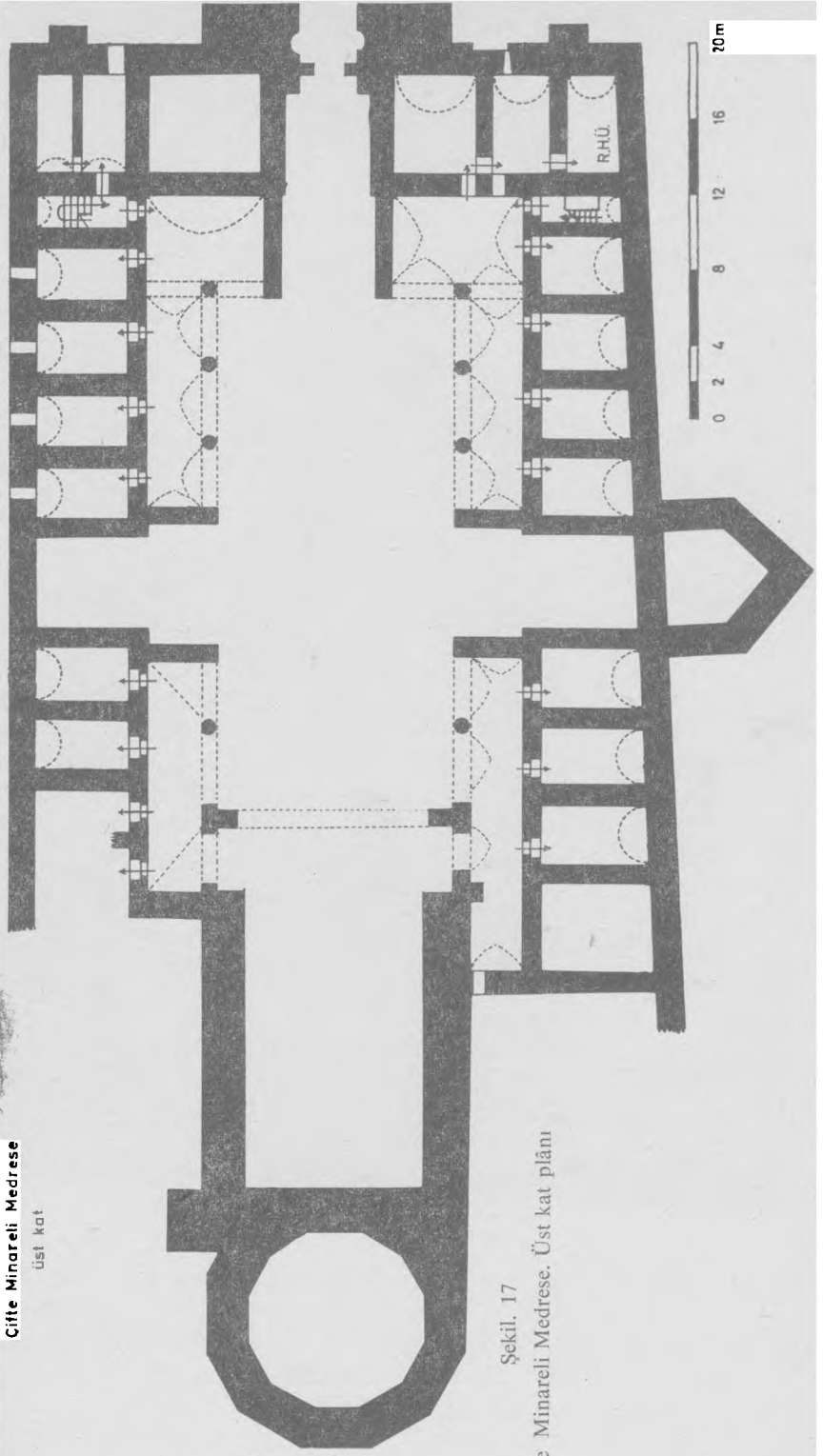
59- Belin, *Extrait du Journal d'un voyage de Paris à Erzurum*, Journal Asiatique, IV è. série, C.XIX, s. 365-378.

60- A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 128-130.

61- Daha fazla bilgi için bk, R.H.Ünal, *a.g.e.*, s. 58-101; A. Kuran *a.g.e.*, s. 116-124; M. Sözen, *Anadolu Medrese.eri I*, İstanbul 1970, s. 64-74; H. Karamağaralı, *a.g.e.*, s. 209-247.

Çifte Minareli Medrese

üst kat

Şekil. 17

Çifte Minareli Medrese. Üst kat planı

Res. 23- Yakutiye Medresesi. Taşkent.

binalar kapamaktadır. Özellikle cephede toprak seviyesi yükselmiş, yapının girişi çukurda kalmıştır.

Taçkapı, cephenin tam ortasında yer almaktadır. Cephenin iki köşesine, kesme taştan iki silindirik istinat kulesi yerleştirilmiştir. Bu kulelelerden sağdaki üzerinde, bugün şerefesine kadar yıkık olan tuğla bir minare yükselmektedir. Sağdaki kulenin de ikinci bir minareye kaide teşkil ettiği, sonradan yıkılan minarenin yeniden inşa edilmeyip, kalan kısımlarının da sökülerek kulenin bugünkü halini aldığı tahmin edilebilir. İran'da, özellikle İlhanlılar devrinde inşa edilmiş iki minareli taçkapılar, bu düzendeki binaların Türkiye dışındaki temsilcileridir.

Son zamanlarda üzeri betonarme bir külahla örülen minarenin gövdesi, aynen Çifte Minareli Medrese'de olduğu gibi, sırlı ve sırsız tuğlalar münavebe ile kullanılarak süslenmiştir. Sırlı tuğlalar arasında patlıcan moru ve firuze renkleri göze çarpar.

Yapı, dört eyvanlı kapalı avlulu medreseler gurubundandır (62). Orta avlu Ulu Caminin yıkılan kubbesini andıran mukarnaslı bir kubbe ile örtülüdür. Eyvanlar arasındaki sahada medrese hücreleri yer almaktadır. Doğu eyvanının sol tarafındaki hücreden, eyvan nihayetine yerleştirilmiş olan künbete geçilmektedir. Künbetin cenazeliği kare, gövdesi poligonaldır. Taçkapı süslemeleri derince oyulmuş palmet ve rumilerden teşekkül etmekte, ve barok bir intiba bırakmaktadır. Taçkapı çıkıntılarının yan yüzlerine yerleştirilmiş iki panodan her birinde iki pars, çift başlı bir kartal ve bir palmiye figürü vardır (63). Medresenin gerek süsleme, gerekse dispozisyon bakımından Çifte Mihareli Medrese'nin bir kopyası olduğu söylenebilir.

Taçkapı kavsarasının alt kısmında, ana nişin üç yüzünü dolanan arapça kitabeye göre medrese, 710/1310 yılında Sultan Olcaytu zamanında, Sultan Gazan ve Horasanlı Bolugan Hatun'un yardımları ile *Hoca Cemalettin Yakut* tarafından inşa ettirilmiştir (64). Güney eyvanının yan duvarlarına yerleştirilmiş vakıf kitabesinde medreseye vakfedilmiş eserlerin listesi bulunmaktadır.

3- Ahmediye Medresesi: Erzincan Kapısı semtinde, Murat Paşa Camisi yanındadır. Çok haraptır ve halen depo olarak kullanılmaktadır. Dört tarafını saran evler ve bakımsızlık yüzünden bütün hücreleri yıkılmış, yapı tamamen ortadan kalkmaya yüz tutmuştur (65). Taçkapıdan yoksun oluşu ve cephe duvarında

62- Plan için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 33.

63- Sol panodaki kartalın sağ, sağ panodaki kartalın da sol başları sonradan kazanarak yok edilmiştir.

64- Kitabe metni ve daha fazla bilgi için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 31-51; A. Kuran, *a.g.e.*, s. 124-127 ve M. Sözen, *a.g.e.*, II, s. 1-7.

65- Birkaç ay önce yapının onarımı için faaliyete geçilmiş olup, hücreler içindeki molozlar temizlenmiştir. Plan için bk. A. Kuran *a.g.e.*, s. 127, şek. 68.

görülen mihrap, bugün mevcut binanın ön kısmının harap olduğunu açıkça göstermektedir. Otuzbeş yıl kadar önce yıkılan minaresinin yerine yeni bir minare inşa edilmiştir.

Medrese kapalı avlulu medreseler gurubundandır. Avlusu bir manastır tonozu ile örtülüdür. Dikdörtgen avlunun her kenarında ikişer hücre yer almaktadır. Avluya açılan iki derin eyvanın köşelerine yerleştirilmiş olan gömme sütuncukların nebati süslemesi, aynen Yakutiye Medresesi'ndekilere benzemektedir. Bugünkü cephede, mihrabı çerçeveleyen geometrik şerit dışında herhangi bir süsleme izine rastlanmamaktadır.

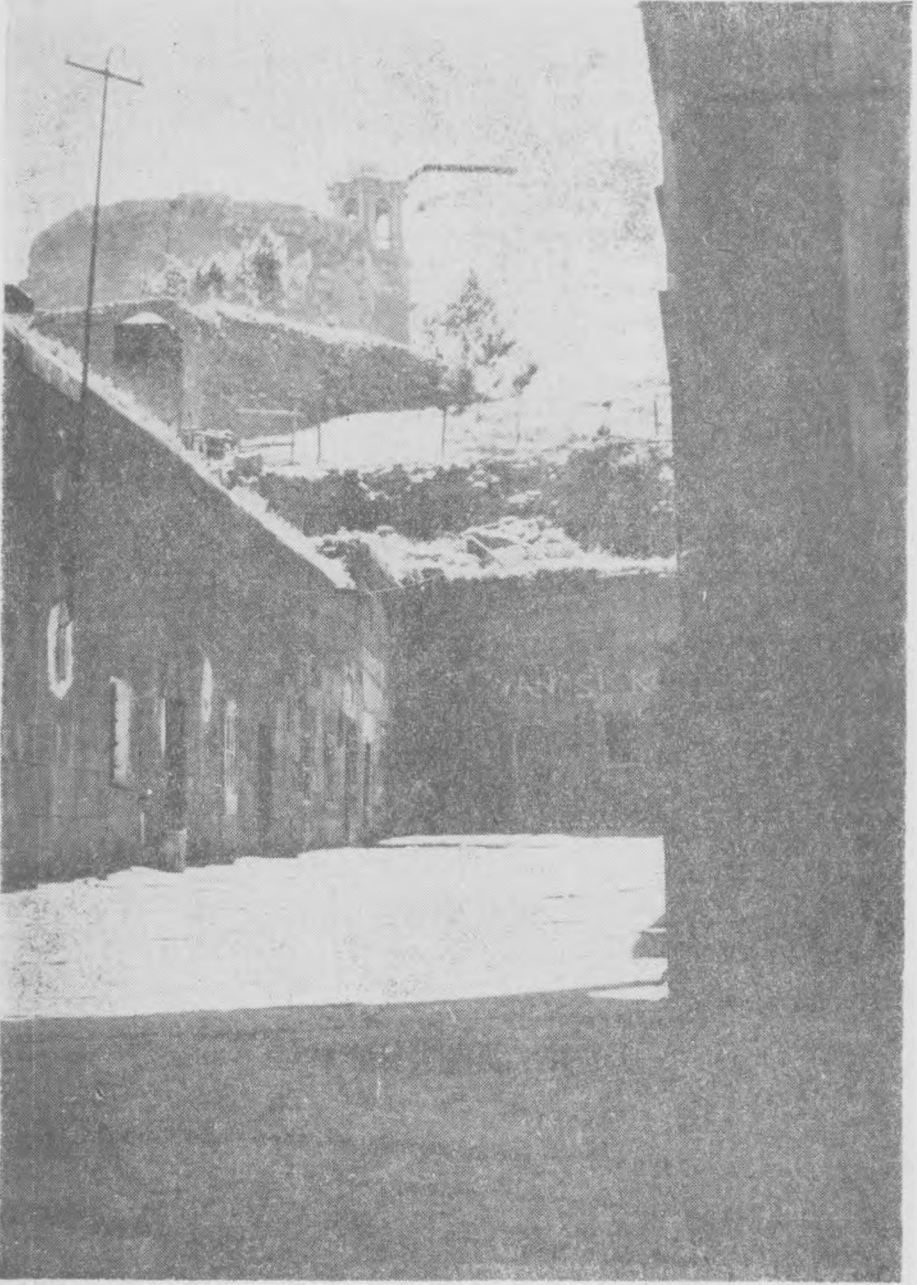
Muhtemelen medresenin kuzey yönünde yer alan ve bugün tamamen yıkılmış olan mescidin taçkapısı üzerinden sökülerek, giriş eyvanının sol tarafındaki hücrenin kapısı üzerine yerleştirilmiş olan kitabeğe göre medrese, 714-724/1314-1324 tarihinde (66), *Ahmed bin Ali bin Yusuf* tarafından inşa ettirilmiştir.

Erzurum il merkezinde, osmanlı öncesi devirde inşa edilmiş medreseler dışında, mimari kıymeti olan medrese yok gibidir. Bununla birlikte, XVIII. yüzyılda taşrada görülen inşa faaliyeti meyanında veya daha sonraki yüzyıllarda inşa edilerek günümüze kadar gelebilmiş birkaç medreseden burada kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Mimari kıymetleri olmasa da tarihi birer anı olarak korunması gereken bu yapıların da diğer pek çok osmanlı yapısı gibi plan ve rölöveleri neşredilmemiştir. İ. H. Konyalı, eserinin "Medreseler" bahsinde (67), vakıf kayıtlarına dayanarak Erzurum il merkezinde inşa edilmiş medreselerin listesini vermiştir. Bunlardan bir kısmı harap durumda, bir kısmı arsa halindedir. Diğer bir kısmının ise yerleri bile belli değildir. Bugün şehirde mevcut osmanlı devri medreselerinin belli başlıları şunlardır:

4- Kurşunlu Medrese: Feyziye Medresesi de denir. Aynı adla anılan caminin bitişiğindedir (Res, 24), (Şek. 6). Güney, doğu, ve kuzey yönlerinden camiyi sarmaktadır. Halen mevcut 13 hücresi vardır. Güney-doğu köşesine rastlayan üç hücre intizamsız bir düzendedir. ve muhtemelen tamir görmüştür. Doğu duvarına paralel uzanan sekiz hücre, kuzey-güney yönlü beşik tonozlarla örtülüdür. Her hücrenin batıya açılan birer kapısı ve ikişer penceresi vardır. Kuzey-doğu köşesine rastlayan hücre diğerlerine nazaran daha geniştir. Hücrelerin cami avlusuna bakan yüzleri düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Medrese, bitişiğindeki cami gibi 1112/1700-1701 yılında inşa edilmiştir.

66- Kitabede onlar hanesini gösteren kısım bugün kırık olduğu için sarih olarak okunamamaktadır. Kitabe metni ve daha fazla bilgi için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 52-57; A. Kuran, *a.g.e.* s. 127-128 ve M. Sözen, *a.g.e.II*, s. 54-57.

67- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 291-292.

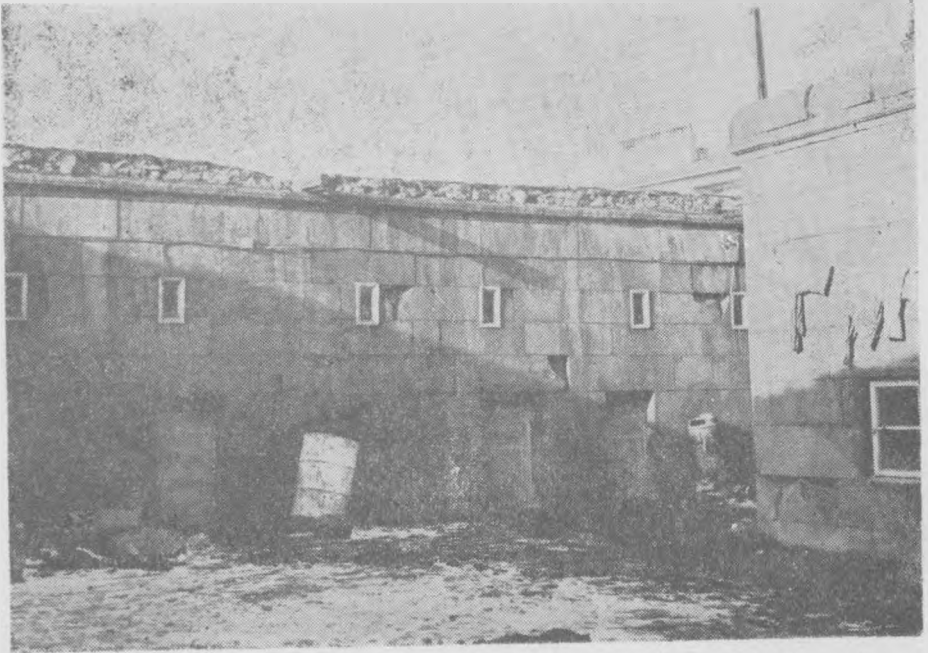

Res. 24- Kurşunlu (Feyziye) Medresesi. Kuzeyden görünüş.

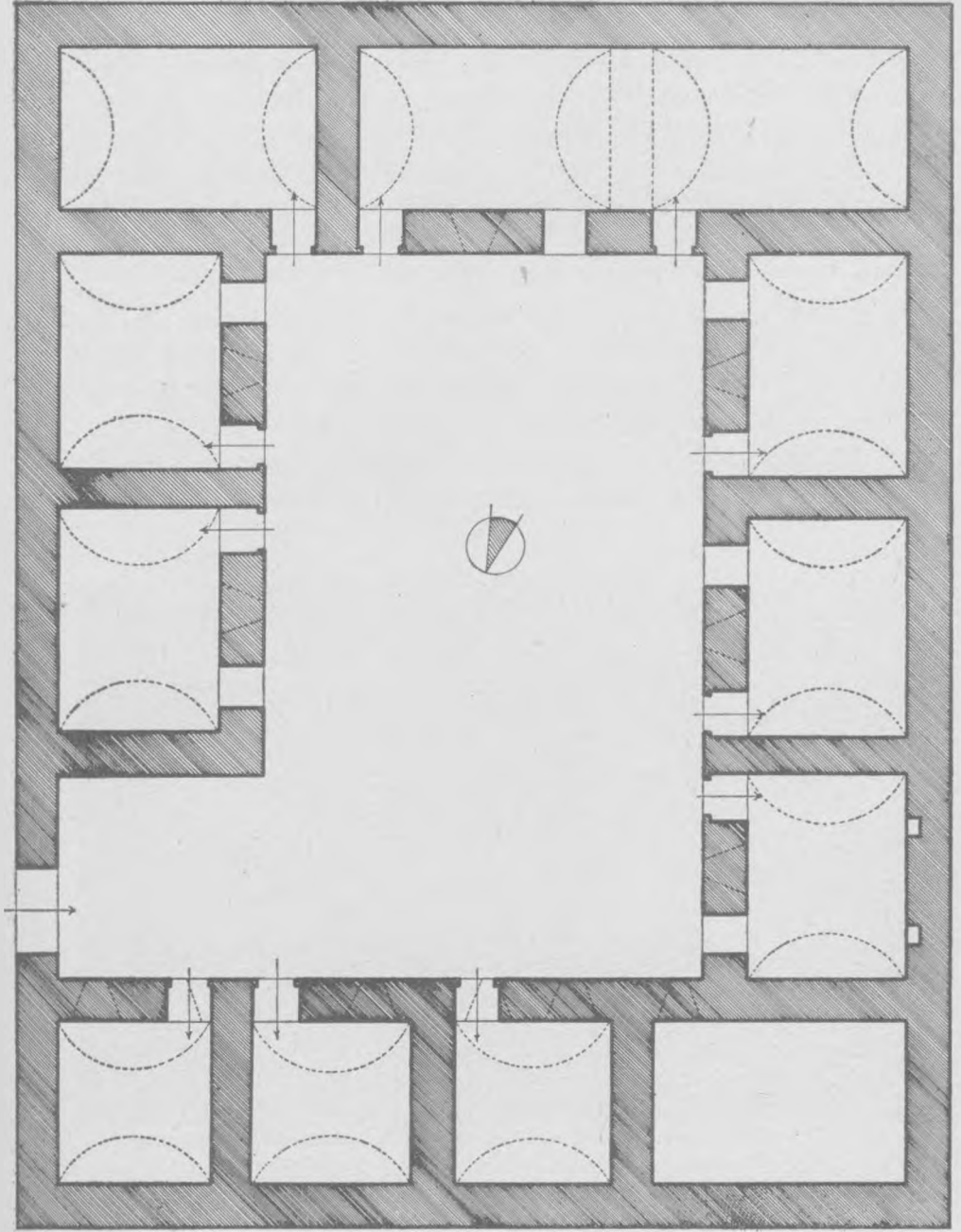
5- Pervizoğlu Medresesi: Pervizoğlu Camisi'ne bitişiktir (Şek. 7). Caminin doğu tarafında yer alır. Bugün sadece güneydeki iki hücre ile güney-doğu köşesindeki tek hücre ayakta. Güneydeki iki hücre doğu-batı yönünde uzanan beşik tonozlarla, köşedeki hücre de kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür. Kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş diğer hücreler haraptır. Hücrelerin cami avlusuna bakan yüzleri kesme taşlarla kaplıdır. Medrese, Pervizoğlu Camisi gibi 1128/1716 yılında inşa edilmiştir.

6- Şeyhler Medresesi: Şeyhler Mahallesi'nde, Şeyhler Camisi yakınında, yolun karşı kıyısında (Res. 25), (Şek. 18). Bugün doğu duvarının bir kısmı ile, güney ve batı duvarı tamamen evlerle sarılmış durumdadır. Doğu duvarının halen görülebilen kısmı ile köşeler düzgün kesme taşlarla, kuzey duvarı kırma taşla inşa edilmiştir. Düz bir atkı taşı ile örtülü olan giriş kapısı doğu cephesindedir. Kapının üst kısmında, bir mermer levha üzerine kazınmış inşa kitabesi vardır.

Medrese, dikdörtgen bir avlu etrafına sıralanmış 12 hücreye sahiptir. Hücrelerden üçünün girişi kuzey duvarında, üçününki batı duvarında, üçününki güney duvarında, ikisininki de doğu duvarındadır. Kuzey-doğu köşesindeki hücreye, doğusundaki hücrenin içinden geçilerek girilmektedir. Güney-batı köşesindeki hücre ile, bu hücrenin doğusunda yer alan hücre arasındaki duvar sonradan kaldırılmıştır. Güneydeki üç hücre doğu-batı, diğer hücreler kuzey-güney yönünde

Res. 25- Şeyhler Medresesi. Kuzey ve doğu kanadındaki hücreler.

R.H.H

Şekil. 18- Şeyhler Medresesi

uzanan beşik tonozlarla örtülüdür. Hücreler, avluya bakan normal pencereler ile daha yüksek bir seviyeye yerleştirilmiş, içeriye doğru genişleyen pencerelerden ışık almaktadır.

Medrese dört satırlık kitabesine göre *Şeyh Mustafa Efendi* tarafından 1174/1760-61 yılında inşa ettirilmiştir (68).

Kadıoğlu Medresesi (İspir): Erzurum ilçelerinde halen mevcut, mimari kıymeti olan tek medresedir (Res. 26). Ön cephesi ve avluya bakan duvarları kesme taşlarla kaplanmıştır. Basık bir kemerle örtülü olan giriş kapısı aralığı, aşırı sivri bir kemerden meydana getirilmiş sathî bir kavsaraya sahiptir. Kemer tablası üzerinde, mermer bir levhaya kazınmış, altı satırlık bir kitabe görülmektedir.

Basık beşik tonozlu bir eyvandan avluya geçilmektedir. Medrese, avlu etrafına sıralanmış 10 hücreye sahiptir. Biri kuzeyde, diğeri de batıda yer alan iki küçük eyvan, hücreler gibi basık beşik tonozlarla örtülüdür. Hücreler, avluya bakan pencerelerden ışık almaktadır. Tonozların üzeri toprak örtülüdür.

Taçkapı üzerindeki inşa kitabesine göre medrese, 1138/1725-26 yılında Erzurum Müftüsü *Kadıade Mehmed Efendi* tarafından yaptırılmıştır (69).

Res. 26- Kadıoğlu Medresesi. (İspir). Güney ve doğu kanadındaki hücreler.

68- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 299.

69- Kitabe metni için bk. *ay.es.*, s. 507.

TÜRBELER

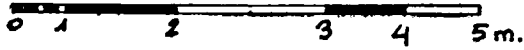
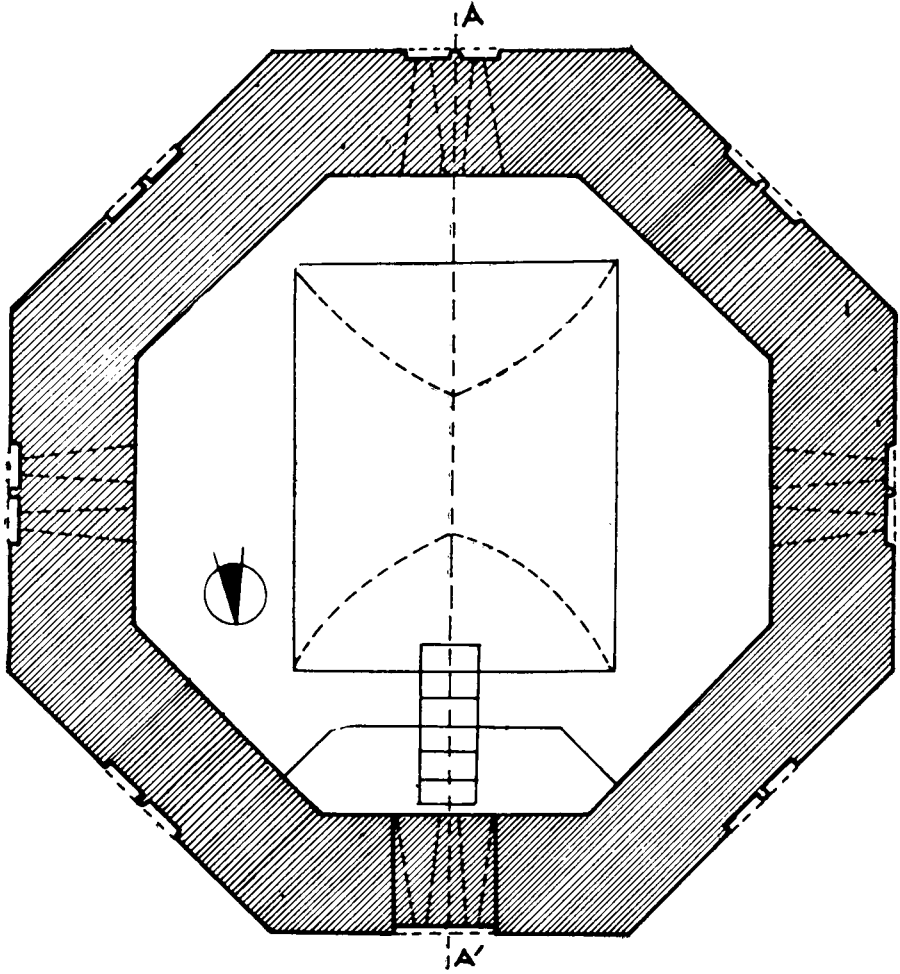
1- Üç Künbetler: Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, bugün ortadan kalkmış eski bir mezarlığın ortasında üç adet künbet görülür (Res. 27). Bunlardan *Emir Saltuk Künbeti* adıyla anılan en büyüğü (Şek. 19), inşa tarzı ve süslemeleri yönünden diğerlerinden farklı olup, Erzurum'un ve hatta Anadolu'nun en eski künbeti olarak kabul edilmektedir. Gövdesi dikdörtgen, cenazeliği sekizgen planlıdır. Yüzlerden herbirinin üst kısmında, antik yapı alınlıklarını andıran birer alınlık, kubbe kasnağı üzerine açılmış nişler içinde de çeşitli hayvan ve bitki figürleri yer almaktadır. Bu künbetin XII. yüzyıl sonlarına doğru inşa edildiği tahmin olunmaktadır.

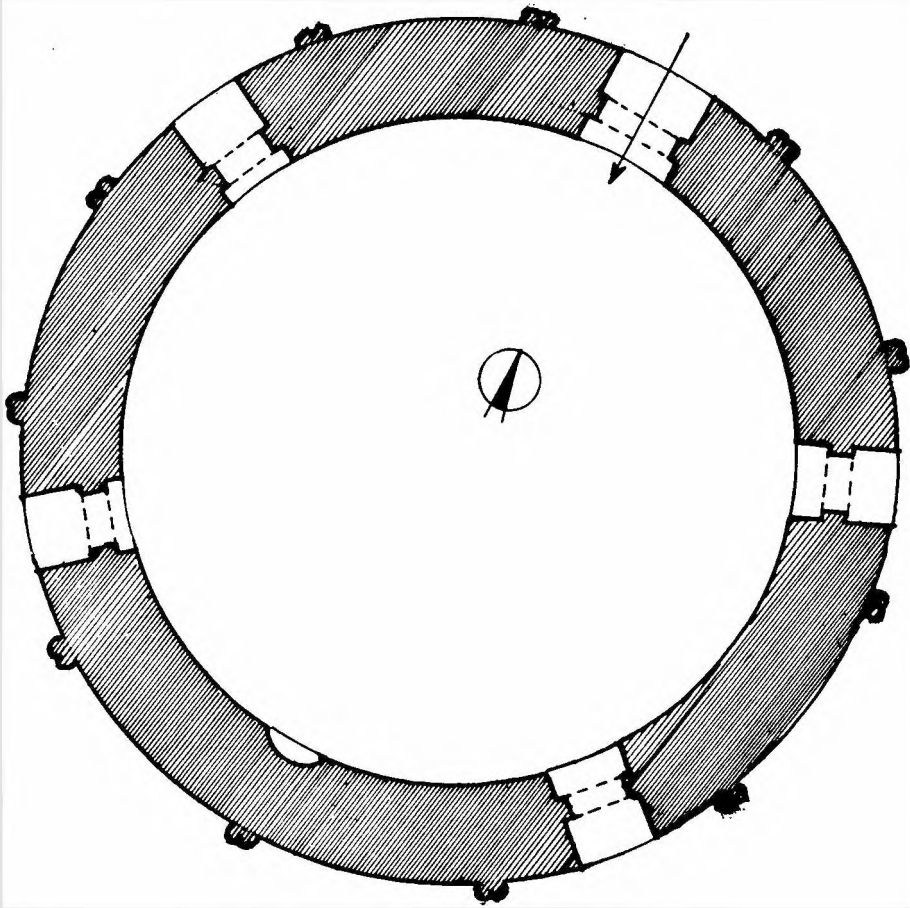
Res. 27- Üç Künbetler. Batıdan görünüş.

Diğer iki künbet, süsleme ve inşa tekniği bakımından birbirine benzemektedir. Bunlardan güneydeki (Şek. 20) gövdesi daire planlı olup cenazeliği yoktur. Kuzeydoğuda kalan üçüncü künbetin (Şek. 21) içten dairevi, dıştan sekizgen planlı bir gövdesi ve dikdörtgen planlı bir cenazeliği vardır. Bu iki künbetin de XIV. yüzyılda inşa edildikleri kabul olunmaktadır (70).

70- Fazla bilgi ve planlar için bk. R.H. Ünal, *a.g.e.*, s. 101-114.

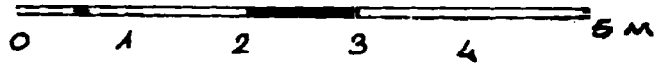
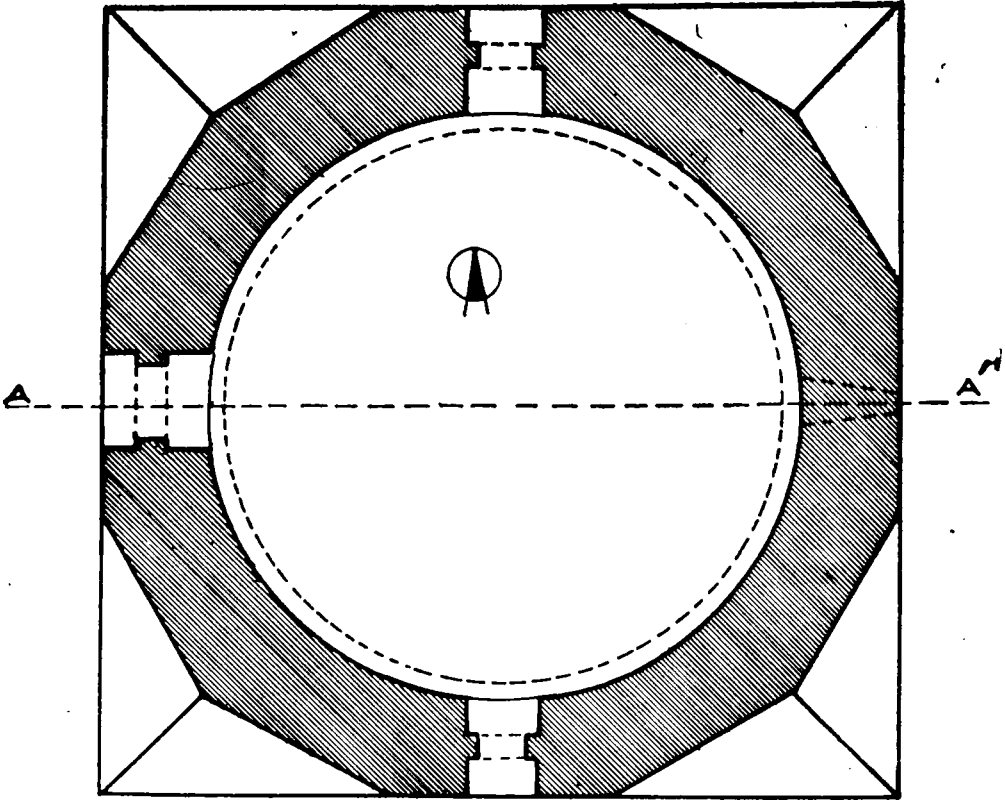

Şekil. 19- Emir Saltuk Künbeti

0 1 2 3 5 M

Şekil. 20- Üç Künbetlerden Güney-Doğudaki

Şekil. 21- Üç Künbetlerden Kuzey-Doğudaki

2- Karanlık Künbet: Derviş Ağa Camusu'nun karşısındadır (Res. 28) (Şek. 22). Giriş kapısı bir evin avlusu içindedir. Erzurum'da mevcut diğer erken devir kümbetlerinin özelliklerini taşır. Kare oturtmalık pahlarla sekizgene iblağ edilmiş, gövde bunun üzerine oturtulmuştur. Künbet gövdesi içten dairevi dıştan sekizgen, cenazelik ise kare planlıdır. Üst kattaki sandukası kaybolmuştur. Güney penceresi üst kısmına yerleştirilmiş kitabesine göre künbet 708/1308 yılında *Sadrettin Türkbeğ* tarafından inşa ettirilmiştir (71).

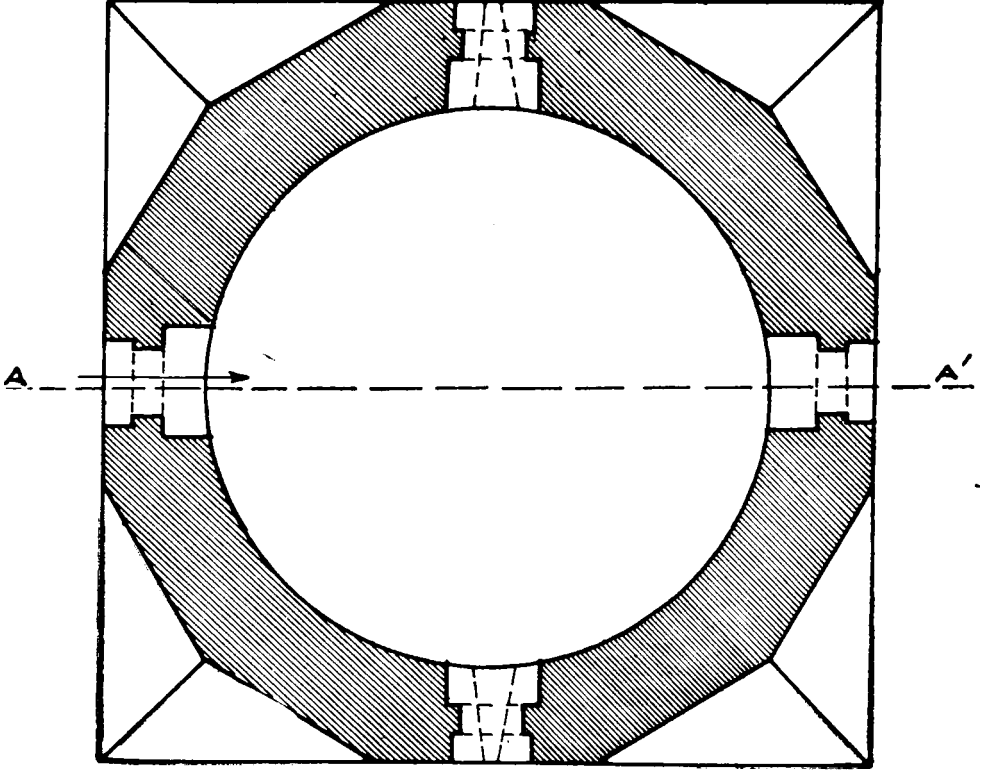
Aes. 28- Karanlık Künbet. Güney-batıdan görünüşü.

3- Gümüslü Künbet: Karskapı semtinde, Asri Mezarlığın karşısındadır (Şek. 23). Erzurum'un diğer künbetleriyle büyük benzerliği vardır. Köşeleri pahlı kare bir oturtmalığı ve sekizgen bir gövdesi vardır. İçeride kible, küçük bir mihrapla işaret edilmiştir. Cenazeliğe açılmış havalandırma delikleri sonradan genişletilmiştir. Kitabe levhası boştur. Diğer künbetlerle olan benzerliğine dayanarak XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (72).

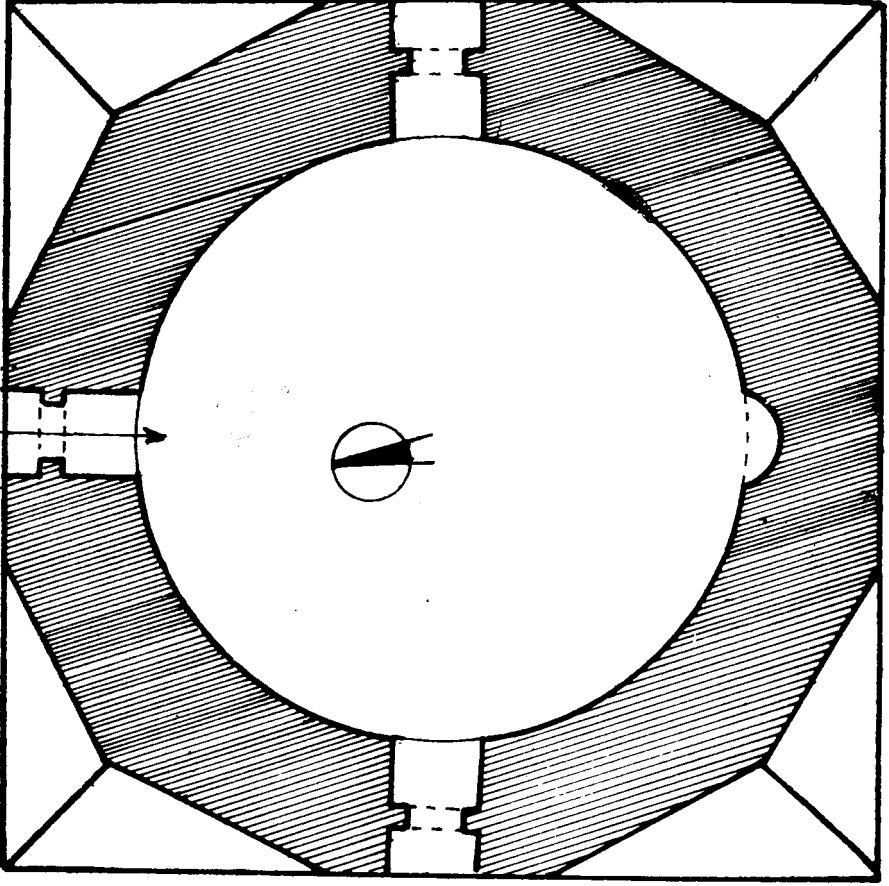
4- Cincime Sultan Künbeti: Cumhuriyet Caddesi üzerindedir. İçine girilememektedir (Res. 29). Girişi bir evin avlusu içindedir. Yakın zamanda yapılan tamirle künbetin aslı özellikleri bozulmuş, mahrutî külâh saçağındaki süsleme

71- Bk. *ay.es.*, s. 116-120

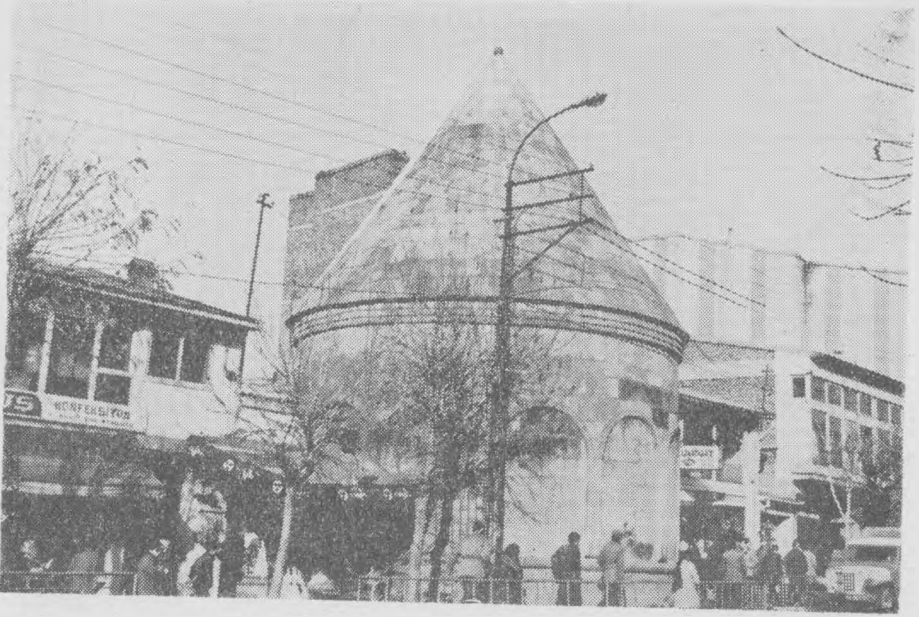
72- Bk. *ay.es.*, s. 121-123

Şekil. 22- Karanlık Künbet

Şekil. 23- Gümüşlü Künbet

Res. 29- Cincime Sultan Künbeti. Güney-batıdan görünüş.

şeridi yok edilmiştir. Dıştan ve içten dairevi planlıdır. XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (73).

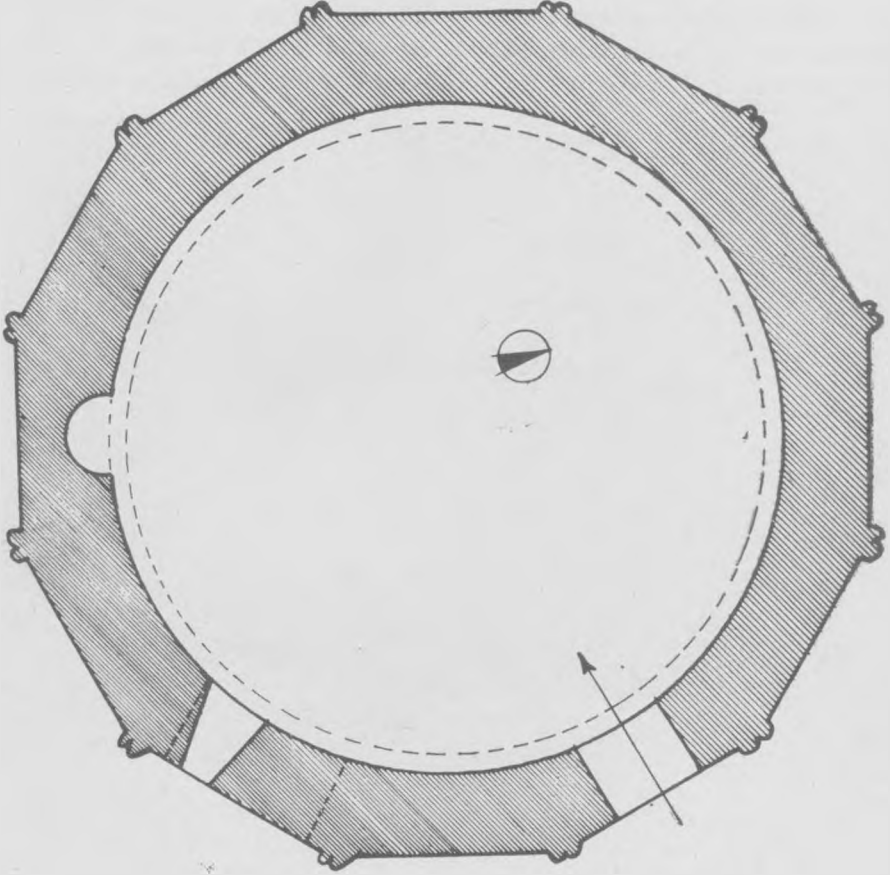
5- Rabia Hatun Künbeti: Hasan Basri Mahallesindedir (Şek. 24). Girişi bir evin avlusu içindedir. Çok harap durumdadır. Mahruti külahı, kubbesi ve güney duvarı yıkılmış ve alelusül onarılmıştır. Kare planlı oturtmalık ile künbet gövdesinin birleştiği noktada gövdeyi dolanan nebatî süsleme şeridi ile Kayseri'deki Döner Künbet'i hatırlatır. XIII. yüzyıl sonu veya XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği tahmin olunmaktadır (74).

6- Ahi Baba Künbeti: Narmanlı Mahallesi'nde, Narmanlı Camisi yakınlarında, bir evin bahçesindedir. Doğu kesimi tamamen yıkılmış olmakla birlikte künbetin içten ve dıştan sekizgen bir plana sahip olduğu açıkça görülmektedir. Kuzey yönündeki giriş kapısı sonradan örülmüştür. Batıda mevcut tek pencere bir sivri kemerle örtülüdür. Künbetin içten yarım küre şekilli bir kubbe ile örtülü olduğu, tromplar ve istirdiye kabuğu örnekleri gibi geçiş unsurlarından anlaşılmaktadır.

Künbetin içinde ikisi büyük, ikisi de küçük olmak üzere dört adet selçuklu tipi taş sanduka vardır. Küçük sandukalar üzerindeki yazılarda ad ve tarih o-

73- Bk. *ay.es.*, s. 128

74- Bk. *ay.es.*, s. 125-127

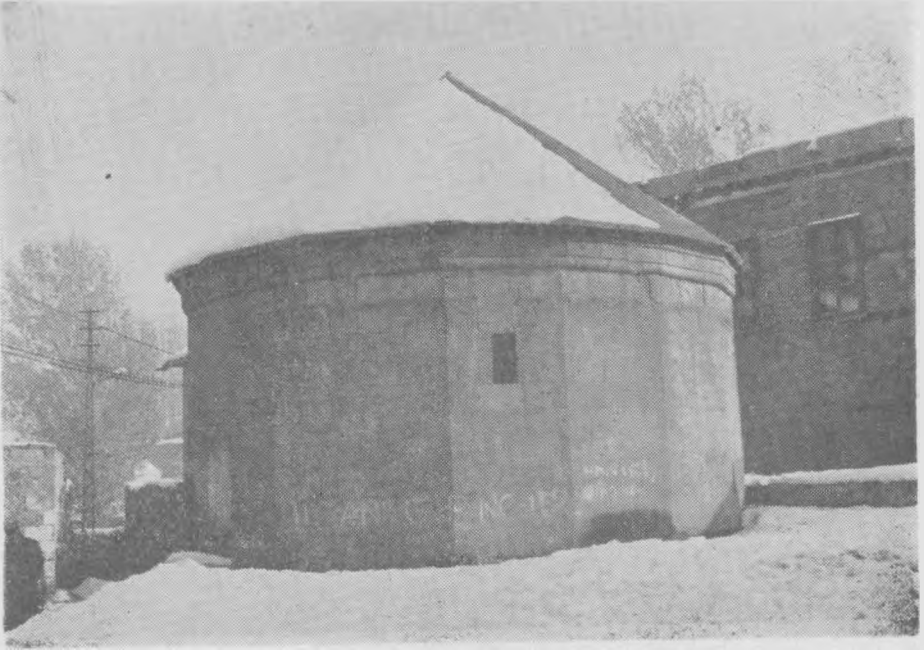

0 1 2 3 5 m

Şekil. 24- Rabia Hatun Künbeti

kunamamaktadır. Taş sandukaların mevcudiyeti künbetin mumyalığının olmadığına delildir. Hiçbir yerinde başkaca bir kitabe ve süsleme izi yoktur. XIV. yüzyılda inşa edilmiş olduğu tahmin olunmaktadır (75).

7- Mehdi Abbas Künbeti: Çok harap bir halde iken 10 yıl kadar önce esaslı bir onarım görmüştür (Res. 30). Künbet içten bir kubbe, dıştan da mahruti bir külahla örtülüdür. Saçağı dolanan silme dışında herhangi bir süslemesi yoktur. O-turtmalığı, dolayısıyla mumyalığı yoktur. Sade yapısı, altıgen gövdesi ve mumyalığının bulunmayışı, XIV-XVI. yüzyıllara tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır (76).

Res. 30- Mehdi Abbas Künbeti. Batıdan görünüş.

İl merkezinde mevcut osmanlı devri türbelerinden *Abdurrahman Gazi Türbesi*, *Kırk Kızlar Türbesi*, *Ebu İshak Kaziruni Türbesi* ve *Habib Baba Türbesi* adıyla anılan türbelerin hiçbiri mimari yönden ilginç değildir. Bunlardan Abdurrahman Gazi Türbesi ile Kırk Kızlar Türbesi derme çatma binalardır. Ebu İshak Kaziruni Türbesi şehri çeviren kale burçlarından birinin içindedir. Habib Baba

75- Daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Bilinmeyen ve Az Tanınan Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar*, Vaıflar Dergisi, sayı X. (Baskıda).

76- Daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal *a.g.e.*

Türbesi ise geçen yüzyılda inşa edilmiş üstü açık kare bir yapıdır. Mimari yönden ilgi çeken osmanlı devri türbeleri şunlardır:

8- Ane Hatun Türbesi: Murat Paşa Camisi avlusundaki mezarlığın kuzey-batı köşesindedir (Res. 31). Kesme taşlarla inşa edilmiş dört kütleli paye üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Payeler birbirlerinden sivri kemerli birer açıklıkla ayrılmışlardır. Basık mahruti şekilli külah dışta, bir dizi silmeden meydana getirilmiş bir saçakla çevrilidir.

Dört tarafı açık türbenin içindeki üç taş sandukadan ikisinde yazı olmakla birlikte okunamaz haldedir. Payelerden biri üzerine yerleştirilmiş kitabe levhasına göre künbet, 1059/1649 yılında, Marav Han'ın kızı *Ane Hatun* için inşa edilmiştir (77).

9- Mahmut Paşa Türbesi: Mahmut Paşa Mezarlığı'nın güneyinde, yol kenarındadır. Üslubu ve inşa tarzı yönünden Ane Hatun Türbesi'ne benzemektedir. Türbeyi, kare bir düzende yerleştirilmiş, kesme taştan dört payenin ayakta tuttuğu bir kubbe örtmektedir. Payeler birbirine kemerlerle tutturulmuş olup araları açıktır. Kubbe dıştan basıktır. Saçak hizasına yerleştirilmiş bir dizi gemi teknesi kemerli sağır niş türbeyi dolanmaktadır. Kemer ayaklarının başlangıç hizasında birer sıra mukarnas şerit payeleri süslüyor.

Res. 31- Ane Hatun Künbeti. Kuzeyden görünüş.

77- Morav Han ve Ane Hatun hakkında bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 387-393.

Künbette mevcut iki mezardan biri 1123/1711, diğeri de 1181/1767-68 tarihli-
dir. Güney cephesindeki kitabe levhasına göre türbe, mezarlarda isimleri okunan
baba ve oğul için 1209/1794-95 yılında inşa edilmiştir (78).

Evreni Künbeti (Aşkale): Evreni köyü yakınlarında bir tepe üzerindedir
(Res. 32). Kübik bir oturtmalık üzerinde yükselen, içten ve dıştan sekizgen bir göv-
deye sahiptir. İçten yarım küre şekilli bir kubbe, dıştan da sekizgen piramidal bir
külahla örtülüdür. Kubbe kasnağı başlangıcında, istiridye kabuğu örnekli geçiş
unsurları vardır. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş künbetin giriş kısmı (kuzey)
yıkılmıştır. Manastır tonozu ile örtülü kare planlı mummyalık boştur. Gövde ile
oturtmalığın birleştiği hat üzerinde bir kaytan silme gövdeyi dolanmaktadır.

Res. 32- Evreni Künbeti. Kuzey-batıdan görünüş.

Künbetin kitabesi ve süslemesi yoktur. Taşra mimarisi örneği olarak gördü-
ğümüz bu yapı muhtemelen XIV. yüzyıl içinde inşa edilmiş olmalıdır.

Mısıri Zinnun Künbeti (Oltu): Oltu ilçesi içinde, Arslanpaşa Mahallesi'ndedir
(Res. 33). Bej renkli ve kırmızımtrak düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Bugün
hayli onarım görmüş olmakla birlikte bir oturtmalığı ve muhtemelen bir mummya-
lığı vardır. Gövde içten ve dıştan silindirik bir plana sahip olup, içten basık bir

78- Mezar taşlarındaki ve türbedeki kitabelerin metni için bk. *ay.es.*, s. 413-415.

Res. 33- Mısı Zinnun Künbeti (Oltu). Güneyden görünüş.

kubbe, dıştan da mahrutu bir külahla örtülüdür. Mumyalık girişi sonraki onarımlar sırasında örülmüş ve yeri kaybolmuş olmalıdır. Giriş kapısı üzerindeki basit sathi kemer dışında süsleme yoktur.

Kapı üzerinde halen mevcut arapça kitabenin doğru okunabildiği şüphelidir. Bu kitabeye göre künbetin 624/1226-27 tarihli olduğu öne sürülmekte ise de (79), yuvarlak gövdeli künbetlerin bilinen en eski tarihlieleri XIII. yüzyılın ikinci yarısından kalma olduklarına göre (80) bu künbetin daha sonraki bir tarihte, muhtemelen XIV. yüzyılda inşa edilmiş olması gerekir.

Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin Köyü): Pasinler ilçesinin Miyadin köyü mezarlığı içindedir (Res. 34), (Şek. 25). Silindirik bir oturtmalık üzerinde yükselen sekizgen bir gövdeye sahiptir. Gövdenin yüzleri, kaytan silmelerin meydana getirdiği birer kemerleme ile süslüdür. Saçak bir silme dizisinden oluşmaktadır. İçten daire planlı olan künbet iki pencereden ışık almaktadır. Kapı aralığını örten atkı taşı üzerindeki kitabesine göre 725/1324 yılında, Ali Gazi'nin kızı *Ferruh Hatun* adına inşa edilmiştir.

Söylemez Baba Künbeti (Karayazı): Erzurum'un güney-doğusunda, Söylemez bucağına bağlı Aşağı Söylemez Köyü mezarlığı içindedir (Res. 35). Gövdenin büyük bir kesimi toprağa gömülü durumdadır. Künbet içten ve dıştan dairevi bir plana sahiptir (81). Bir atkı taşıyla örtülü olan giriş kapısı, silmeler ve geometrik bir şeritle çerçevelenmiştir. Künbetin çatısı tamamen çökmüş olduğundan, örtü şekli hakkında kesin bir fikir edinilememektedir. Bugün içeride mevcut tek mezar bir mumyalığın mevcut olmadığına işaret etmektedir. XIV-XVI. yüzyıllar arasında inşa olduğu tahmin olunmaktadır.

Söylemez Ana Künbeti (Karayazı): Söylemez Baba Künbeti'nin yaklaşık olarak 100 m. kadar doğusundadır (Res. 36). Giriş kapısı, sivri kemer tonozlu bir kavsara ile örtülüdür. Yarım kalmış bir geometrik şerit kapıyı çerçevelemektedir. İçten ve dıştan dairevi bir plana sahip olan künbet tamamen kesme taş kaplamadır. İçte kalan izlerden bir kubbe ile örtülü olduğu kesin olarak anlaşılacakla birlikte, dıştaki mahrutu külahtan hiçbir iz kalmamıştır. İçeride halen mevcut iki adet mezar bir mumyalığın mevcut olmadığına delildir. Söylemez Baba Künbeti ile aynı tarihlerde (XIV-XVI. yüzyıl) inşa olduğu tahmin olunmaktadır (82).

79- Bk. S. Önal, *Milli Mücadelede Oltu*, Ankara, 1960, s. 10; H. Akal, *Erzurum Çevresindeki Türk Eserleri*, İstanbul, 1970, s. 55, (İst. Ed. Fak. basılmamış lisans tezi).

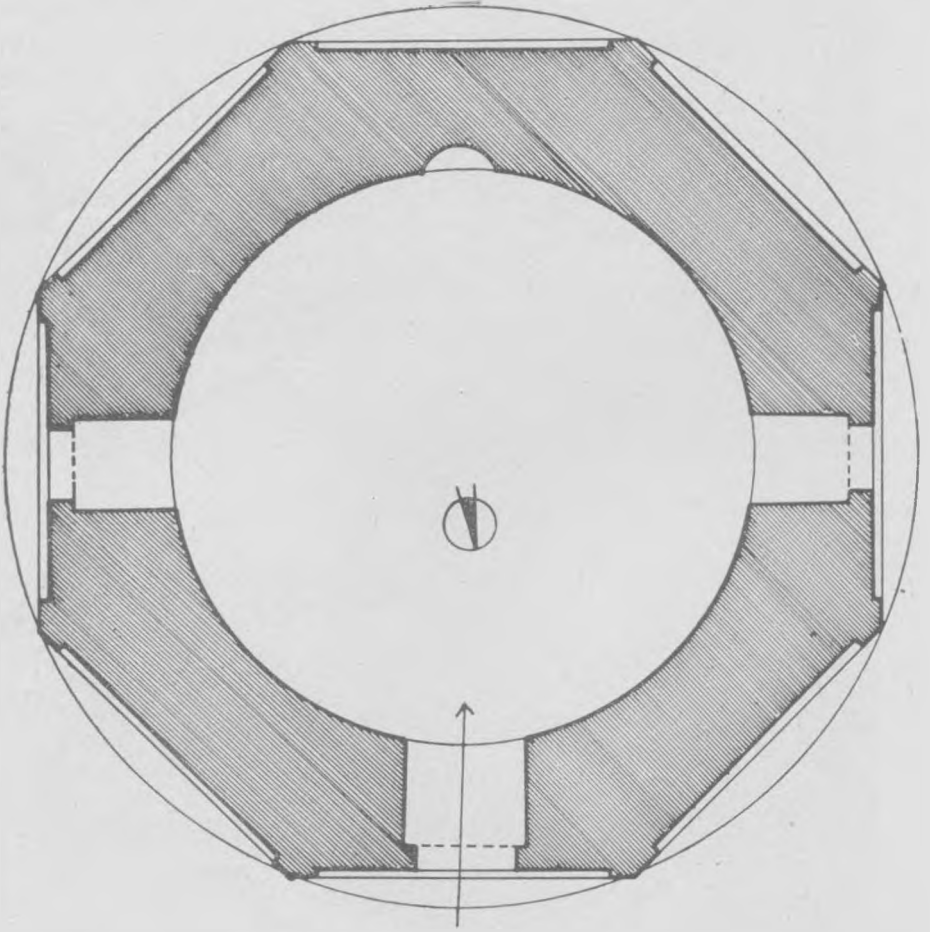
80- Bk. O. Arık, *Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe biçimleri*, Anadolu XI (1967), Ankara, 1969, S. 80

81- Künbet hakkında daha fazla bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Aşağı Söylemez Köyü (Karayazı) Künbetleri*, Atatürk Üniversitesi, Cumhuriyetin 50. yılına armağan kitabı, C. I, Erzurum, 1974, s. 117-123.

82- Daha ayrıntılı bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 123-131

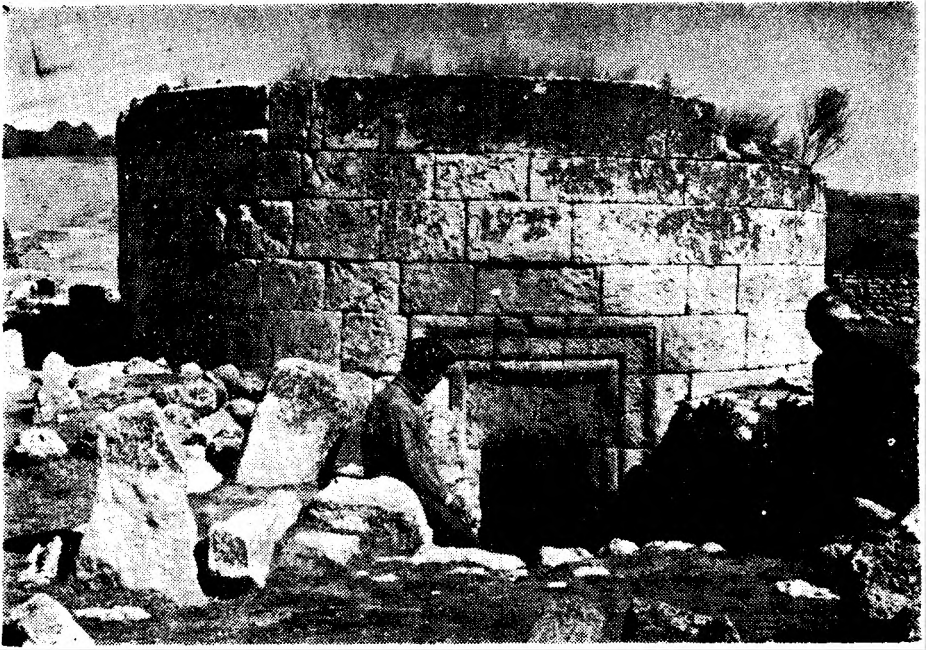

Res. 34- Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin). Güney-doğudan görünüş.
(Foto H. Akal)

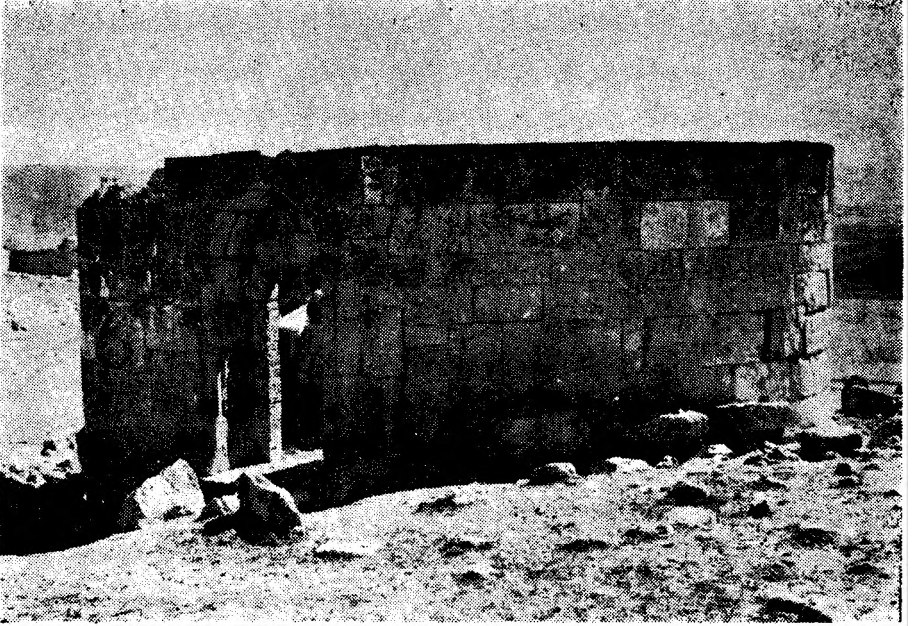

0 1 2 3 m

Şekil. 25- Ferruh Hatun Künbeti (Miyadin)

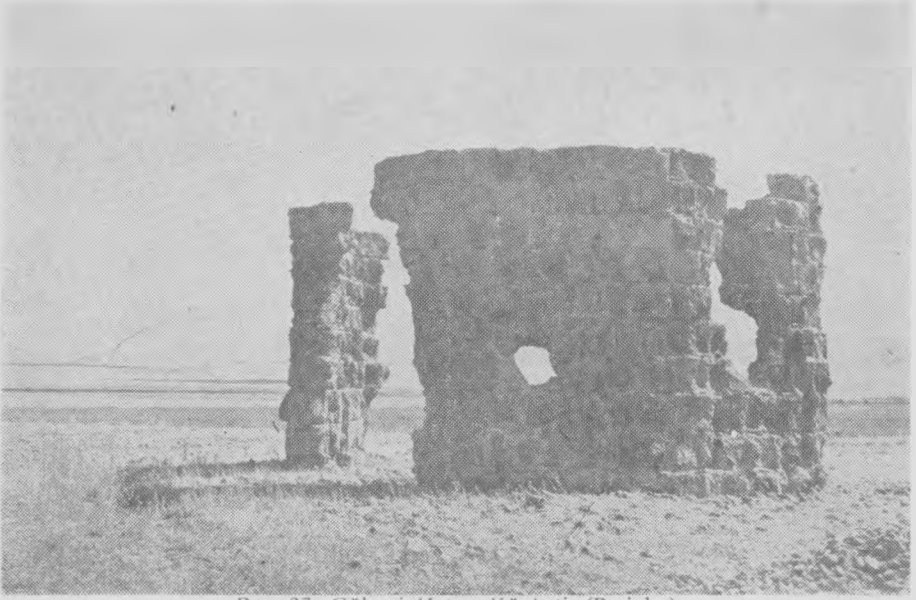

Res. 35- Söylemez Baba Künbeti (Karayazı).

Res. 36- Söylemez Ana Künbeti (Karayazı).

Gülperi Hatun Künbeti (Pasinler): Pasinler ilçe merkezine yaklaşık olarak 10 km. mesafede, tarlalar içindedir (Res. 37). Künbetten bugün kalan iki duvar parçasından ibarettir. Kesme taşlar tamamen sökülerek başka işlerde kullanılmıştır. Halen mevcut kalıntılardan anlaşıldığına göre künbet içten ve dıştan sekizgen bir plana sahipti (83). Oturtmalık izine rastlanmayışı, mumyalığa sahip olmadığına delil sayılabilir. XIV.-XV. yüzyıllarda inşa olduğu tahmin olunmaktadır.

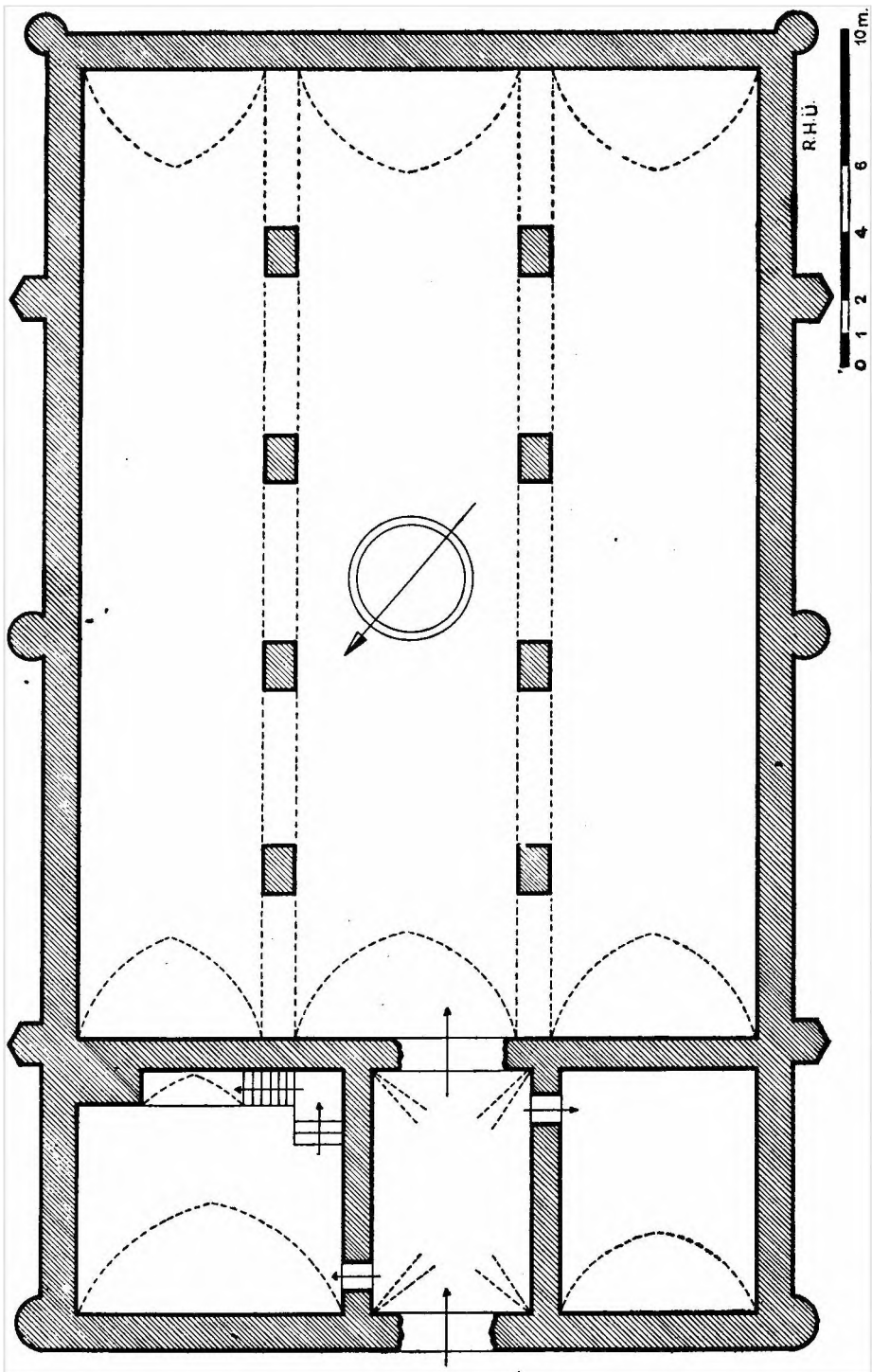
Res. 37- Gülperi Hatun Künbeti. (Pasinler).

HANLAR VE KERVANSARAYLAR

Orta çağ kervan yollarının en işleklerinden biri üzerinde yer almasına ve canlı bir ticaret merkezi olmasına rağmen, Erzurum ili dahilinde bugün Selçuklu devrinden kalma bir tek kervansaray vardır o da tamamen harap durumdadır. Aşkale'nin Hacıbekir Komu köyündeki bu harap kervansaray dışında, Köprüköy'de (Hasankale) sadece yeri belli olan ve han olduğu söylenen yapının değil devrini, şeklini bile tayin etmek mümkün değildir.

1 - Hacıbekir Hanı (Aşkale): Bütün kesme taşları sökülmüş ve yıkık ahır kısmı köylüler tarafından işgal edilmiştir (Şek. 26), (Res. 38). Kuzey-güney yö-

83- Künbet hakkında daha ayrıntılı bilgi ve plan için bk. R.H. Ünal, *Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri Hakkında Notlar*, Vakıflar Dergisi X (baskıda).

Şekil. 26- Hacıbekir Hanı (Aşkale-Tercan)

Res. 38- Hacıbekir Hanı (Aşkale). Güneyden görünüş.

nünde uzanan dikdörtgen şekilli yapı, doğu ve batı duvarları boyunca beşer payanda ile takviye edilmiştir. Payandalardan ortada ve köşelerde yer alanlar silindirik, diğer ikisi köşelidir. Bugün hayli harap durumda olan taçkapının mukarnaslı bir kavsaraya sahip olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Taçkapıdan, yıldız tonoz örtülü - bugün tamamen çökmüş - bir dikdörtgen mekana girilmektedir. Bu mekanın iki yanında, kuzey-doğu ve kuzey-batı köşelerinde, beşik tonozla örtülü iki hücre yer almakta, bu hücrelerin girişi de orta mekana açılmaktadır. Kuzey-doğu köşesindeki hücrenin güney duvarında, birkaç basamakla çıkılan geniş ve derin bir niş vardır. Bu mekanların güneyinde yer alan ahır kısmının tonozları bugün yerle bir olmuştur. Bu kısım köylüler tarafından derme çatma usüllerle onarılmıştır ve halen koyun ağılı olarak kullanılmaktadır. Ahır kısmının, dörderli iki sıra halinde düzenlenmiş sekiz dikdörtgen paye

üzerine oturan üç tonozla örtülü olduğu anlaşılıyor. Payeler, kesme taş kaplamaları sökülmüş olmakla beraber kısmen ayakta. Kuzey-güney yönünde uzanan sivri kemerli üç tonozdan ortadaki daha geniştir.

Ana unsurlarının dağılışı yönünden han İğdir yakınlarındaki kervansarayı yakından hatırlatmaktadır. Herhangibir yerinde kitabe veya taşçı markası yoktur.

Avlusuz hanların genellikle geç devir eseri oluşu (84) ve Iğdır Kervansarayı ile olan büyük benzerliğine dayanarak bu hanı XIII. yüzyıl sonlarına veya XIV. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkündür (85).

2- Taş Han: Rüstem Paşa Kervansarayı adı ile de anılır (Res. 39). Pervizoğlu Camisi ile Boyahane Hamamı arasında, yol üzerindedir. 1965 yıllarında esaslı bir onarım geçirmiş, yapının kuzey duvarına bitişik olan kısım temelden itibaren yeniden inşa edilmiştir. Yapı iki katlı olup bütün duvarları düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Batıya açılan taçkapının, sivri kemerli tonozla örtülü geniş bir ana nişi

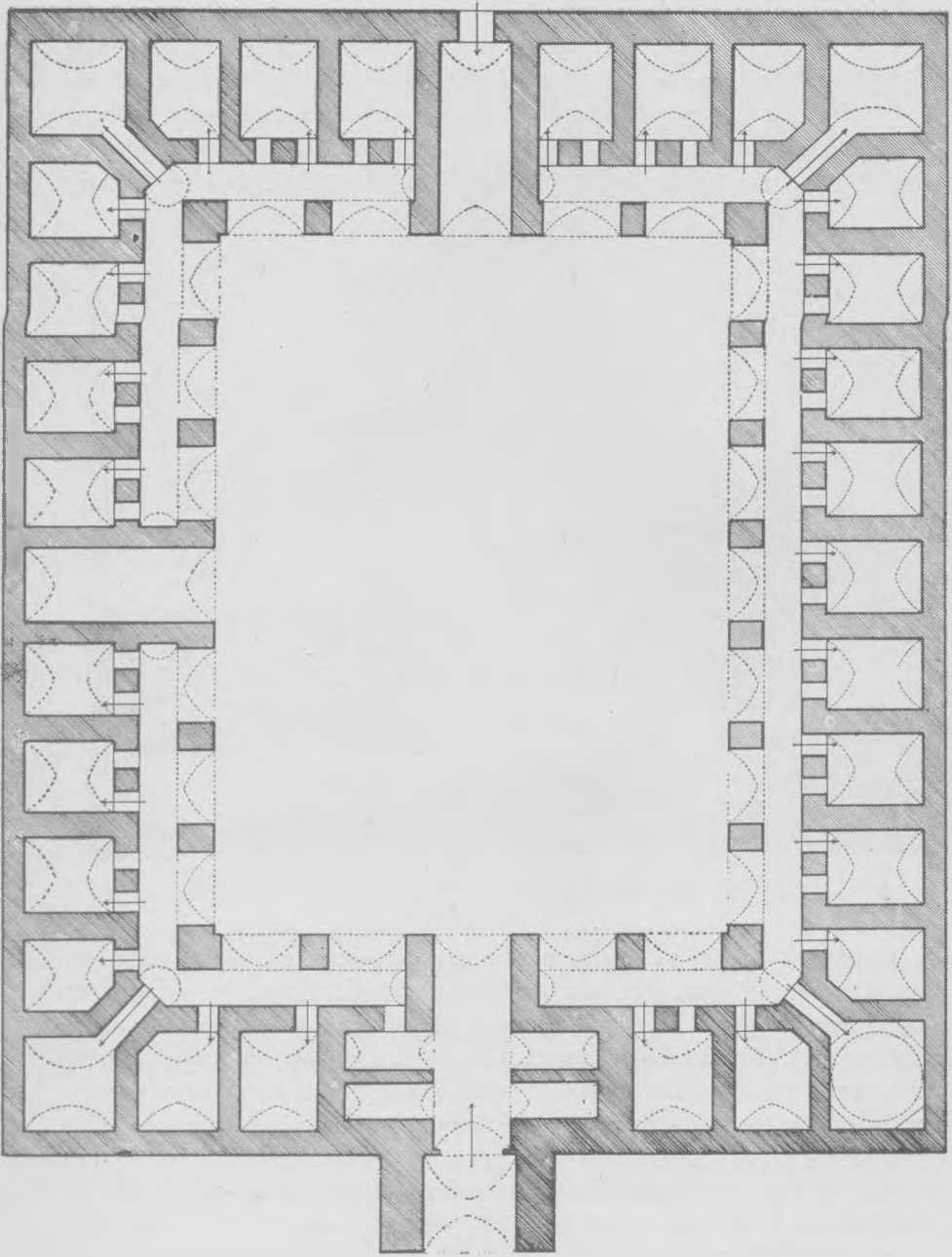

Res. 39- Rüstem Paşa Kervansarayı (Taşhan). Güney-batıdan görünüş.

vardır. Hanın merkezi avlusu ile giriş mekanı arasında uzanan koridora açılan dar ve derin iki niş vardır (Şek. 27). Merkezi avlu, kalın dikdörtgen payeler üzerine oturan bir revakla çevrilidir. Revakların ardında, sivri kemerli tonozlarla örtülü hücreler yer alır. Köşelere isabet eden hücreler (kuzey-batı köşesindeki hariç) kubbe ile örtülüdür. Alt katta toplam 31 hücre vardır. Kuzey revakının ortasında, revakın akışını kesen derin bir eyvan görülüyor. Doğu yönüne açılan kapı ile

84- Bk. R.H. Ünal, *Iğdır Yakınlarında bir Selçuklu Kervansarayı ve Doğubeyazıt-Batum Ker- van Yolu Hakkında Notlar*. Sanat Tarihi Yıllığı, III (1969-70), İstanbul, 1970, s. 14, not. 8.

85- Bu kervansarayla ilgili ilk not *Türkiye Turizm Mecmuası*'nda (C.V. No. 5, 1965, sahifeler numarasız) yayınlanmıştır. Bu notta kervansaray, XII-XIV. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Şekil. 27- Taş Han. Zemin kat planı

taçkapıdan avluya geçişi sağlayan koridorlar da revakı bölmektedir. Hücrelerin duvarları kırma taştan, revak ve hücre tonozları tuğladandır. Kuzeydeki eyvandan, tek katlı, dikdörtgen bir binaya geçilmektedir. Son onarım sırasında yeniden inşa edilen bu kısım küçük bir ahır olmalıdır.

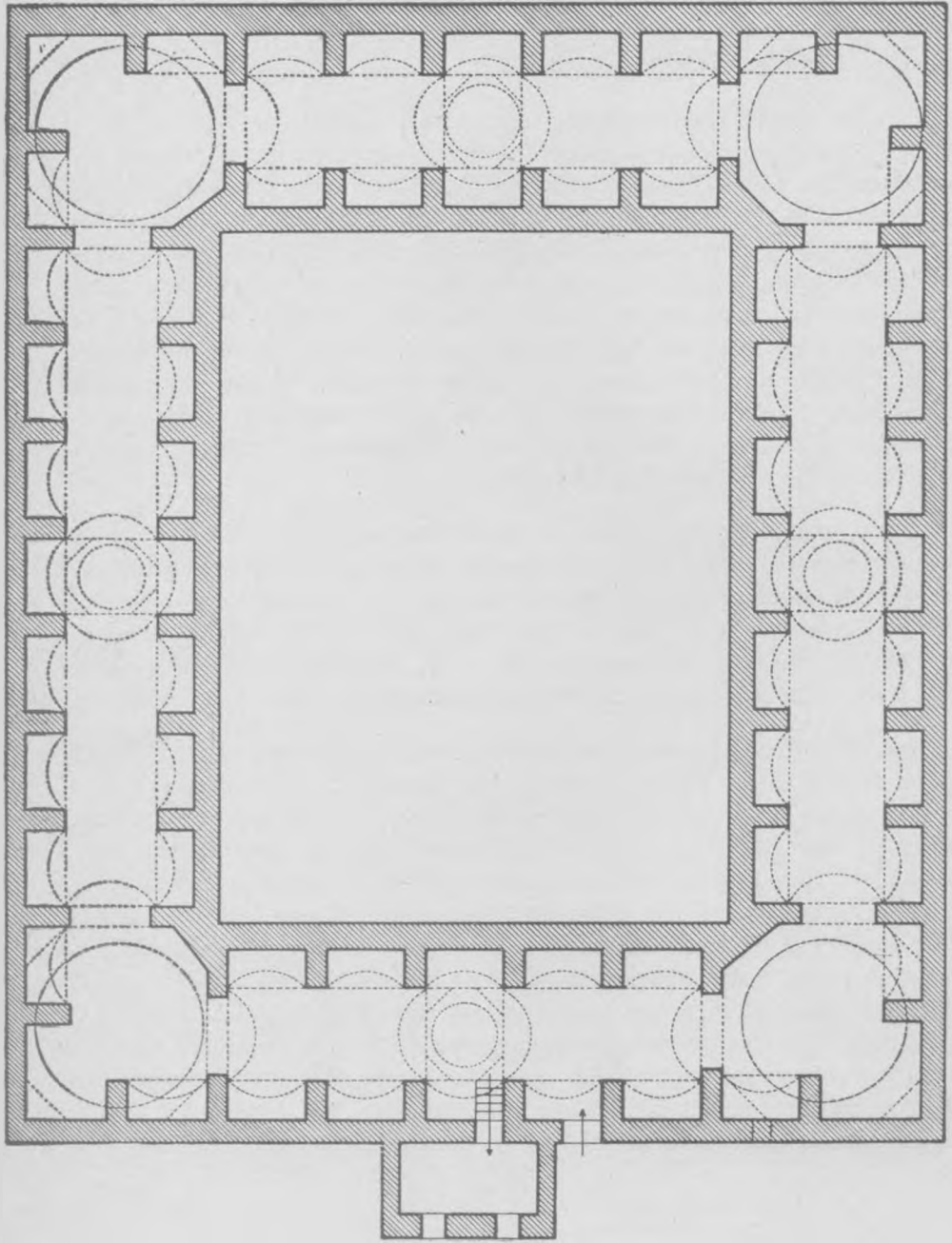
Hanın üst katına, taçkapının güneyine açılmış bir kapıdan girilmektedir (Şek. 28). Bu katın avluya ve dışarıya penceresi yoktur. Yapıyı çepeçevre dolanan bir koridor etrafına, sağlı sollu, hafif sivri kemerli derince nişler inşa edilmiştir. Köşelere ve kenarların ortasına isabet eden kısımlara birer kubbe yerleştirilmiş, kubbe-ler arasında kalan sahalar da beşik tonozlarla örtülmüştür. Kubbelere ve tonozlara fenerler açılmıştır. Nişlerin başlangıç kemerleri ve nişler arasında kalan kısımlar düzgün kesme taşlarla, kubbe ve tonozlar tuğla ile inşa edilmiştir. Halen bu kat-taki nişlerin önleri kapatılmış ve her bir niş küçük bir dükkan haline getirilmiştir. Bu katın hanın yatakhanesi olduğu öne sürülmüş olmakla beraber, ne amaçla kullanıldığı kesin olarak belli değildir (86). Alt kattaki hücrelerin yatakhane ola-rak kullanılmış olması çok daha akla yakındır. Kanımızca bu kat tüccarların mal-larını sergiledikleri bir nevi çarşı olmalıdır.

Bugün taçkapı ana nişi içinde görülen kitabenin başı ve sonu eksiktir. M. Nusret'in neşrettiği kitabe metni de kitabeden bugün kalan kısımlara uymamak-tadır (87). Kitabede okunabilen *Rüstem Paşa* adına dayanılarak hanın, Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziri Rüstem Paşa tarafından 951/1544-968/1561 tarihleri arasında inşa ettirildiği tahmin olunmaktadır. M. Nusret'tin neşrettiği kitabenin tarih kısmı doğru ise yapının inşa tarihi 941/1534-35 yılı olarak kabul edilebilir.

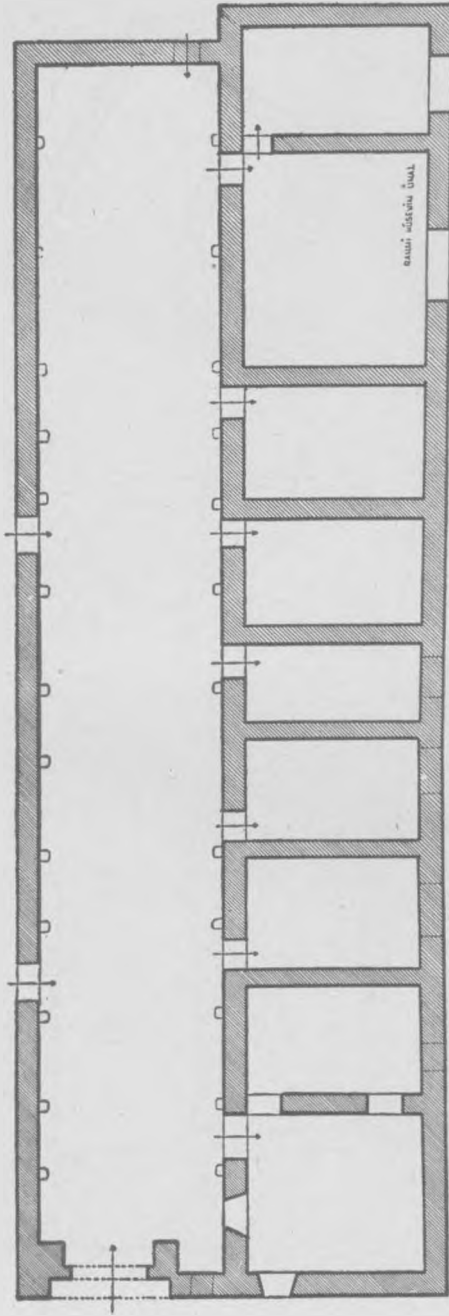
Taş Han dışında bugün şehirde mevcut hanların hiçbirinin mimarî kıymeti yoktur. *Gümrük Hanı* (XVIII. yy.?) (Şek. 29). Üzeri hatıl ve toprak dam örtülü uzun bir mekan ile bu mekanın sağına yerleştirilmiş dokuz adet hücreden ibarettir. *Cennetzade Hanı* (XVIII. yy.?) (Şek. 30) düzensiz konturları olan bir bina-dır. Or-tada dörtgen bir avlu ve bu avlu etrafına dizilmiş odalardan ibarettir. Bugün hücre-lerden dokuzu ayakta-dır. Altı kadar hücre yıkılmıştır. Yıkılan hücrelerin avluya açılan kapıları ve pencereleri örülmüştür. Odalar ve avlu kısmen karlangoç denen mahalli bir örtü sistemi ile, kısmen de düz hatıllarla örtülmüştür. Orta avluda sekiz adet ahşap sütun tavanı ayakta tutmaktadır. *Kanburoğlu Hanı*'nın (XIX. yy.?) (Şek. 31) avlusu ve cephesi düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Ortadaki açık avlu etrafına sıralanmış 21 adet geniş odası vardır. Konturları düzgün sayı-labilecek orta avluya mukabil odaların arka duvarları çok düzensizdir. Odalar düz ahşap tavanla örtülü olup bazılarında tavanın yarısı düz, yarısı da karlangoç-tur.

86- Bk. G. Goodwin, *a.g.e.*, s. 241.

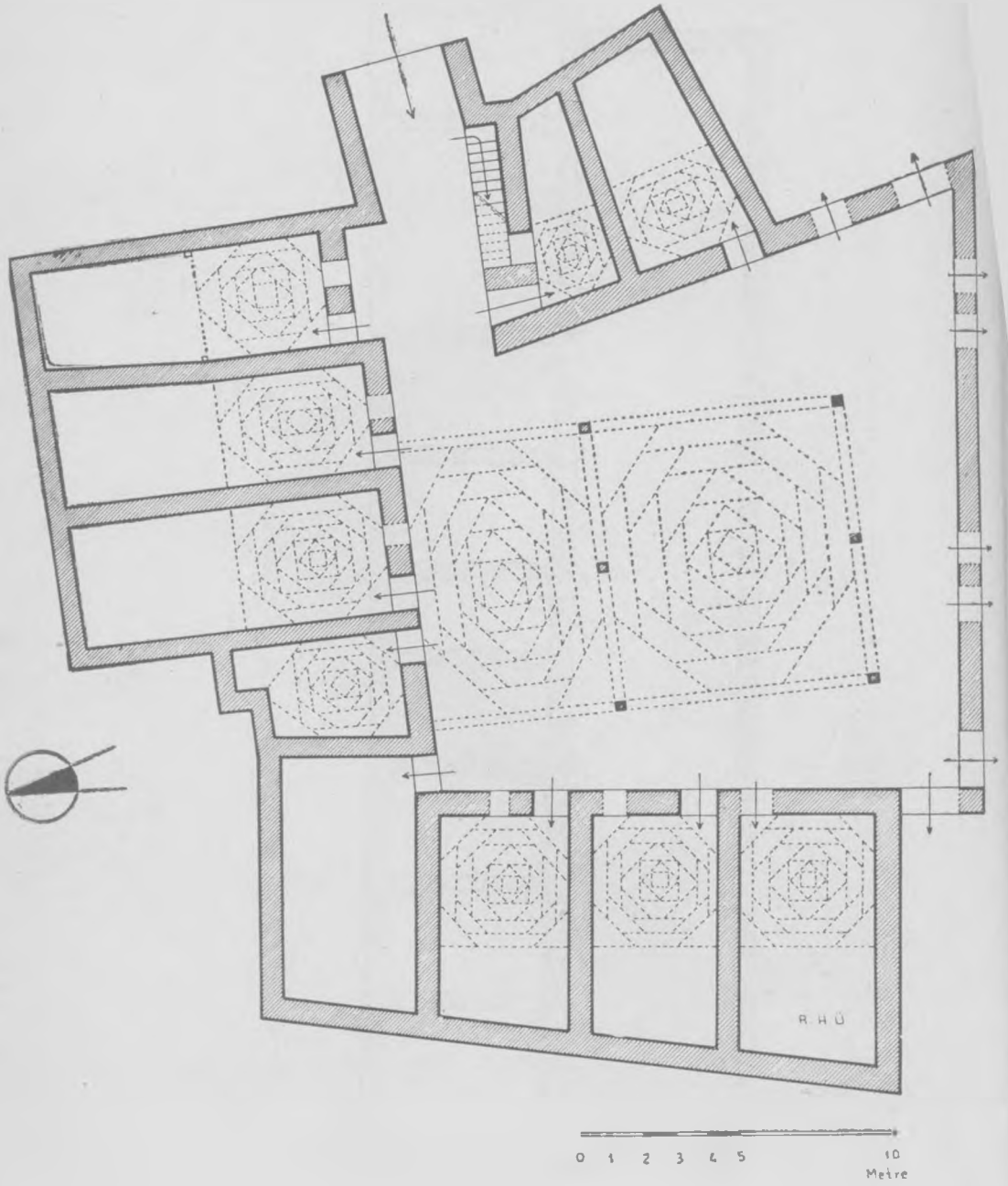
87- M. Nusret, *a.g.e.*, s. 36. Zikreden İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 288.

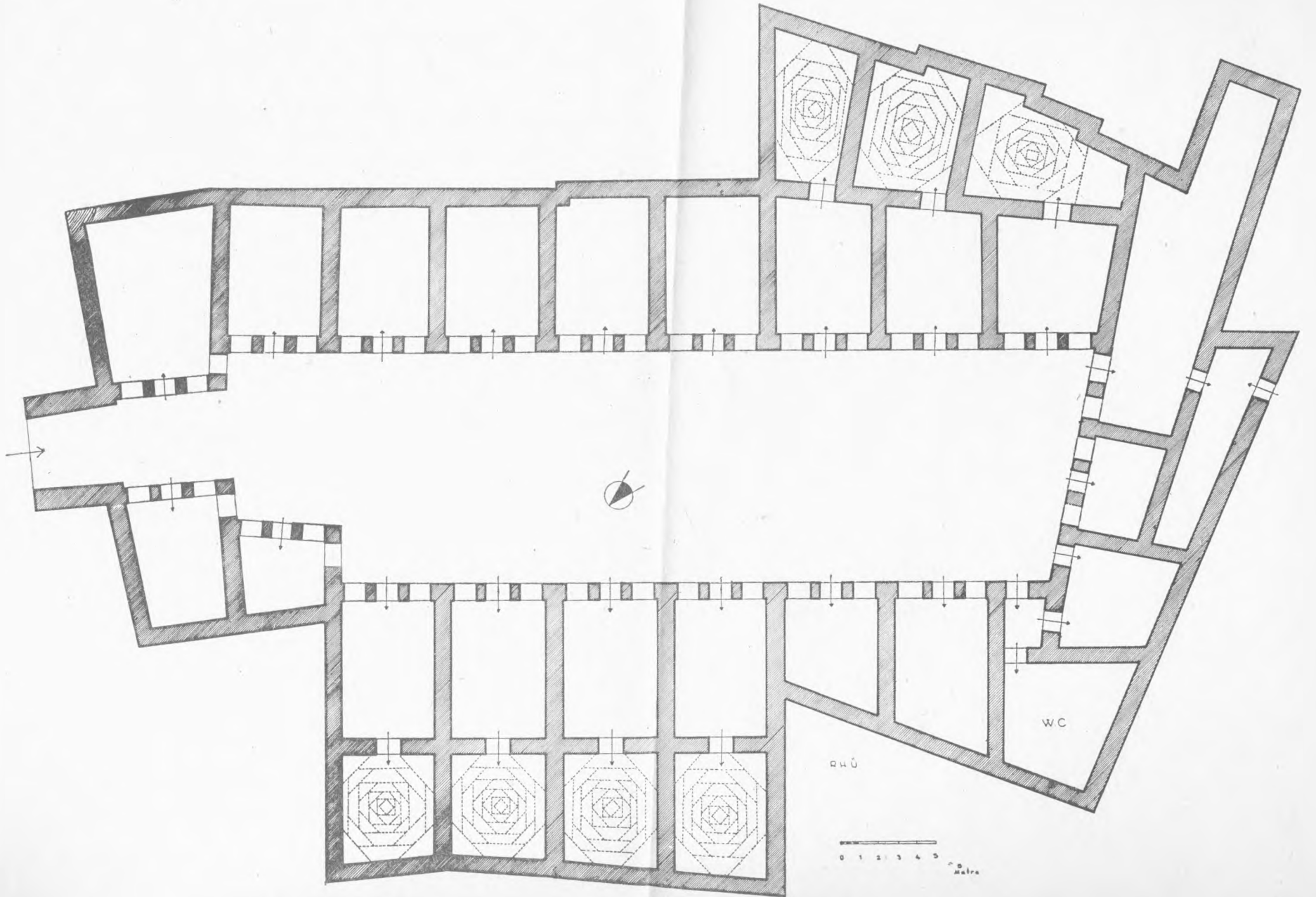
Şekil. 28- Taş Han. Üst kat planı R H Ü

Şekil. 29- Gümrük Hanı

Şekil. 30- Cennetzade Hanı

Şekil. 31- Kanburolu Hanı

KALELER

Şehirlerin surlar ve kalelerle tahkim edilmesi Ortaçağ'da vazgeçilmez bir zaruret. Yerleşme ve ticaret hayatı yönünden önemi olan şehirlerde ve stratejik noktalarda kaleler inşa edilmiş, şehirlerin etrafı surlarla çevrilirdi. İlk çağlardan itibaren yakın yüzyıllara kadar devam eden bu gelenek, modern ateşli silahların icadı ile önemini kaybetti. Bugün Anadolu'nun belli başlı şehirlerinde ve ören yerlerinde, Ortaçağ artığı surların kalıntılarını görmek mümkündür.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden itibaren başlayan inşaa faaliyetleri arasında kaleler de onarılmış, günün stratejisine göre eski kalelere gerekli ilaveler yapılmıştı. Anadolu'dan gelip geçmiş kavimler, Türklerin gelişinden çok önce, gerekli yerlere kaleler inşa etmişlerdi. Bu nedenle Anadolu'nun yeni sahipleri müdafaa araçlarını hazır bulmuşlar, bunları gerekli şekilde onarıp tevsi ederek tekrar kullanılabilir duruma sokmuşlardır.

Anadolu gibi kavimlerin durmadan birbirleri ile çekiştikleri bir yörede inşa edilmiş kalelerin, yüzyıllar boyu değişmeden kalmaları zaten beklenemezdi. Her istiladan sonra, yıkılan kısımlar kalenin yeni sahipleri tarafından onarılmış ve yeni burçlar ve surlar ilave edilmiştir. Her yeni gelenin bir tarafını onardığı ve ilaveler yaptığı bir mimari eserde orijinal kısım ile ilave kısımları birbirinden ayırmak pek tabiidir ki çok güçtür. Hele ilk inşaatta kullanılmış malzeme onarım esnasında yeniden kullanılmış ise bu iş daha da güçleşir. Bu nedenle kaleler ve surlarda yapılan ilave ve onarımların bilinmesi için tek sağlam dayanak, inşaatı yaptıranların, inşa ettirdikleri kısımlara yerleştirdikleri kitabelerdir. Ama ne yazık ki bugün bunların da büyük bir kısmı kaybolmuştur.

1- Erzurum Kalesi ve Saat Kulesi: İlk olarak ne zaman inşa edildiği kesin olarak tesbit edilemeyen Erzurum surları ve kalesinin bugün tek kitabesi yoktur (Res. 40). İç kalenin nisbeten sağlam kalmış olmasına mukabil şehri çeviren çift surdan hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. İlk olarak surların restitüsyonunu yapmayı deneyen A. Ş. Beygu'nun verdiği bilgilere göre varılan sonuç (88), surların, bugün içkaleyi çevreleyen caddelerin (Mumcu Caddesi, Pelit Meydanı, Gürcü Kapısı Meydanı, Bat Pazarı Caddesi, Taş Anbarlar ve Hapishane Caddeleri) güzergahını takip ettiğini göstermektedir (89). Surların dört kapı ile dışa açıldıkları ve bu kapıların *Tebriz Kapısı*, *Erzincan Kapısı*, *Gürcü Kapısı* ve *Harput Kapısı* adlarını taşıdıkları tahmin olunmaktadır (90). İçkaledeki derme çatma binalar

88- A.Ş. Beygu, *a.g.e.*, s. 19-22.

89- Halen Mumcu Caddesi'nde iki yerde ve Bat Pazarı caddesi'nin alt ucunda sur kalıntıları mevcuttur.

90- Daha fazla bilgi ve sur güzergâhını gösteren kroki için bk. R.H. Ünal *Les Monuments.*, s. 13-17, Fig. 2.

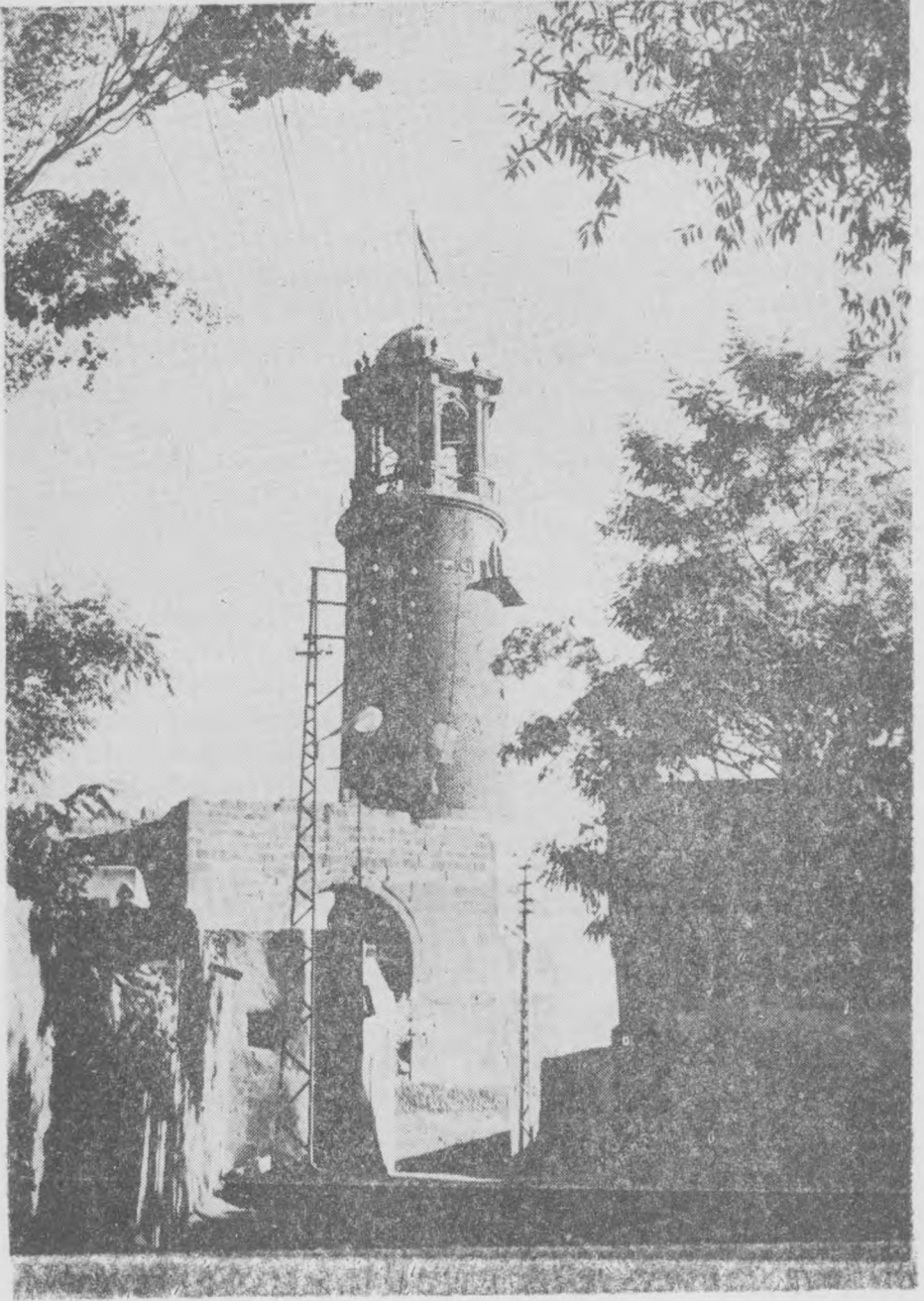
Res. 40- Erzurum surları. Kuzey-doğudan.

yakın zamanda yıktırılmıştır. İçkalenin genel hatları ile dikdörtgen bir planı vardır. Güney, kuzey ve doğu yönlerine yerleştirilmiş burçlar muntazam değildir. Güney-doğu köşesinde, osmanlı devrinde inşa edilen ilave bir kısım vardır. Güney-batı köşesinde, saltuklu devrinde inşa edilmiş gözetleme kulesi yükselmektedir. Yaklaşık olarak 21 m. yüksekliğindeki bu kulenin tabanı ve gövdesinin bir kısmı taştan, üst kesimi tuğladandır (Res. 41). Sütunlar üzerinde yükselen üst kesim ahşaptır ve geçen yüzyılın sonunda ilâve edilmiştir. Tuğla gövdeyi dolanan tek satırlık kitabede Saltuklu Sultanı *Ziyâüddin Gazi* nin adı okunmaktadır. Nadir Saltuklu eserlerinden biri olan bu anıt son yıllarda küçük bir onarım geçirmiş, esas giriş kapısı meydana çıkarılmıştır (91). Kale içindeki mescid kalenin güney duvarına yaslanmaktadır. Surlar ve burçlar muhtelif devirlerin tamir izlerini taşır (92).

2- Hasankale Kalesi : Aynı adla anılan ilçe merkezine hakim bir tepe üzerindedir. İçkaleyi çeviren surlar tamamen harap olmuştur. Sur ve burçlar son yıllarda kıs-

91- Bk. F. Sümer, *Saltuklular*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III (1971),s. 391-432; R.H. Ünal, *Les Monuments...*, s. 23-27.

92- Kale ve civarının planı için bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 17, Fig. 3. Erzurum Kalesi hakkında daha fazla bilgi için bk. İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 85-134.

Res. 41- Saat Kulesi. Kuzey-batıdan görünüş.

men onarılmıştır. Evliya Çelebi'nin (93) varlığını haber verdiği kasr bugün tanınmayacak haldedir. Yine aynı seyyahın, kalenin iki kapısının, *Ilıca Kapısı* ve *Uğrun Kapısı* adlarını taşıdığını öğreniyoruz (94). Kalede bugün hiçbir kitabe yoktur. Dolayısıyla ilk inşa devrini tayin mümkün değildir. İ. H. Konyalı'nın naklettiği muhtelif rivayetler sağlam bir mesnede istinat etmemektedir (95).

3- Hınıs Kalesi: Pek çok Anadolu kalesi gibi çok harap bir durumdadır. Ayakta kalabilen bir iki burcu da günden güne tahrip olmaktadır. Evliya Çelebi (96) kalenin dikdörtgen şekilli olduğunu, içinde bir su kaynağı ve 1200 hanenin bulunduğunu nakleder ki kalenin bugünkü durumuna göre bu rakkam biraz mübalağalı olmalıdır.

4- Avnik Kalesi: Aynı adlı köyün yanında yalçın bir kaya üstündedir. Vaktiyle ikinci bir sur duvarı, bugün içkalenin üzerinde yükseldiği tepeyi dolanmaktaydı. Sur ve burçların taşları sökülerek inşaatlarda kullanıldığı için bugün çok harap bir durumdadır. Kaledeki arapça kitabelerin son parçalarının da 1922 de vukubulan bir yer sarsıntısında döküldüğü söylenmektedir (97). İlk inşa devri ve geçirdiği onarım ve tadilat hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir.

5- Tortum Kalesi: Tortum ilçesinin Tortum Kale Köyünde, kayalık bir tepenin üzerindedir. Bilhassa kuzey yönündeki duvar ve burçlar nisbeten sağlamdır. Evliya Çelebi (98) kalede, 18 ev ve Kanuni'nin inşa ettirdiği bir cami bulunduğunu söylemektedir. Kale içi bugün harap ve terkedilmiş durumdadır. Kalenin kuzey eteğinde, bahçeler içinde, Evliya Çelebi'nin bahsettiği iki hamamdan birinin kalıntılarını halen görmek mümkündür. Sur ve burçlar üzerinde kitabe yoktur. İlk inşa devri ve onarım ve tadilatlar hakkında kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir.

6- Zuvans Kalesi: İspir yolu üzerinde Serçeme deresi'nde, Erzurum'un 35 km. kuzey-batısındadır. Dar bir boğazda, küçük bir tepenin üzerine kurulmuş olan bu kale de haraptır. Erzurum civarındaki kalelerin en küçüğüdür. Herhangi bir yerinde kitabeye rastlamıyoruz. Ne zaman inşa edildiği bilinmiyor. Tamir ve tadilatların önem derecesini de tayin etmek mümkün görünmemektedir.

7- Bardız Kalesi: Bardız bucağı yanında bir tepe üzerindedir. İki surla tahkim edilmiş iken birinci sur duvarı tamamen yıkılmıştır. Güneydeki burçlarda

93- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul, 1970, C. III, s. 218.

94- *ay.es.*, s. 219.

95- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 462-463.

96- *ay.es.*, s. 221.

97- *ay.es.*, s. 490.

98- *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV İstanbul, 1970, s. 42.

iki renkli taş kullanılarak süslü bir hava yaratılmıştır. İçkalede yapı kalıntıları görülmektedir. Herhangibir yerinde kitabe olmadığı için ilk inşa devri, onarım ve tadilatlar hakkında bir fikir edinilememektedir.

8- Oltu Kalesi: Oltu ilçe merkezinde, sarp bir tepe üzerindedir. İç kalenin güneye açılan bir tek kapısı vardır. Kuzey yönündeki iki büyük burçtan soldaki sonradan bir türbe haline sokulmuş, ve üzeri kubbe ile örtülmüştür. İçkale'de bina harabeleri, doğusunda da bir hamam harabesi vardır. Kaleden getirildiği söylenen kitabe parçaları, Konyalı'ya göre bir vakıf kitabesine aittir (99).

9- İspir Kalesi: İspir ilçesi'nde, Çoruh Nehri'nin sağ sahili kenarında, yüksek bir tepe üzerine kurulmuştur. Çoruh'a bakan yamacı çok sarpdır. Burçların ekserisi halen ayaktadır. İçkaleenin güney duvarına yaslanan küçük bir mescit ve bu mescidin kuzey-doğusunda da bir bizans kilisesinin harabesi vardır. Herhangi bir yerinde inşa veya tamir kitabesi yoktur.

KÖPRÜLER

Çoban Dede Köprüsü: Erzurum'un takriben 50 km. doğusunda, Köprüköy yakınındadır. Muş yolu, Erzurum-Kars yolundan bu noktada ayrılmakta ve halen bu köprünün üzerinden geçmektedir. Sekiz payenin taşıdığı yedi kemer gözlü köprünün üzerinden geçen yol güneye doğru hafif meyillidir. Kuzeyden itibaren ilk kemer gözü bir onarım esnasında kapatılmıştır. Doğu yüzünde köprünün ayakları, birer beşgen payanda ile takviye edilmiştir. Payandalar yarım silindir şekilli kaideler üzerine oturmaktadır. Köprü ayaklarının içi, muhtemelen köprünün ağırlığını hafifletmek için boş bırakılmıştır. Batı cephesinde ayaklara, gemi burnunu andıran bir şekil verilmiştir.

Köprü ayakları üzerinde yer yer geometrik süsleme unsurlarına ve taşçı markalarına rastlanmaktadır (100). Köprü üzerinde halen görülen iki kitabenin ikisi de okunamayacak derecede aşınmıştır. Bununla birlikte bu kitabelerden birinin IV. Murat devrinde (1140/1727-28) yapılan bir onarıma işaret ettiği anlaşılmaktadır (101). Köprüyü yaptıranın ismi ve şahsiyeti üzerinde muhtelif faraziyeler ileri sürülmüştür (102). Köprü üzerindeki süsleme unsurlarının karakteri ve diğer köprülerle yapılan kıyaslamalar yapının XIII. yüzyıl sonları ile XIV. yüzyıl başlarına tarihlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

99- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 517-518.

100- Bu tezyinatın ve taşçı markalarının şemaları için bk. R.H. Ünal, *Les Monuments...*, Fig. 134-139.

101- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 410.

102- Bk. R.H. Ünal, *ay.es.*, s. 157.

2- Derviş Ağa Köprüsü: Serçeme Deresi üzerinde, Tosik ve Yermeçöl dağları arasındadır. Düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş tek gözlü bir köprüdür. Üst kısmı yıkıldığı için üzerine ahşap bir geçit inşa edilmiştir. Köprü, ayaklarından biri üzerine yerleştirilmiş inşa kitabesine göre 1115/1703-1704 yılında, *Derviş Ağa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir.

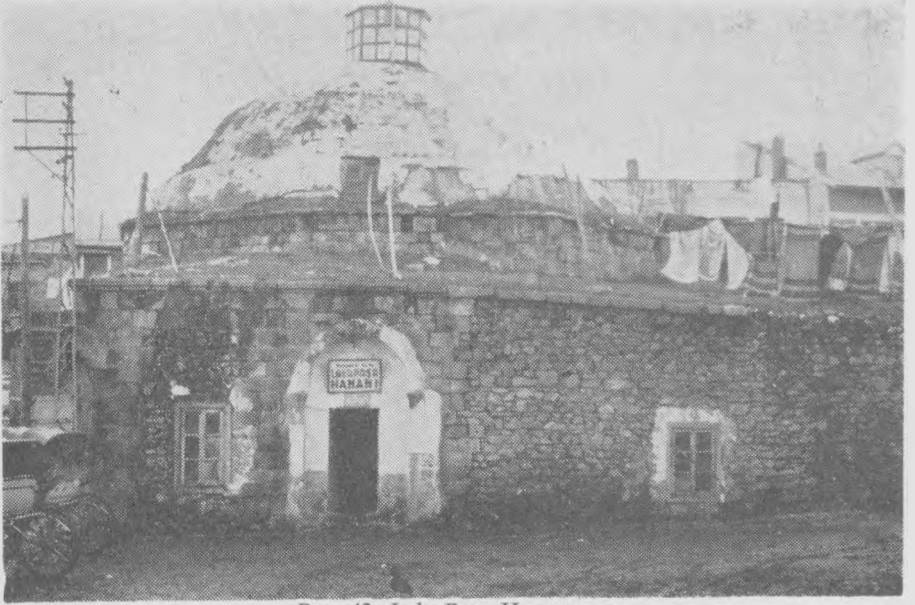
HAMAMLAR

1- Boyahane Hamamı: Taş Han'ın yakınında, Boyahane Camisi bitişiğindedir (Res. 5), (Şek. 4). Çok harap ve terkedilmiş bir durumda iken son yıllarda onarılmıştır. Soyunma kısmı yoktur. Küçük bir kapıdan soğukluğa girilmektedir. Soğukluk, ortada bir kubbe, iki yanda da sivri kemerli tonozlarla örtülü uzunlamasına bir mekandır. Pandantifler üzerine oturan üç kubbe ile örtülü ılık kısmında, kubbeleri ayıran iki kemerin içleri örülmüştür. Sıcaklık, haçvari bir düzende yerleştirilmiş dört sivri kemer tonozlu eyvan ile ortada bir kubbeli mekan ve köşelerde birer kubbe ile örtülü halvet hücrelerinden meydana gelmektedir. Köşelerdeki hücreler sekizgen planlıdır. Külhan kısmının göçen tonozu son onarımda yenilenmiştir.

Hamamın kuzey cephesi kesme taşlarla kaplıdır. Kubbe ve tonozlar tuğladandır. Kubbelerin üzerinde bol miktarda fener mevcuttur. Kuzey-doğu köşesinde yer alan Boyahane Camisi, muhtemelen soyunma mahalli olarak inşa edilmişken sonradan camiye tahvil edilmiştir.

Bugün harap olan kitabesine göre hamam 974/1566-67 yılında *Hacı Emin Paşa* adında bir zat tarafından inşa ettirilmiştir (103).

2- Lala Paşa Hamamı: Tebriz Kapısı semtindedir (Res. 42), (Şek. 32). Çöplük Hamamı adı ile de anılır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanmakla birlikte girişi batıdandır. Enine uzanan dar giriş mekanından soyunma kısmına girilir. Bu kısım tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Soyunma kısmının güney duvarındaki bir kapıdan ılıklığa geçilmektedir. Ilıklık, ortada bir kubbe ve iki yanda sivri kemerli tonozlarla örtülü enine bir mekandır. Batı duvarına açılmış bir kapıdan W. C. lere geçilmektedir. Sıcaklık, kubbe ile örtülü merkezi bir hacime açılan, sivri kemer tonozlu üç eyvandan ibarettir. Güney-doğu ve güney-batı köşelerinde kubbe ile örtülü birer halvet hücresi yer almaktadır. Sıcaklığın batı eyvanından dirsekli bir geçitle usturalığa geçilmektedir.

Res. 42- Lala Paşa Hamamı.

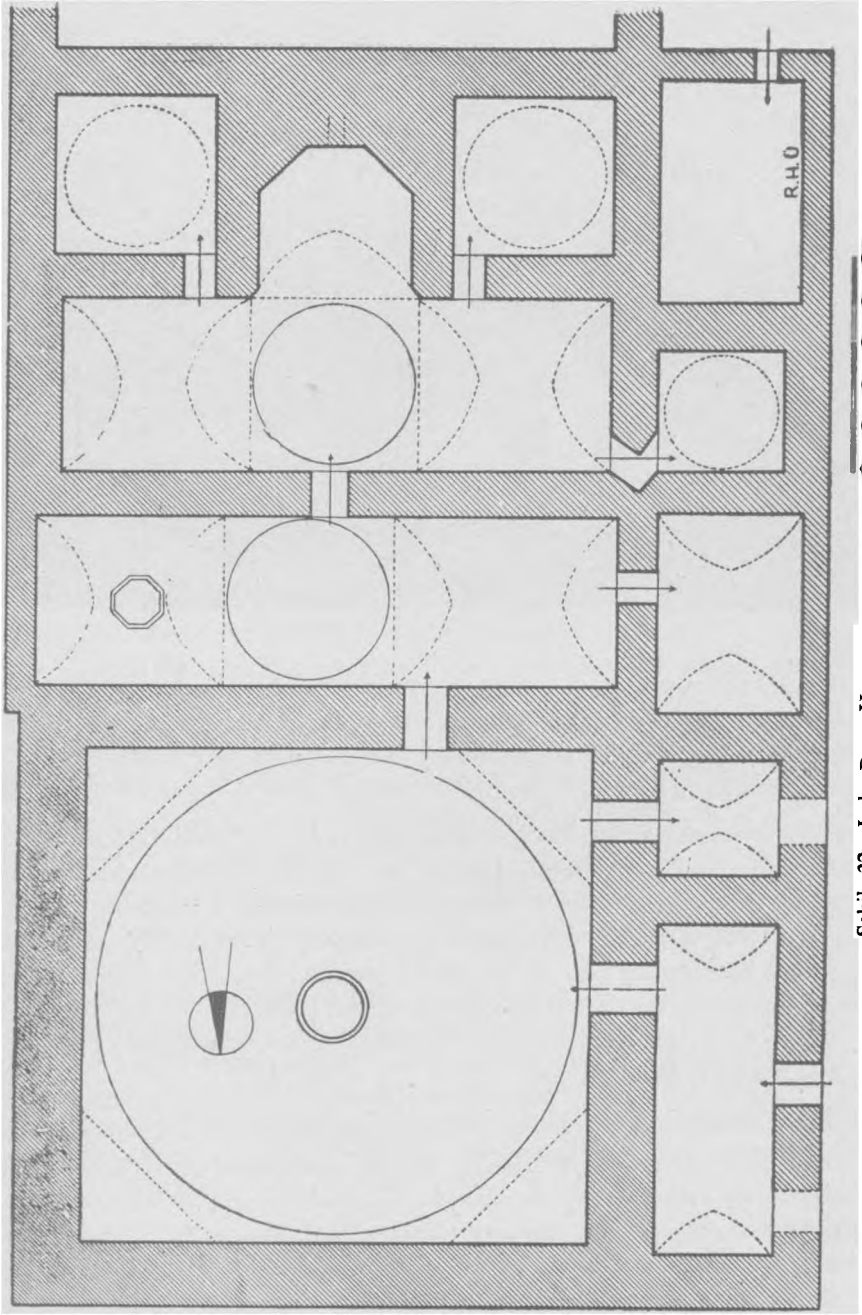
Haçvari tonozlu hamam tipinin değişik bir örneği olan bu yapı bakımsızlık içindedir (104). Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Adına dayanılarak banisinin *Lala Mustafa Paşa* olduğu sanılmaktadır. Bu durumda yapı XVI. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır (105).

3- Kırkçeşme Hamamı: Bu hamamın hayli tamir ve tadilat gördüğü anlaşılmaktadır (Şek. 33). Düzensiz planı bu hususu kanıtlamaktadır. Bugün mevcut soyunma yerleri ve tek kubbe ile örtülü olan ılıklik sonradan inşa edilmiş olmalıdır. Hamamın aslı hüviyetini koruyan yegane kesimi sıcaklıktır. Bu kısım pek çok osmanlı hamamında görülen bir tertibe sahiptir. Ortada bir kubbe ve haçvari düzende tertiplenmiş sivri kemerli dört eyvandan müteşekkildir. Köşelerde kubbe ile örtülü birer halvet hücresi vardır. Bu hücrelere, eyvanların birleştiği köşelere açılan kapılardan girilmektedir.

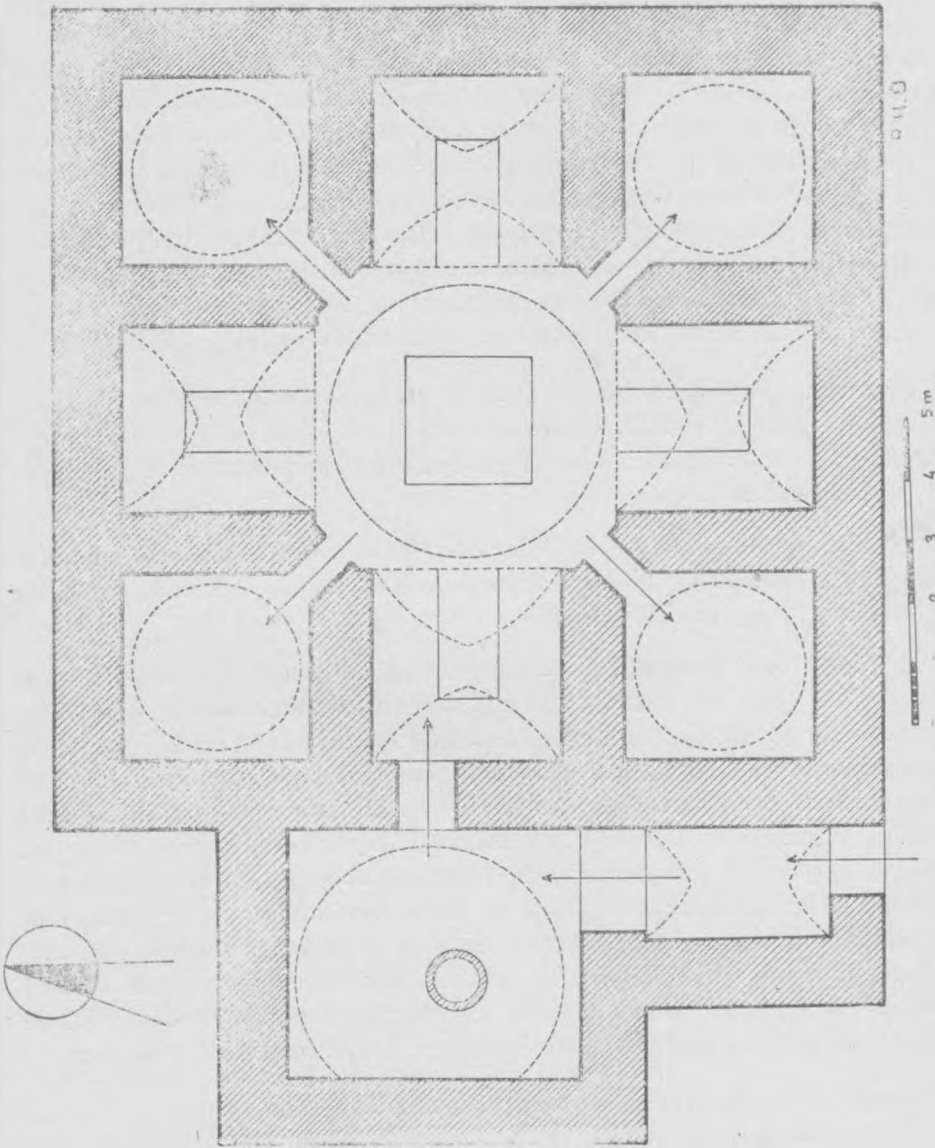
Dış görünüşü ile dikkat çekmeyen bu yapı, aslı hüviyetini korumuş sıcaklık kısmıyla ilginçtir. Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Osmanlı hamam-

104- Osmanlı devri namamları hakkında bir tipoloji denemesi için bk. S. Eyice, *İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında bir Deneme*, Tarih Dergisi, XI (1960), sayı. 15, s. 99-120; Genel bilgi için bk. K. Klinghart, *Türkische Baeder*, Stuttgart, 1927; K. Ahmet Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul, 1949, ve A.S. Ülgen, *Hamam Maddesi*. İslam Ansiklopedisi.

105- İ.H. Konyalı, *a.g.e.*, s. 283.

Şekil. 32- Lala Paşa Hamamı

Şekil. 33- Kırkçeşme Hamamı

larının kronolojik tasnifi henüz yapılmamış olduğu için kesin bir tarih vermek mümkün olmamakla birlikte XVI-XVII. yüzyıllarda inşa edildiği söylenebilir.

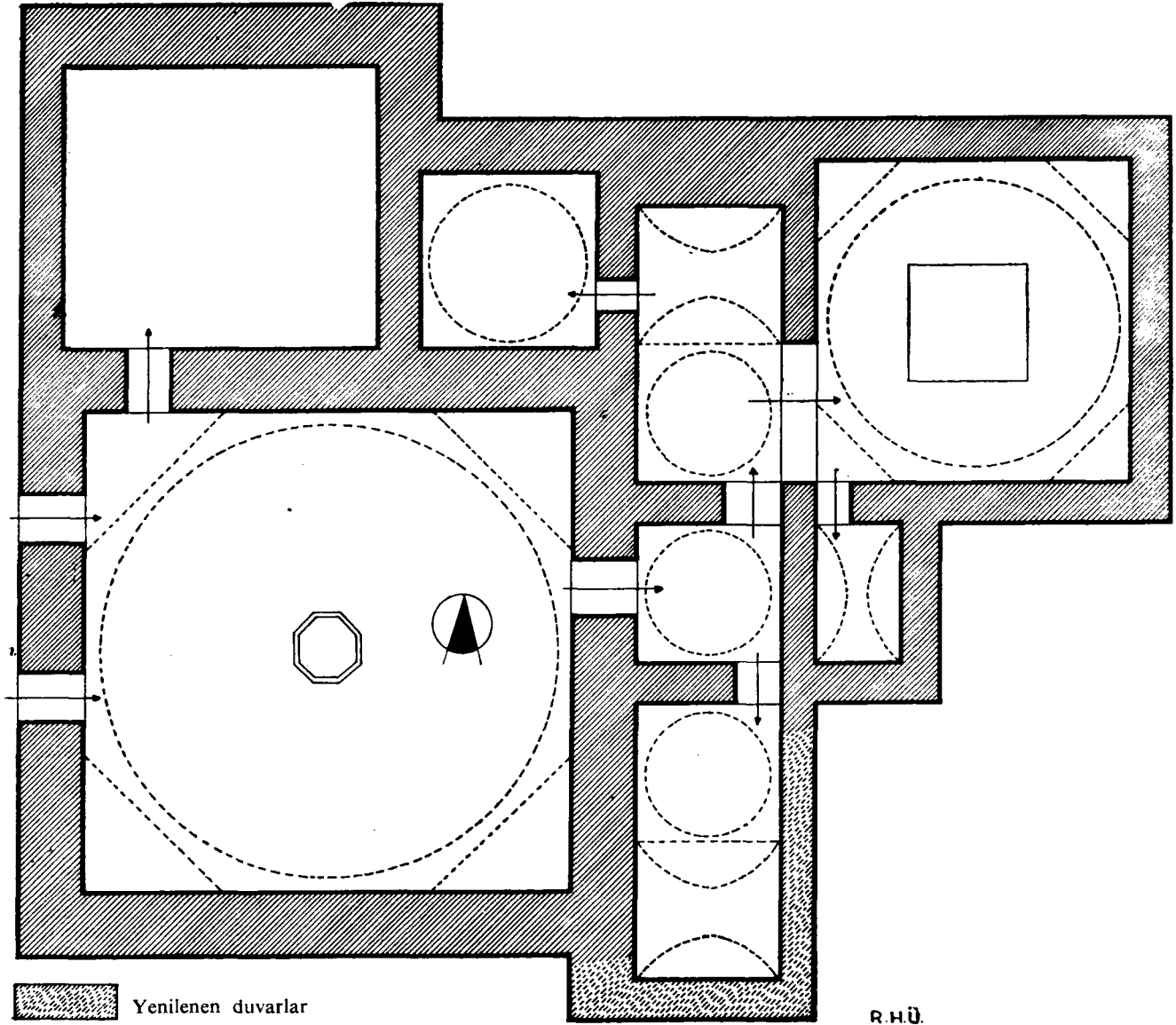
4- Küçük Həmam: Ali Paşa Mahallesiindedir. Bu hamam da hayli onarım ve tadilat görmüştür (Şek. 34). Bugün soyunma kısmına ahşap çatılı bir dehlizden geçilerek girilmektedir. Soyunma kısmı, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısma açılan bir kapıdan, kuzey-batı köşesinde üzeri ahşap hatıllı bir odaya geçilmektedir. Bu odanın ilk yapıdan kalmış olduğu şüphelidir. Soğukluğun doğu duvarındaki bir kapıdan da hayli tadilata uğramış ılıklik kısmına geçilmektedir. Ilıklık, yan yana dizilmiş üç küçük kubbe ve iki yanda da sivri kemerli birer tonozla örtülüdür. Sonradan kubbeleri ayıran kemerlerin içi örülerek üç ayrı mekan elde edilmiş ve bunlardan güneyde kalanı WC haline getirilmiştir. Kuzeydeki tonozlu kısma açılan bir kapıdan, kapısı soyunma yerine açılan ahşap çatılı oda ile tonozlu kısım arasına yerleştirilmiş kare bir mekana geçilmektedir. Bir kubbe ile örtülü olan bu mekan ilk binada muhtemelen WC olarak kullanılmakta idi.

Hamamın bugünkü sıcaklığı küçük bir kubbe ile örtülü tek bir mekandan ibarettir. Soğukluk ve ılıklik kısımlarına oranla çok küçük olan bu sıcaklık sinradan inşa edilmiş olmalıdır. Sıcaklığın güney-batı köşesinden geçilen usturalık da ilk yapıdan kalma değildir.

İ. H. Konyalı (106) kaynak göstermeden bu hamamın Murat Paşa'nın evkafı olduğunu söylemektedir. Bu taktirde hamamı XVI. yüzyıla tarihlemek gerekirse de elimizde kesin bir delil yoktur.

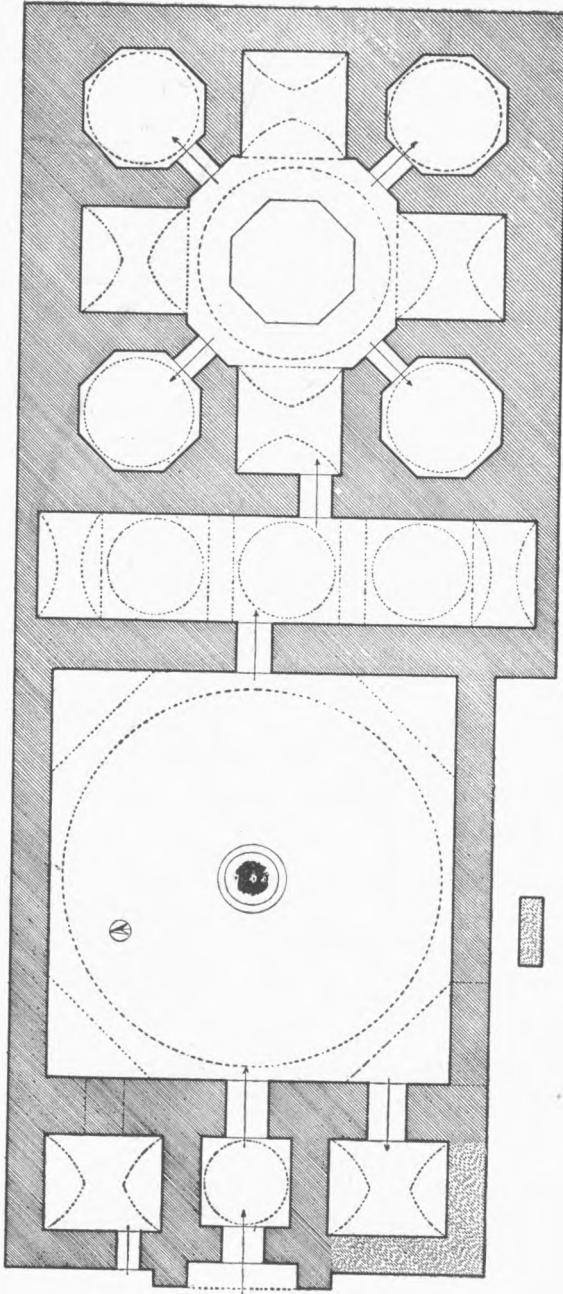
5- Murat Paşa Hamamı: Murat Paşa Camisi'nin güneyinde, aynı adla anılan mahallededir (Şek. 35). Taçkapı ana nişi sivri kemerli tonozdan bir kavsara ile, giriş kapısı aralığı da basık bir kemerle örtülüdür. İlk yapıda taçkapı, bina cephesine nazaran bariz bir çıkıntı teşkil etmekte idi. Dışarıda kubbe ile örtülü kare bir mekana, buradan da tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü soyunma kısmına girilmektedir. Girişteki kare mekanın iki yanında yer alan kırma taşla inşa edilmiş odalar sonradan ilavedir. Soğukluğun güney duvarına açılmış bir kapıdan ılıkliğe geçilmektedir. Enine bir mekan olan ılıklik, kuzey ve güney uçlarında bir sivri kemerli tonoz; bunlar arasında da üç küçük kubbe ile örtülüdür. Güneydeki tonoz örtülü kısım tadil edilerek WC haline getirilmiştir. Sıcaklık, merkezî bir kubbe ve haçvari düzende dört adet sivri kemerli tonozla örtülüdür. Köşelerde, sekizgen profilli ve birer kubbe ile örtülü halvet hücreleri vardır.

Erzurum'un en az tadil edilmiş hamamlarından biridir. Plan itibarıyla klasik bir düzene sahiptir. Herhangibir yerinde kitabesi yoktur. Murat Paşa'nın adı ile anılması, Murat Paşa Camisi ile aynı yıllarda yaptırılmış olabileceğini düşün-

Şekil 34- Küçük Hamam

0 1 2 3 4 5 m.

Şekil. 35- Murat Paşa Hamamı

dürmektedir. Bu taktirde hamam XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.

6- Saray Hamamı : Emir Şeyh Mahallesi'ndedir. Hamama sonradan ilave edilmiş bir dehlizden girilmektedir (Şek. 36). Soyunma kısmı tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Bu kısma giriş, hamamın eksenine göre yan yüz-dendir. Muhtelif tadilatlar geçirdiği görülen hamamda, bu girişin de sonradan açılmış olması ihtimali vardır. Giriş kapısının karşısına isabet eden bir kapıdan, iki kubbe ile örtülü bir mekana geçilmektedir. Duvarları kırma taş, kubbeleri de tuğladan olan bu mekanın dış duvarı da eğridir.

Ilıklık ilk yapıda üç kubbe ile örtülüydü. Bugün sağda kalan kubbe bir duvarla diğerlerinden ayrılmış ve sıcaklığa açılan bir kapı ile bu kısma ilave edilmiştir. Hamamın giriş cephesine ilave edilmiş ve bir kubbe ile örtülmüş kısım uzun ve çapraz bir dehliz ile ılıklığa bağlanmıştır. Sıcaklık, tromplar üzerine oturan tek kubbeli bir mekanla, giriş yönüne yerleştirilmiş, kubbe ile örtülü iki halvet hücrelerinden ibarettir. Sonradan yapılan ilaveler bir kenara bırakılırsa hamamın ilginç yönü, az rastlanan bir düzene sahip olan sıcaklığıdır.

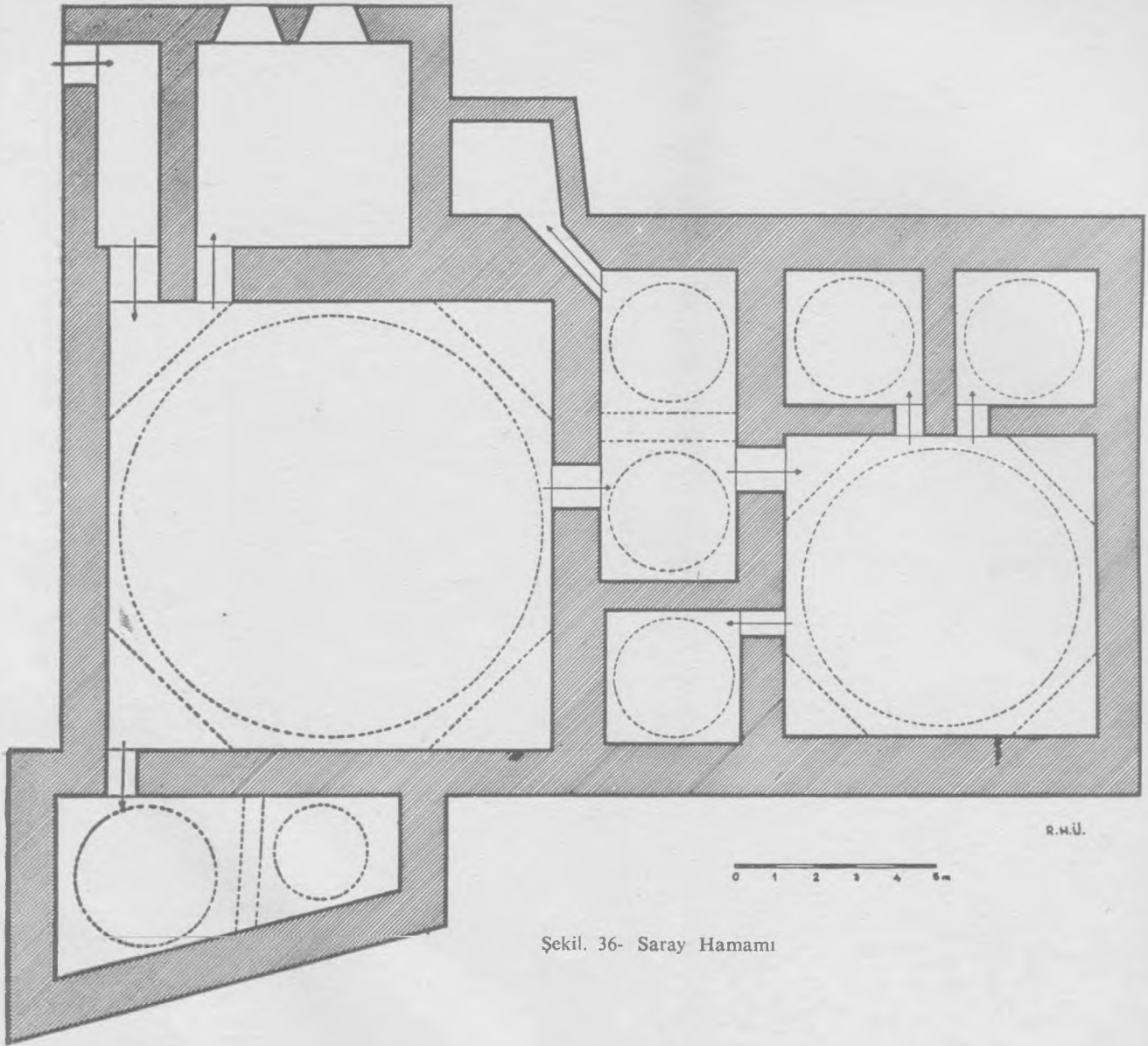
Giriş kapısı üzerindeki kitabeye göre hamam, *Derviş Ağa* tarafından 1119 1707-1708 yılında inşa ettirilmiştir.

7- Gümrük Hamamı: Hamamın özellikle soğukluk ve ılıklık kısımları tadilata uğramıştır (Şek. 37). Bugünkü giriş kapısı ana eksen üzerinde değil yandadır. Soğukluk kısmının, giriş cephesinin dışında kalan iki yüzüne ilaveler yapılmıştır. Soğukluk, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Ilıklık ilk yapıda yan yana üç kubbe ile örtülüydü. Kenarlardaki iki kubbe bugün ılıklıktan ayrılmış ve açılan birer kapı ile sıcaklığa ilave edilmiştir. Sağdaki kubbe herhangi bir nedenle yıkılmış ve sonradan yapılmış olmalıdır. Bugün ılıklıktan geçilen kubbeli mekan da sonradan ilavedir.

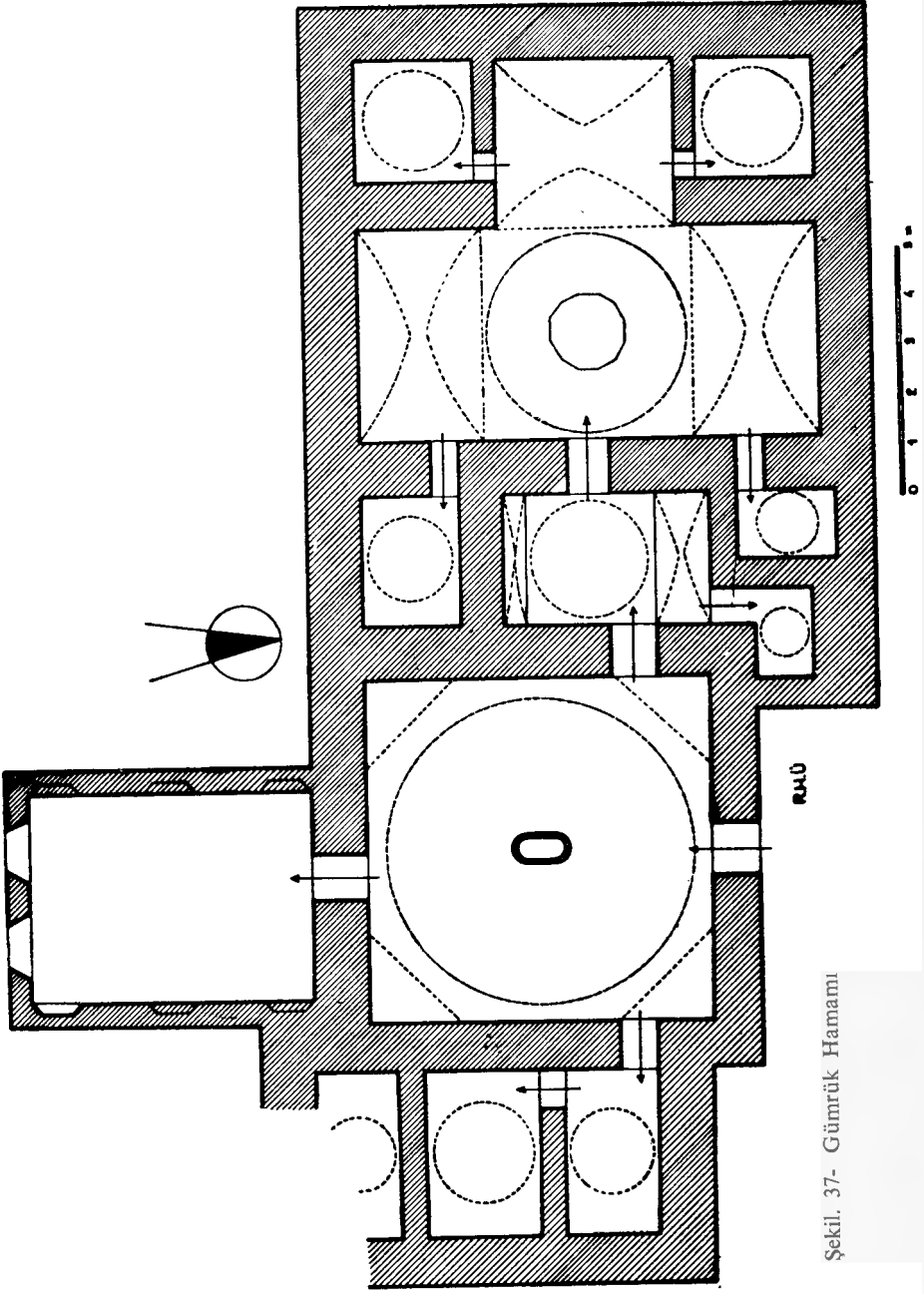
Sıcaklık, örneğine sık rastlanan haçvari tonozlu tipin muhtasar bir tatbikatıdır. Girişteki tonoz ile bunun iki yanında yer alması gereken kubbeli halvet hücreleri kaldırılmış, böylece üç eyvanlı bir plan elde edilmiştir. Ilıklığın bir kısmının sıcaklığa ilave edilmiş olması da bu daralma nedenine bağlanabilir. Köşelerdeki halvet hücrelerinin girişi, dipteki eyvana açılmaktadır.

İ. H. Konyalı (107), kaynak göstermeden, hamamın Gümrük Camisi'nin vakfı olduğunu söylemektedir. Bu taktirde yapı, XVIII. yüzyılın ilk çeyreği içinde inşa edilmiş olmalıdır.

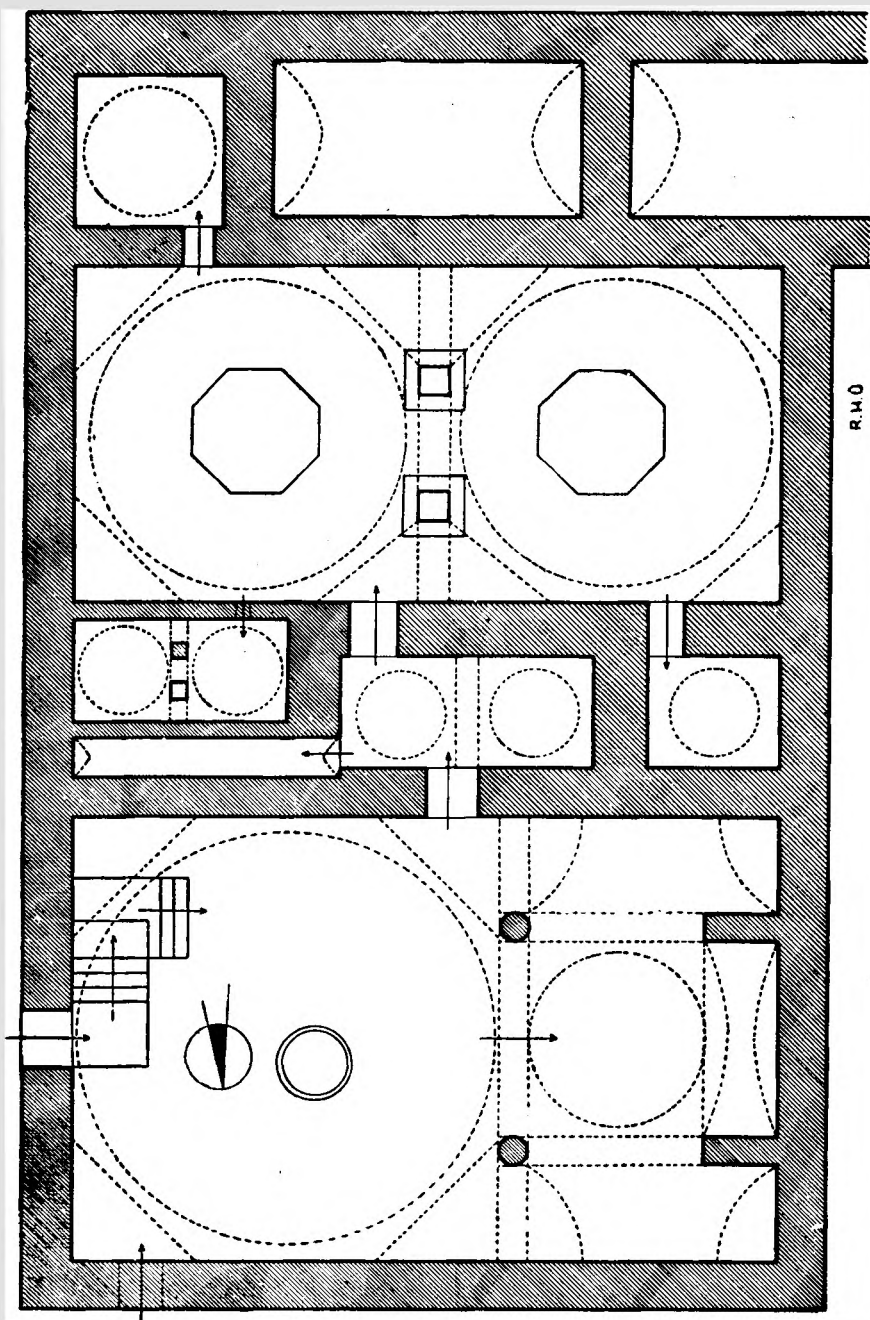
8- Çifte Göbek Hamamı: Erzurum'un plan yönünden en ilginç hamamıdır (Şek. 38). Çok tadil edilmiş olmasına rağmen, ilk inşaatın aslı unsurlarını seçmek

Şekil. 36- Saray Hamamı

Şekil. 37- Gümrük Hamamı

Şekil. 38- Çifte Göbek Hamamı

mümkün olabilmektedir. Vaktiyle kuzeye açılan giriş kapısı kapatılmış, doğuya yeni bir kapı açılmıştır. Tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü soyunma kısmı, batı yönünde ilginç bir kısımla genişletilmiştir. Soyunma kısmının batı duvarı genişliğinde olan bu ek, iki silindirik sütun üzerine oturan üç kemerle soyunma kısmına, açılmaktadır. İki sütun arasında kalan sahanın doğu kesimi bir kubbe ile, batı kesimi de sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Sütunlarla duvarlar arasında kalan sahalarda da, birer yarım manastır tonozu ile örtülüdür. Bir başka örneğini tanımadığımız bu kesimin ilk yapıdan kalma olduğunu tahmin ediyoruz.

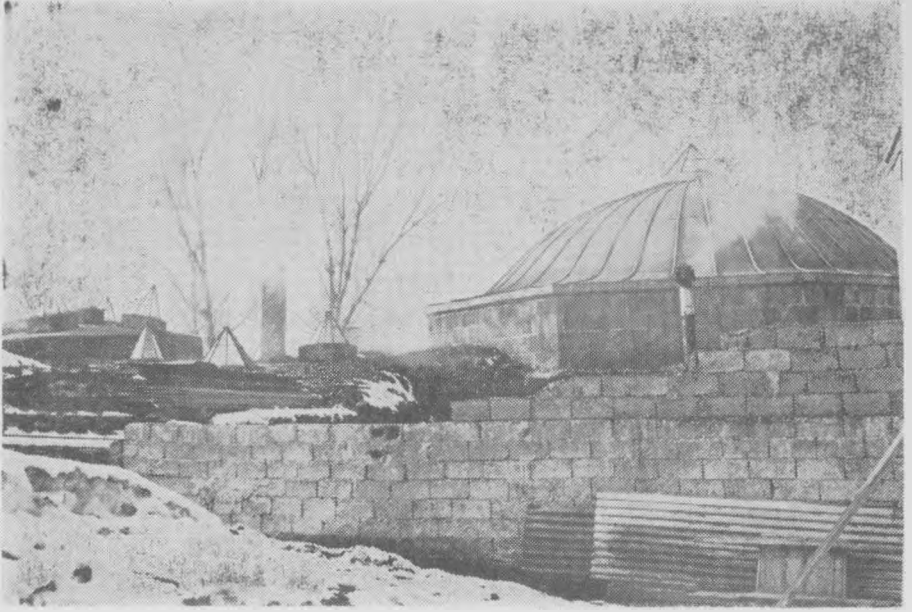
Ilıklık, hamamın en fazla tadil edilmiş kısmıdır. İlk yapıda muhtemelen beş kubbe ile örtülü idi. Bugün bu kubbelerden sadece ikisi ılıklığa dahildir. En batıdaki kubbeli hacim diğerlerinden bir duvarla ayrılmış ve bir kapı ile sıcaklığa ilave edilmiştir. Doğudaki iki kubbe de aynı işlemle sıcaklığa dahil edilmişken, sonradan aradaki kapı, hamamın sıcaklığını azalttığı için kapatılmıştır. Kapatılan bu hacimle soğukluk duvarı arasında, bugün WC olarak kullanılan sivri kemer tonozlu dar ve uzun bir hacim eklenmiştir.

Sıcaklık, kare profilli iki adet sütunla birbirinden ayrılan ve tromplar üzerine oturan iki büyük kubbe ile örtülüdür. İlk yapıda sıcaklık, bu iki kubbenin örttüğü sahadan ibaret iken sonradan güney-doğu köşesine bir halvet hücreci ilave edilmiş, ılıklıktan bir kısım da buraya dahil edilmiştir.

Hamamın kitabesi yoktur. İ. H. Konyalı (108), kaynak göstermeden, yapının Bakırcı Camisi vakfı olduğunu söylemektedir. Buna göre hamam, XVIII. yüzyılın ilk yarısı içinde inşa edilmiş olmalıdır.

9- Şeyhler Hamamı: Şeyhler Medresesi yanında, Caminin karşısındadır (Res. 43), (Şek. 39). Aslı hüviyetini nisbeten korumuş hamamlardandır. Caddeye açılan kapıdan, içinde bir türbenin yer aldığı bir dehlize, oradan da soğukluğa geçilmektedir. Bu kapı, soğukluğun batı duvarı ortasında ve ana eksen üzerindedir. Soğukluk, diğer hamamlarda olduğu gibi tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Doğu duvarına açılmış bir kapıdan, yan yana üç küçük kubbe ve uçlarda pek derin olmayan sivri kemer tonozlu birer eyvan parçası ile örtülü olan ılıklık kısmına geçilir. Ilıklığın kuzey ucundaki tonozlu kısma açılan bir kapıdan WC ye geçilir. Bu hacim, doğu-batı istikametinde, sivri kemerli bir tonozla örtülüdür.

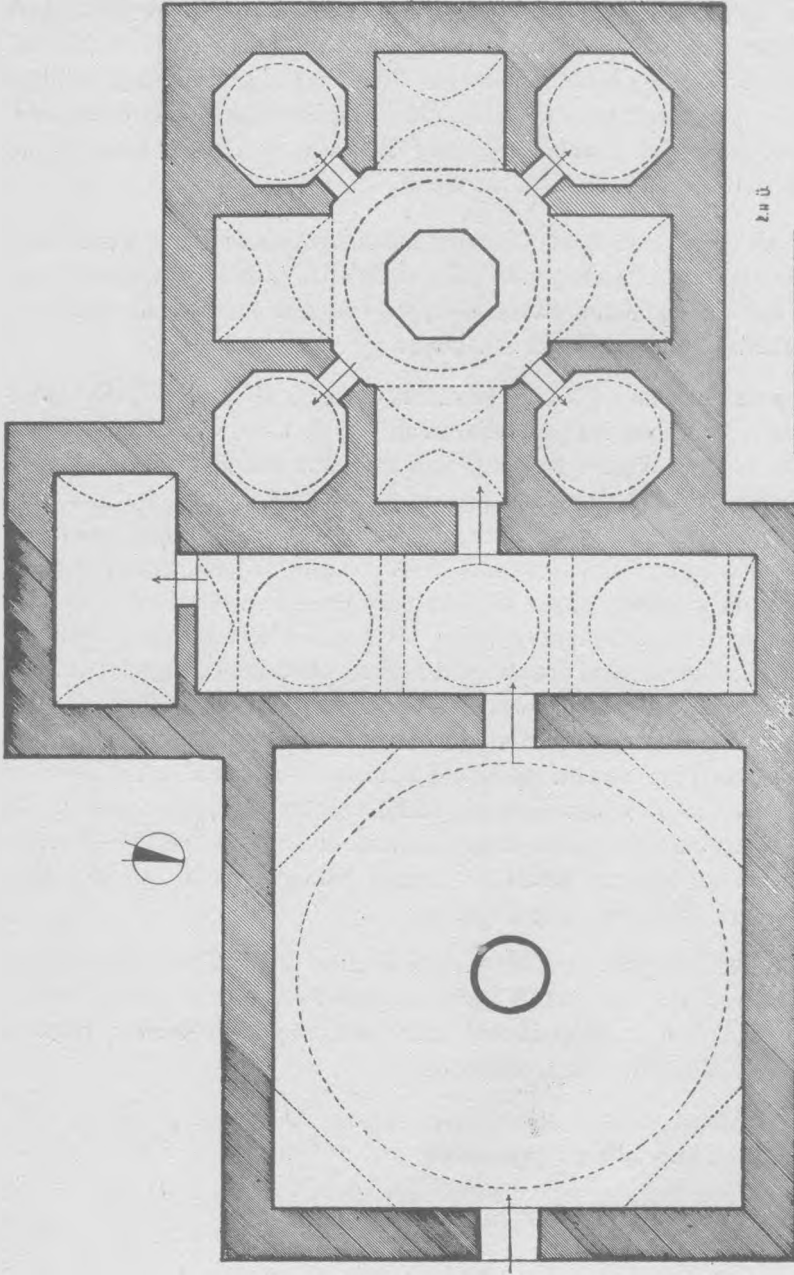
Sıcaklık, haçvari düzende dört eyvandan ve köşelere yerleştirilmiş kubbeli halvet hücrelerinden ibarettir. Orta saha kubbe ile örtülüdür. Halvet hücreleri sekizgen planlıdır. Dıştan hiçbir özelliği olmamakla birlikte, klasik düzendeki yapı fazla bozulmadan zamanımıza kadar gelebilmiştir. Hamamın kitabesi yoktur. İ. H. Konyalı'nın kaynak zikretmeden kaydettiğine göre Şeyhler Camisi-

Res. 43- Şeyhler Hamamı.. Güneyden görünüş.

nin vakfıdır (109). Buna göre, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır.

10- Tahta Hamam: Geniş ve derin bir dehlizden geçilerek girilen hamamın soyunma kısmı, bugün beş ahşap destek üzerine oturan ahşap bir tavanla örtülüdür (Şek. 40). Yaklaşık olarak kare plandaki soğukluk, ilk yapıda muhtemelen bir kubbe ile örtülüydü. Soyunma yerinin güney-doğu köşesindeki bir kapıdan, doğu-batı yönünde uzanan bir tonozla örtülü kare bir mekana geçilmektedir. Bu mekanın başka bir hacimle ilgisi olmayıp, bugün soyunma yeri olarak kullanılmaktadır. Soğukluğun batı duvarındaki bir başka kapıdan, düzensiz bir görünüş arzeden ılıkılık kısmına geçilmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülü bu mekandan, takriben aynı ebad ve biçimde ve bugün WC olarak kullanılan ikinci bir mekana geçilmektedir. Bu hücreye açılan müstakil hücre de halen anbar olarak kullanılmaktadır. ılıkılığa dahil ilk hücrenin güney-doğu köşesindeki bir kapıdan, ikinci ılıkılık hücreğine geçiliyor. Bu ikinci hücre, kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülüdür. Bu hücrenin güney-batı köşesindeki bir kapıdan da sıcaklığa geçilmektedir.

Şekil. 39- Şeyhler Hamamı

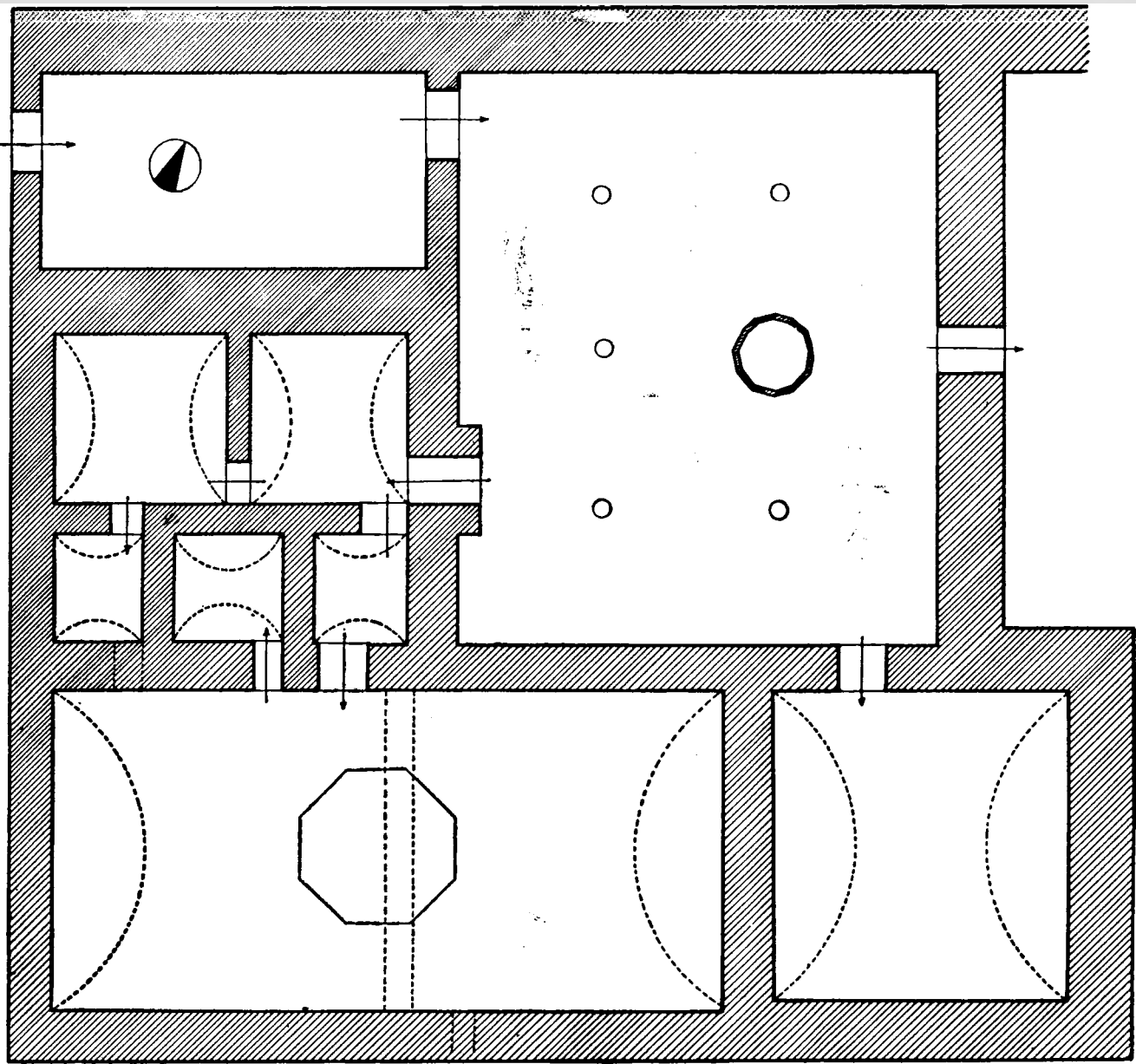
Sıcaklık, doğu-batı yönünde uzanan, beşik tonozla örtülü, uzunlamasına bir mekandır. Anbar olarak kullanılan hücre ile, ikinci ılıklik hücresi arasında, kapısı sıcaklığa açılan ve bugün halvet hücresi olarak kullanılan bir hücre yer almaktadır. Bugün anbar olarak kullanılan hücrenin de vaktiyle halvet hücresi olduğu, sonradan bu kapının örülerek bugünkü WC cihetine yeni bir kapı açıldığı tahmin olunabilir. Soğukluğa açılan ve soyunma yeri olarak kullanılan mekânın genişliği ve tonozunun yönü sıcaklık ile aynıdır. Bu husus vaktiyle bu mekânın da sıcaklığa dahil olabileceğini düşündürmektedir.

İ. H. Konyalı (110), kaynak zikretmeden hamamın İbrahim Paşa Camisi'nin vakfı olduğunu söylüyor. Bu durumda yapının XVIII. yüzyıl ortalarında inşa edilmiş olması gerekir. Hamamın düzensiz yapısı ve klasik düzende olmayan planı bir kıyaslamaya imkan bırakmamaktadır.

11- Pastırmacı Hamamı : Fuadiye Hamamı da denir (Şek. 41). Erzurum'un büyük ve nisbeten iyi korunmuş hamamlarından biri olan bu yapı Gürcü Kapısı semtindedir. Ön kısmını binalar kapattığı için soyunma kısmına bir dehlizden geçilerek girilmektedir. Giriş kapısının hemen yanında, soyunma kısmına doğru girinti yapan bir dirsek görülüyor. Hamamın bu kesiminin kuzeyine, sonradan çeşitli ilaveler yapılmıştır. Fakat soyunma kısmının aslı hüviyeti, açılan kapılar ve yukarıda sözünü ettiğimiz dirsek dışında pek bozulmamıştır. Soyunma kısmından ılıkliğa, hava temizlemeye yarayan bir bacanın içinden geçilerek girilmektedir. Ilıklık, hamamın en ziyade tadil edilmiş kısmıdır. İlk yapıda, kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonozla örtülü olduğunu tahmin ettiğimiz bu mekânın güney kesimi bir duvarla bölünmüş ve halvet hücrelerinden biri de sıcaklıktan ayrılarak müstakil bir hamam haline sokulmuştur. Bugün hamamın kadınlar kısmı olarak kullanılan bu kesime giriş için ılıkliğin güney-doğu ucuna, dışarıya ile irtibatlı bir kapı açılmıştır. Ilıklığın kuzey uzantısı da önceleri başka bir amaçla bölünerek hamamdan ayrılmış olmalıdır. Bugün hamama dahil olan kesimi de ayrıca bölünerek WC haline getirilmiştir.

Sıcaklık, kubbe ile örtülü kare bir mekân etrafına dizili halvet hücrelerinden ibarettir. Bugün sıcaklığa açılan sekiz hücrenin hepsi birer çapraz tonozla, sıcaklıkla ılıklik arasındaki küçük eyvan da sivri kemerli bir tonozla örtülüdür. Hamam Erzurum'da bu plan tipinin tek temsilcisidir.

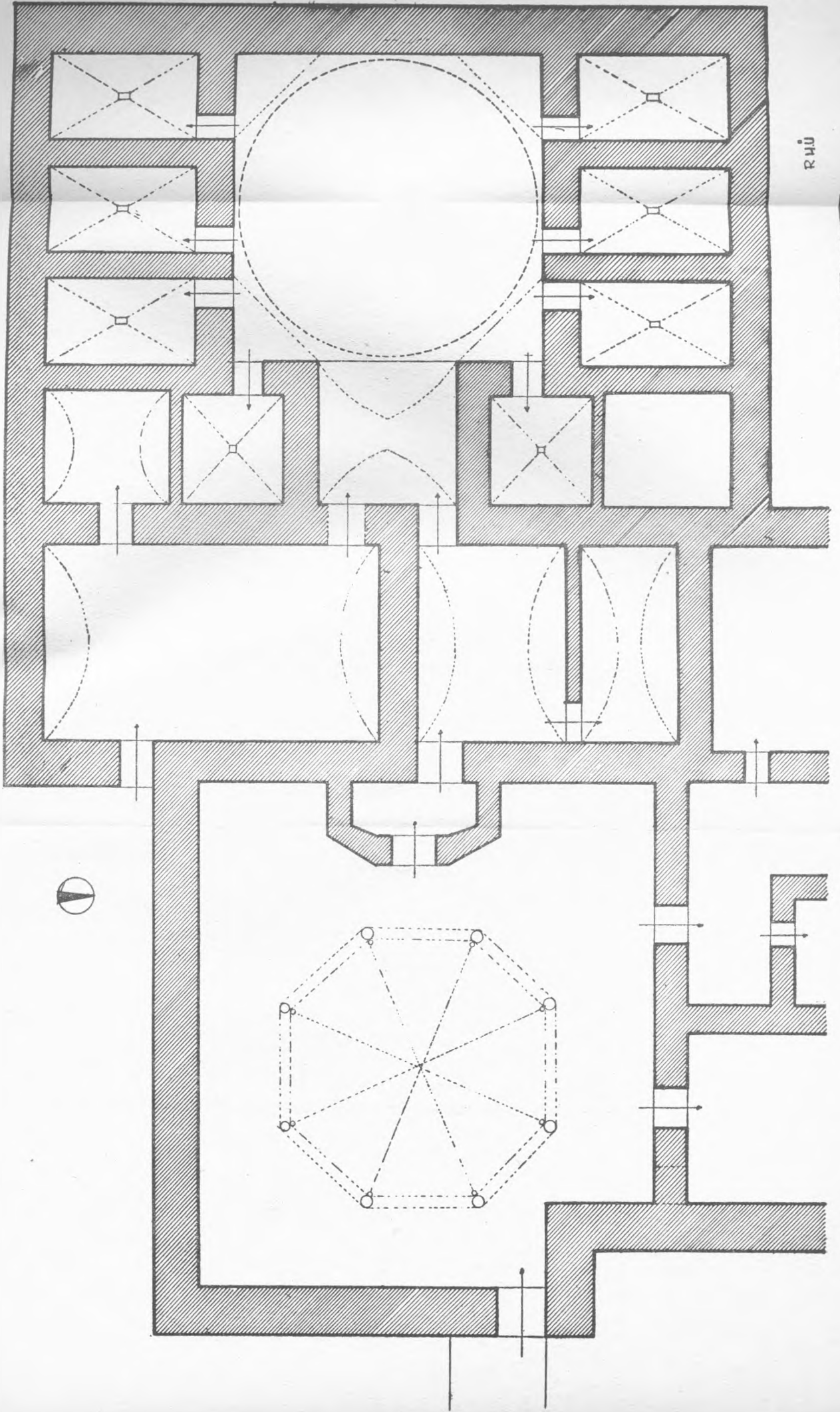
Hamamın kitabesi yoktur. Klasik plan şemasına dayanarak XVI-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

240

Şekil. 40- Tahta Hamam

Şekil. 41- Fuadiye (Pastrıncı) Hamamı

AZERBAYCAN HALILARI (x)

Dr. Rasim Efendi

Çev: Yavuz Akpınar

Yurdumuzun zengin tabiatı, yeşil çimenlerin, çeşmelerin, akarsuların bolluğu burada ta eskiden beri koyunculuk için uygun şartlar yaratmıştır.

Atalarımızın hayatında önemli bir yer tutan koyun; güzel yünü ile halk sanatının en zengin kollarından biri olan halıcılığın ortaya çıkışında gerçek etken olmuştur (1).

Atalarımızın hayat ve yaşayışında önceleri daha çok, sırf ameli mahiyet taşıyan halı, sonraları zaman geçtikçe bir ziynet eşyası gibi işlenmiş ve birçok ülkeye yayılarak geniş şöhret kazanmıştır.

Azerbaycan'da halı dokuma sanatının geçirdiği inkişâf merhalelerinin tarihini gösteren olgular çok azdır. Halılarımız hakkında yazılı kaynaklar uzak geçmişe aid olsa da eldeki malzemelerin çoğunluğunu XVI-XIX. yüzyıllarda dokunmuş halılar teşkil etmektedir. Özellikle X-XI. yüzyıllarda Azerbaycan'da bulunan yabancı seyyahlar yurdumuzda yüksek, bedii ve teknik özelliklere sahip halıların dokunduğu ve satış için bir çok ülkeye gönderildiği hakkında ilginç bilgiler veriyorlar. Azerbaycan halıları bilhassa XV. yüzyılda bütün dünya pazarlarında geniş şöhret kazanır. Aynı devirde Avrupa ve Şark ülkelerinde yaratılmış ressamlık eserlerinde Azerbaycan halılarının tasvirine rastlamamız tesâdüfi bir hadise değildir.

Azerbaycan halılarının uzak ülkelerde geniş ölçüde yayılmasına, şühesiz ki onların çok üstün vasıfları sebep olmuştur.

(x) Bu makalenin aslı Azeri Türkçesi ile kaleme alınmış olup, Yavuz Akpınar tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

(1) Azerbaycan'da koyunculuk o kadar inkişâf etmiştir ki, XIX. yüzyılı başlarında ülkemizin siyasi ve iktisadi cihetden çok geride olduğu bir zamanda, yalnız Şirvan, Kuba, Talış ve Gence dolaylarında 1.7000.000 baş koç ve koyun bulunduğu hakkında malumata rastlıyoruz. Bak: Obozrénie Rosiyckikh vladéniy za Kavkazom, I. hisse, spb., 1836 sah. 57.

Araştırmalar göstermektedir ki, Azerbaycan Halıları istihsâl olduğu yerin güzelliği anlayışına, hammaddesine; yün, ipek, pamuk, vs. ye bağlı olarak muhtelif kompozisyonlara, bezeklere sahip olmuş, muhtelif usûllerle dokunmuştur.

Azerbaycan halı sanatı araştırmacıları, bediî ve tenolojik özelliklerine göre, halılarımızı bir kaide olarak dört büyük sınıfa ayırırlar: Kuba-Şirvan, Gence-Kazak, Karabağ ve Tebriz. Her sınıfa belirli halılar dahildir. Bunlar da dokundukları yerin adını taşıyorlar. Meselâ: Kuba-Şirvân sınıfına Bakû, Şamahı, Kuba, Deveci, Hızı ve Kusar halı grupları dahildir. Bunlardan yalnız Bakû grubunda muayyen üslûpla dokunmuş meşhur "Hileputa", "Surahani" "Hileefşan", "Göredil", "Fatmayı," "Novhani" halıları vardır.

Gence-Kazak, Karabağ ve Tebriz halıları da hemen hemen bu şekilde sınıflandırılmaktadırlar.

Azerbaycan halkının, halı sanatını öğrenmek için, halılarımızın bezeklerini, renk ve kompozisyon prensiplerini gözönünde tutmak gerekir. Birbirleriyle yakından ilgili olan bu üç etken genellikle, halıların ve aynı zamanda bütün Azerbaycan halılarının bediî özelliklerini de belirlemektedir.

Azerbaycan Halıları düzen bakımından çeşitlidir: Halıdan nerede ve hangi amaç için yararlanılacaksa buna bağlı olarak, onun genel düzeni, ölçüsü, bezekleri ve hatta rengi de bir kural olarak değişir.

Azerbaycan Halıları çeşit çeşittir:

- a) Hacimce küçük olan "Namazlık Halça" (Seccade)
- b) "Divâr Halçaları" (Duvar Halıları)
- c) Misafir odalarını süslemek için, birkaç halıdan ibâret "Dest Halçaları" (Takım Halılar.)

Takım Halılar: Ölçüsüne, şekline ve düzenine göre çeşitlere ayrılır: Odanın ortasına serilen iri haliya: "Halı", baş tarafta yere serilene; "Baş Halça" ve ortadaki büyük halının yanlarına serilene de; "Kenâre Halça" adı verilir.

Azerbaycan Halılarının düzeni bir kural olarak, birbirine bağlı olan iki unsurdan ibârettir: "Arasaha"; (halının ortası) ve "Haşiyeye"; (halının kenar bezekleri) Arasaha ve Haşiyeler bir kural olarak Azerbaycan Halılarının karakterini tayin ederler. Nakışlar ise onların düzenini tamamlar. Halı ortasının ve kenar nakışlarının kompozisyon özelliği ondaki renklerin ve süslerin birbiriyle olan uygunluğu ile belirlenir.

Azerbaycan halılarındaki bu özellik onların vasfını da tayin eder.

Halılarımız ta eski zamanlardan bugüne kadar hem iş hem de fikir ve estetik bakımından büyük bir değer taşımıştır.

Bedî özellik, mazmûn dokunan halıların şeklinde, bezeklerinde ve renginde kendi aksini bulmuştur.

Halılarımızın bedî özelliği, ve mazmûnu herşeyden önce onları bezeyen unsurlarla ilgilidir. Çünkü süs unsuru tatbik olunduğu sanat eserini bezemekle beraber, onun mazmûnunu da açığa çıkarır.

Azerbaycan Halıları renklerine göre de gruplara ayrılır; bunlar için çok renklilik (polychromie) daha karakteristiktir.

Birbirine zıt, muhtelif renklerin uyumlu bir şekilde kullanılması Azerbaycan Halılarının tipik özelliklerindedir.

Azerbaycan halıcılık sanatının renk özelliklerinden birisi de halk ustalarının, renklerin benzerliğini, parlaklık ve sönüklüğünü, zıtlığını, renklerin kavranış kanunlarını, muasır ilim açısından olmasa da yakından hissetmiş olmalarıdır.

Halk ustalarının muhtelif renklere gösterdiği ilgiyi aşağıdaki örneklerle belirtmek mümkündür. Ustalar parlak renklerden biri olan koyu kırmızıyı "Alışdım yandım" diye adlandırmışlar. Bundan başka, halıcıların kullandıkları "Ağ ile yeşil hoş yaraşır (Beyaz ile yeşil hoş yakışır) "Kırmızı sarı, bağırma bari", "Ağ ile sarı, it yasarı" (Beyaz ile sarı köpeğin savsağı) gibi ifadeler onların renk anlayışını ve renklere olan yakın ilgilerini açıkça göstermektedir.

Azerbaycan Halıları bir kural olarak, kendi bedî özelliklerine göre iki büyük gruba ayrılırlar: Bezekli (*Ornamental*) ve Konu'lu (*Sujetli*) halılar. Bu gruplar içerisinde bezekli halılar her zaman çoğunluğu teşkil etmiştir.

Zamanımıza kadar gelebilen en eski Azeri halıları XIII-XV. yüzyıllara aittir. Böyle nadir halılar arasına ilk önce İstanbul, Türk ve İslam eserleri müzesindeki Şirvan, (XIII. y.y.), (XV. y.y.) halılarını ve Berlin Güzel Sanatlar Müzesi'nin Şark eserleri kısmında sergilenen Şirvan (XV. y.y.) halısını dahil etmek mümkündür.

Berlin Güzel Sanatlar Müzesinde muhafaza edilen "Şirvan" halısı özellikle dikkati çekmektedir. Yerliği (yüzü) koyu kırmızı renkte olan bu halı, altın sarısı renginde geometrik nakışlarla bezenmiştir. Nakışlar arasında halı boyunca simetrik şekilde yerleştirilmiş ve sekiz köşeli yıldız resimleri tekdüzelliği bozarak, halıya ayrı bir güzellik vermektedir. Halı üç şeritten ibaret enli Hâşiyeye ile tamamlanır. Hâşiyeler içerisine geometrik şekilli zengin nakışlar vurulmuştur. Bu nakışlara dikkatle bakarsak gül-çiçek resimlerinin stilize edilmiş şekillerinden meydana geldiklerini görürüz.

Bu halının tasvirine, Hans Holbein'in (1497-1543) aynı müzede sergilenen "Meryem ile Çocuğu" adlı tablosunda da rastlamamız çok ilgi çekicidir. Aynı devirden şimdiye kadar gelebilmiş örneklerimiz göstermektedir ki, Azerbaycan Halıları geçmiş devirlerde de orijinal bezek ve renk özelliklerine sahip olmuştur.

Halılarımıza has olan bu renk çeşitliliği ve bezek unsurlarının şimdiye kadar kendi özelliklerini yitirmemeleri de çok ilgi çekicidir.

Azerbaycan halıcılık sanatı tarihinde XVI-XVII. yüzyıllar, en zengin devirlerden sayılır. Yurdumuzda kuvvetli Safevî devletinin ortaya çıkması, başka sanatlar gibi halıcılık sanatının gelişmesi için de geniş olanaklar yaratmıştı.

XVI-XVII. yüzyıllarda Azerî yurdunda bulunan seyyahlar, Azerbaycan'ın birçok şehirlerinde, dahili ve harici pazarlar için halı dokuyan hususi işyerlerinin olduğunu kaydediyorlar.

Bu devirde dokunan bazı nümûnevi halıların yaratılmasında, yalnız dokuyucunun emeği olmamıştır; bu işe aynı zamanda devrin en görkemli ressamalarının da katıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Sanatkâr ressamın önceden hazırladığı eskizlere uygun bir şekilde dokunan bu halılar, zarif ve dakik resimleri, düzenlerinin bütünlülüğü ile farklılık gösteriyorlardı. Fakat, bu yaratıcılık tarzının bazı kusurları da vardı. Bilindiği gibi, halı aslında bir dokuyucu emeğinin mahsûlüdür. Bu yüzyıllarda halının hem dokuyucusu, hem de ressamı vardır. XVI-XVII. yüzyıllarda yaratılmış bir çok Azerî halısı ise vasıflı halk yaratıcılığından daha çok, işgüzâr saray güzel sanatlarının havasını taşımaktadır.

XVI-XVII. yüzyıl Azerbaycan Halıları mazmûn bakımından da renk renk ve katışıktır. Bunların üzerinde insan-hayvan resimleri gül-çiçek nakışları ile birlikte gerçek anlamda dokunmuş konulu düzenlere de rastlıyoruz.

XVI-XVII. yüzyıl Azerbaycan Halılarında devrin en yaygın bezek unsurlarından biri olan bitki süslerine daha çok rastlıyoruz. Gül-çiçek, dal, ağaç unsurlarının birleşmesinden meydana gelen bezekler halı üzerinde nisbeten sathi üslupla verilse de, burada devrin geleneksel bitki süslerinden olan servi, nar, erik ağaçlarının; lâle, kızılgül, karanfil, nergiz vs. gibi çiçeklerin tasvirlerini kolaylıkla tanıyabiliriz.

Bir gelenek olarak, halı üzerinde ahenkle işlenmiş bitki süslerinde dallar esas ana çizgiyi, bunların üzerinde yerleşen gül-çiçek ve yapraklar ise ek unsurları teşkil ediyordu. Bu devrin bezekli halıları arasında, 1530 yılında Erdebil'de Şeyh Safî mescidi için dokunmuş olan ve halen Newyork Metropolitan Muesum'da muhafaza edilen halıyı; ayrıca 1539 yılında Tebriz'de, yine aynı mescid için dokunmuş ve şimdi Londra'daki Viktoria and Albert Museum'da bulunan halıyı örnek olarak gösterebiliriz.

Bu devirde yaratılmış halılar içerisinde, 1539 yılında Tebriz'de Şah Tahmasb'ın siparişi ile Erdebil Mescidi için dokunmuş halıyı (Bu halı ilim aleminde "Şeyh Safî" adı ile tanınır) özellikle belirtmek gerekir. Bu halıyı 1893 yılında İngilizler

alıp Lonra'ya göndermişlerdir. Eni 5,34 m. uzunluğu 11.52 m. alanı 56.12 m2 olan bu halı dünya müzelerinde muhafaza edilen nadir halk sanatı örneklerindedir.

Bezекleri muhtelif gül-çiçek resimlerinden ibaret olan bu halı renk çeşitliği ve birliği ile insanı hayran eder. Halının en güzel bölümünü, merkezinde yerleştirilen çok köşeli mozaik benzer gonce (madalyon) teşkil ediliyor. Gonceye her taraftan, yeşil, kırmızı, sarı renkli 16 küçük dairevi kubbe bağlanmıştır.

Halıda renkler ardıcıl (peşpeşe) renk tanıma ilminin gereklerine uygun olarak öyle düzgün yerleştirilmiştir ki, büyük gonce güneşi, etrafındaki küçük kubbeler ise ışınları hatırlatıyor, Bundan başka halının ara sahasının üst ve alt bölümlerinde, büyük, zengin bezekli, kırmızı ve şekerî renkli kandil tasvirine de rastlıyoruz. *

“Şeyh Safı” tipindeki bezekli halılar çoğunlukla Güney Azerbaycan'ın Tebriz ve Erdebil şehirlerinde dokunuyordu. Azerbaycan'ın başka bölgelerinde Şirvan, Karabağ, Gence, Kazak vs. gibi yerlerde dokunan halılar bezeklerinin mazmunu yönünden söz konusu halılara benzeseler de üslup özellikleri yönünden onlardan ayrılırlar. Bu yüzyıllarda Azerbaycan'ın başka yerlerinde dokunmuş bir kaç bezekli halıya göz gezdirelim: İlk önce bu tip halılar arasına XVII. yüzyılda Şirvan'da dokunan ve halen Amerika'nın *Pensilvanya* müzesinde bulunan halıyı, ayrıca yine XVII. yüzyılda Karabağ'da dokunmuş ve şimdi Almanya'nın *Dusseldorf* şehri müzesinde muhafaza edilen halıyı dahil edebiliriz.

Üsluplanmış bitkisel bezeklerle bezenen şirvan halısının, ara sahasında, halı boyunca, üç sıra halinde ince dilimleri olan uzun şematik resimler vardır. Resimlerin her birinin yukarı kısmında, karşı karşıya duran iki üçgene benzer hat vardır. Dikkatle bakınca bu resimlerin, tatbiki dekoratif sanatımızda yaygın bir halde bulunan an'anevi bezek unsurları olduğunu görürüz. Burada uzunca, ince dilimli resim; servi ağacını, karşı karşıya duran simetrik nakışlar ise kuşu tasvir etmektedir. Buradaki bezek örnekleri, hatta düzen priyomları Tebriz, Erdebil halıları için de belirleyici vasıflardır. Buna rağmen Şirvan, halısı, Kuzey Azerbaycan halılarından farklıdır.

Araştırmacılar Tebriz ve Erdebil'de dokunan halıların resim ve nakışlarında, başka yerlerde dokunan halılara oranla daha çok gerçeğe uygun unsur olduğunu bildiriyorlar.

(*) Bu halı hakkında daha fazla malumat için bak:

1. Kurt Erdmann; *Oriental Carpets an account of their History*. Translated by Charles Grant Ellis. A. Zwemmer LTD. London. s. 31-36, 50, 71 ve Fig. 64.
2. Kurt Erdmann; *Siebenhundert Jahre Orientteppich zu seiner Geschichte und Erforschung*. Busseche Verlagshandlung GMBH Herford. s. 17-22, 16-19. Resimler. (Çev. Notu).

Gerçekten de eğer Gence, Kazak Şirvan vs. gibi yerlerde dokunmuş halılardaki bezeklere dikkatle bakarsak, resimlerin epeyce üsluplandığını, böylece şematik şekle sokulduğunu açıkça görürüz.

Azerbaycan halı sanatı araştırmacılarından Latif Kerimoğlu, halılarımızdaki bezek çeşitliliğini, ilmek sıklığının az veya çok olması ile izah ediyor. Gerçekten de ilmek sıklığı çok olan halılarda daha gerçekçi ve zarif resimlere, ilmek sıklığı az olan halılarda ise şematik ve nisbeten ilkel resimlere rastlıyoruz (2).

XVI-XVII. yüzyıllarda Azerbaycan'da, yüksek seviyeli, bezekli halılarda beraber, bedii özellikleri olan konulu halılar da dokunuyordu. Bunlar arasında "Avcılık" adı ile tanınan muhtelif düzenli halıları, çeşitli hayat sahnelerini, klasik Şark mesnevilerinden alınmış hikayeleri vs. yi canlandıran halıları da sayabiliriz.

Avcılık konusunu işleyen halılar arasına şu iki halıyı da dahil edebiliriz: Birincisi, 1522 yılında Tebriz'de dokunmuş olup şimdi Londra'daki Victoria and Albert Museum'da bulunmaktadır. İkincisi ise, 1600 yılında Karabağ'da dokunmuş olup halen Münich şehrindeki güzel sanatlar müzesinde sergilenmektedir.

"Avcılık" konulu halılar içerisinde, XVI. yüzyılda Tebriz'de altın ve gümüş sırmalarla dokunmuş ve halen Londra'da Viktoria and Albert Museum'da sergilenmekte olan bir halı özellikle çok tanınmıştır. Uzunluğu 132 cm. eni 104 cm. olan bu küçük halıda gül-çiçek nakışlarının zeminine arslan, kaplan, kurt, ceylan, vs. gibi hayvan tasvirleri işlenmiştir. Bu tasvirler, adi donuk bir vaziyette değil, çok canlı ve hareketlidir.

Bu halıda özellikle ceylanı parçalayan kaplanın tasviri, büyük bir maharet ve ustalıkla işlenmiştir. Halı her taraftan, içerisinde melek tasviri olan üç köşeli, haşiyeli kubbelerle biter. Bu devirde, Azerbaycan'da yüksek vasıflı havlı (tüylü) halılarla beraber, çok miktarda havsız halı da (palaz, cecim, kilim, şodde, verdi) dokunuyordu.

Havsız halı üretiminde bilhassa Karabağ, Gence, Kazak ve Şamahı çok ünlüdür. Havsız halılar, nisbeten sade ve az bezekli dokunsalar da, renklerin ve bezeklerin şematik bir tarzda kullanılması ile dikkati çekiyorlar.

Havsız halı imalâtı üzerinde bir kural olarak, renkli zolaklara (şeritlere) dört bucak, (dörtgen), baklava, çapraz kıvrım hat vs. gibi geometrik figürlere rastlıyoruz. Menşei bakımından eski devirlere ait olan bu şematik bezekler aslında gerçek varlıklarda rastladığımız görünümleri tasvir etmektedirler.

(2) Halılarımızın bir metrekaresinde yer alan düğümlerin sayısı şöyledir: Tebriz halılarında en çok düğüm sayısı dörtyüzbin; Kuba-Şirvan halılarında üçyüzbin Karabağ halılarında ikiyüzbin; Gence-Kazak halılarında ise yuzaltmışbindir.

Havsız halılarımızın bezek özelliklerinden birisi de her bir bezeme unsurunun nisbeten serbest tasvir olunmasıdır. Halbuki, havlı halılarımızın üzerindeki bitki süsleri, başka bezek unsurlarıyla birbirlerine bağlıdırlar.

Havsız halılarda bazan, nisbeten gerçek anlamda dokunmuş insan ve hayvan figürlerine de rastlıyoruz. Bu şeklideki havsız halılarımız arasına, XVII. yüzyılda Karabağ'da dokunmuş ve şimdi Tiflis'deki Gürcistan devlet güzel sanatlar müzesinde bulunan "şedde"yi dahil edebiliriz.

XVIII. yüzyılda Azerbaycan siyasi ve iktisadi başlıboşluğa maruz kaldığı halde sanat dallarımızdan birçoğu henüz geçmişteki gücünü kaybetmemişti.

Önceki yüzyıllarda olduğu gibi, XVIII. yüzyılda da Azerbaycan'da en yaygın sanat kollarından biri halıcılık idi.

Azerbaycan halılarının bu yüzyılda diğer Doğu ülkelerinin halılarından renk, dayanıklılık ve dokunma tekniği bakımından ayrılık gösterdiğini bazı kaynaklardan öğreniyoruz. Aynı zamanda Kuba halıları iç ve dış pazarlarda büyük ün kazanmıştı.

Rus kaynaklarında gösterildiği gibi XVIII. yüzyılda "...Kuba halıları kendi nakışlarının çeşitliliği ve zarif dokunuşu ile İran halılarından bile hayli farklı idi..." (3)

Önceki devirlerde olduğu gibi, XVIII. yüzyılda da Azerbaycan halılarına hem süsleme unsurları hem de konusu olan bezekler vuruluyordu. Lakin bu devirlerde konulu halılarımızı bezekli halılara oranla az olmuş, hem de hayli kaba ve şematik bir anlayışla dokunmuştur.

XVIII. yüzyılda Karabağ'da, Gence'de, Kazak'da, Şamahı'da ve Bakû'da dokunmuş bir çok havlı ve havsız nadir Azeri halısı halen ülkemizde, aynı zamanda dış ülkelerde bazı müze ve şahsi koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Avrupa müzelerinde bulunan böyle nadir halılarımız arasında; 1800 yılında Bakû'nun Surahanı ve yine aynı yılda Hile köyünde dokunmuş olan halıları; ayrıca XVIII. yüzyılda Kazag'ın Lambalı köyünde dokunan halıyı sayabiliriz. Söylediğimiz halılar içerisinde 1800 yılında dokunmuş olan Surahanı halısı, renk ve süsleme unsurları ile daha çok dikkati çekiyor; 147x340 cm. ebadında olan bu-halı, dört bakla şeklinde ketebeye bölünmüş iri arsa sahadan ve zarif haşiyeden ibarettir. Arasahanın rengi ve bezek kuruluşu özellikle ilgi çekiçidir. Bunun altın sarısı yerliği (yüzü, sathı) üzerinde, küçük hacimli, üsluplanmış birçok gül-çiçek resmi, koç, kuş figürleri tasvir edilmiştir.

Arasahadaki nakışlar, tahminen bir ölçüde ve anı üslupda dokunmalarına rağmen şimdi bile insanı şaşırtacak kadar zarif ve rengârenktir. Halının arasaha-

(3) Zakavkazskie oçerki, j rn. Ministe'rst vovrutpennikh del. 1845. z .h.str. 358.

sında, onu enli kurşağadek dört bölüme ayıran mavi ketebeler halıya ayrı bir güzellik vermektedir.

Parlak renkli, baklava şekilli ketebeler, bütün halının bezek düzenini canlandırarak, halının uzak mesafelerden de görünmesine yardım ediyor.

XVIII. yüzyılda, Kazak bölgesinde dokunmuş ve şimdi Batı Almanya'da bir müzede sergilenen küçük bir halı da koyu renkli nakışlarının orijinalliği ile dikkati çekmektedir. Sözünü ettiğimiz halıyı tasvir etmeden önce bir hususu belirtmemiz gerekir; "Kazak" adı ile bir çok bölgeye yayılmış halılarımız yalnız Kazak civarında değil, buradan çok daha uzaklarda, yani kuzeyde Tiflis'e kadar olan yörede (Lambalı, Kâmallı, Muganlı, Düzakram, Karayazı, Borçalı, Kaçağan vs.) güney-batıda Göyce (Gökçe) Gölünün bütün sağ sahili boyunca uzanan (Polad, Sabah, Göyercin, Çaykend, Gökkend, Toğanak vs.) yerlerde, kısaca geniş bir coğrafialanda ün kazanmıştır. Sözünü ettiğimiz halı, bediî ve teknik özelliklerine göre Kazak bölgesinin kuzey taraflarında (Borçalı'da Lambalı'da, Şihli'da vs.) dokunan geleneksel "Damgalı" adlı halıları hatırlarsa da bunun sırf kendine özgü birçok orijinal özellikleri de vardır.

Eni 168 cm. uzunluğu 235 cm. olan bu halı, geniş arasahayla ve ardıcıl (peş-peşe) tekrar olunan şematik, çift koç boynuzlu ve baklava şeklinde nakışlı haşiye ile bezenmiştir. Res. 5.

Tasvir olunan halının arasahası, bezekli ve rengârenktir. Halının koyu kırmızı zemininde peşpeşe tekrarlanan renkli, yedi mavi şematik honça (ayna?) yerleştirilmiştir.

Kendine özgü yapısı ile şark aleminde çok yaygın olan, uçları dört muhtelif yöne dönük, gamalıhaçı andıran bu resimler, öyle gerçekçi bir anlayışla dokunmuştur ki gören bunları bir nokta etrafında devamlı hareket ediyor zanneder. Kaynakların bildirdiğine göre; XVIII. yüzyıl da Azerbaycan'da havlı halılarla birlikte çok miktarda yüksek vasıflı, günlük hayatta geniş ölçüde kullanılan havsız halılar da dokunuyordu.

XVIII. yüzyılda dokunmuş, yüksek bediî ve teknik özelliklere sahip bir kaç havsız halımıza da göz atalım: Böyle nadir havsız halılar (kilimler) içerisinde, ilk önce Kiev'deki Garp ve Şark Güzel Sanatları Müzesinde sergilenen "Şedde"yi ve Bakû'da Azerbaycan Devlet Güzel Sanatlar Müzesinde sergilenen "Verni" vs. gibi kilimleri sayabiliriz.

XVII. yüzyılda Karabağ'da dokunmuş olan Şedde'nin özellikle bezekleri dikkati çekmektedir. (Res. 9) Şedde'nin bezekleri, halının enine, yatay bir şekilde, peşpeşe yerleştirilmiş kızılkuşla (doğanla) ava çıkan atlı ve birkaç deve figüründen ibarettir. Buradaki resimler nisbeten statik ve şematik bir sergide verilmiştir. Fakat bu resimler, renk çeşitliliği ve halk sanatına özgü olan şartlı süsleyici özelliği

(dekoratifliği) ile dikkati çekmektedir. Yine bu resimler üslup özelliklerine göre devrin taş oymalarında rastlanan figürleri hatırlatmaktadır; Oymalarda olduğu gibi, "Şedde" üzerindeki figürlerde de ayakların yandan omuzların ve başların cepheden tesbit edilip işlendiğini görüyoruz.

XIX. yüzyıldan itibaren halk sanatının başka nev'ilerinde göze çarpan düşme (yozlaşma), halılarımızda da kendini belli etmeğe başlıyor.

XIX. yüzyılda halılarımızın bediî ve teknik özelliklerinin hayli zayıflamasına rağmen geleneksel halı çeşitleri ve düzenleri-az olsa da- hâlâ gelişmelerini devam ettirmekte idiler.

Bu yüzyılda Bakû, Kuba, Şamahı, Karabağ, Gence vs. gibi yerlerde dokunmuş olan yüzlerce büyük ve küçük halı, halen ülkemizde ve dış ülkelerde çeşitli yerlerde sergilenmektedir. Bu devirde Azerbaycan'da bezekli halıların çoğunluğu teşkil etmesine rağmen, birçok orijinal konulu halıya da rastlıyoruz.

Konulu halılarımız içerisine ilk önce bu yüzyılda sık sık rastlanan "Dört fasıl" adlı halıları dahil edebiliriz. Bu halıların bediî düzeni, genellikle, birbiriyle yakın ilgisi olan beş muhtelif konudan ibaret oluyordu.

Bir gelenek olarak, merkezindeki büyük madalyonda tarihi bir olayın tasviri veya tanınmış bir şahsın portresi veriliyor, bunun etrafındaki küçük madalyonların herbirinde ise mevsimlerden biri (ilkbahar, yaz, sonbahar kış) tasvir ediliyordu. Bu tip halıların XIX. yüzyılda dokunmuş olan iki güzel örneği halen Azerbaycan Devlet Güzel Sanatlar Müzesinde ve Nizami Adına Azeri Edebiyatı Müzesinde sergilenmektedir.

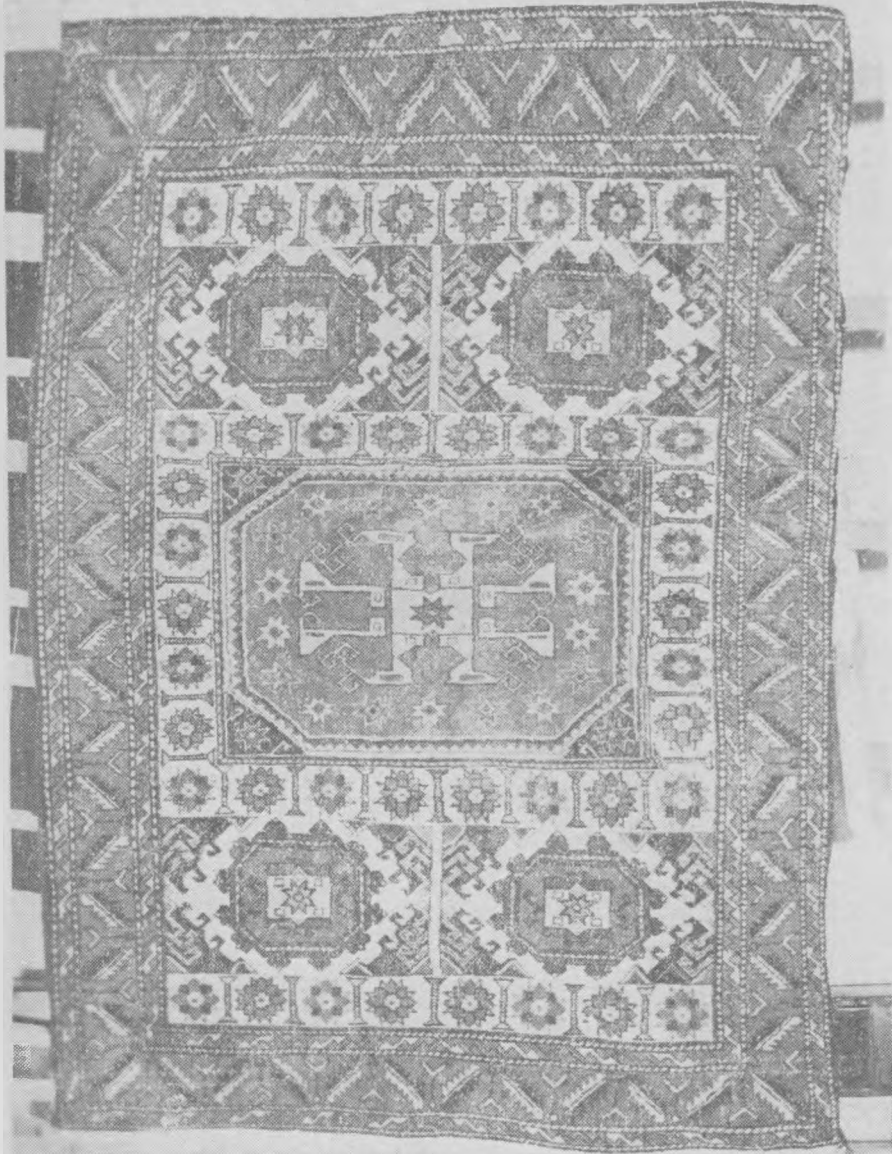
XIX. yüzyılda, "atlı-itli", "Maral-ceyran" ve "itli-pişikli" (kedili) vs. gibi mevzûlu halılar da büyük ün kazanmıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre; bu tip konulu-halılar XIX. yüzyılda esas itibariyle Şirvan, Karabağ ve Gence'de dokunuyordu. O zaman, bu tip halılar, defalarca yeniden dokunsalar da hem dokunuşuna hem de bediî düzenine göre birbirlerinden ayırıyorlardı. Bu durum şüphesiz ki ayrı ayrı dokuyucuların, sırf kendilerine özgü ferdi yaratıcılık özelliklerinden ileri geliyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, halıcılık sanatımızda görülen vasıf düşüklüğu bu asrın sonlarına doğru daha da fazlalaşır. Gittikçe artan bu bozulma Azerbaycan halılarının hem teknolojik hem de bediî özelliklerinde kendini gösteriyordu.

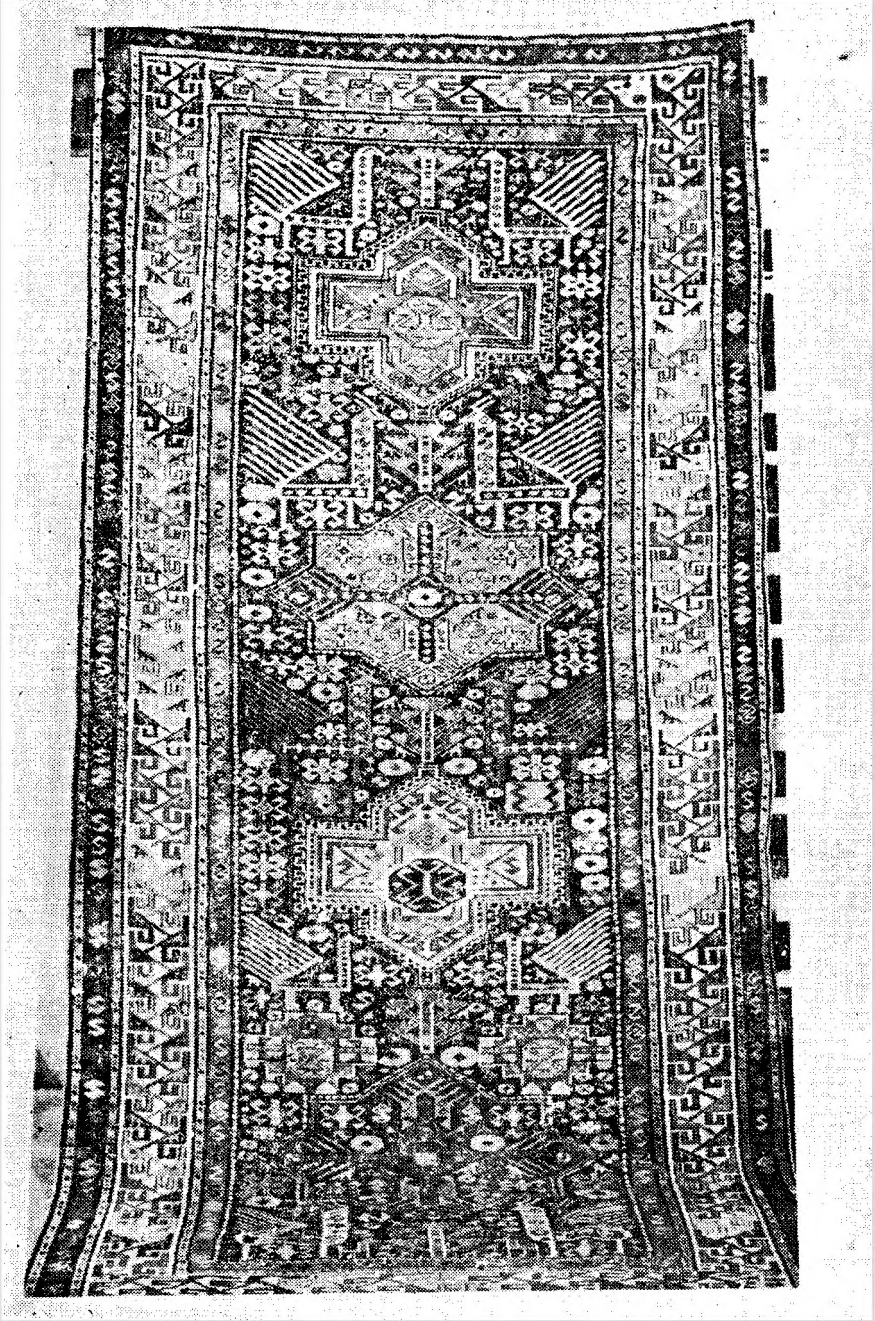
Halılarımızın dokunuşunda, pamuktan ve başka bitkilerden hazırlanmış ip-lerden oldukça fazla istifade edilmesi ve bilhassa tabiî boyaların terkedilerek ucuz sunî boyaların kullanılması, Azerbaycan halılarının dünya pazarlarındaki geniş şöhretini azaltır.

Azerbaycan'da halı sanatının sonraki gelişmesi Sovyet devrine tesâdüf etmektedir. XX. yüzyılın başlangıcından itibaren genç Azerbaycan hükümeti, bütün dünya pazarlarında halılarımıza olan ihtiyacı gözönünde tutarak halıcılık sanatının durumunu düzeltmek için birçok tedbirler almaya başlamıştır.

Ülkemizde ilk defa 1926 yılında, önce Kazak sonra Kuba'da halı sergisinin teşkili, yüksek vasıflı halılara ödül verilmesi, 1927 yılında "Azerbaycan halı birliği" şubasının kuruluşu vs. gibi tedbirler, halıcılık sanatının gelişmesine hız veren ilk etkenlerden olmuştur.

1. Resim: Gence Halısı, XIX. yy.

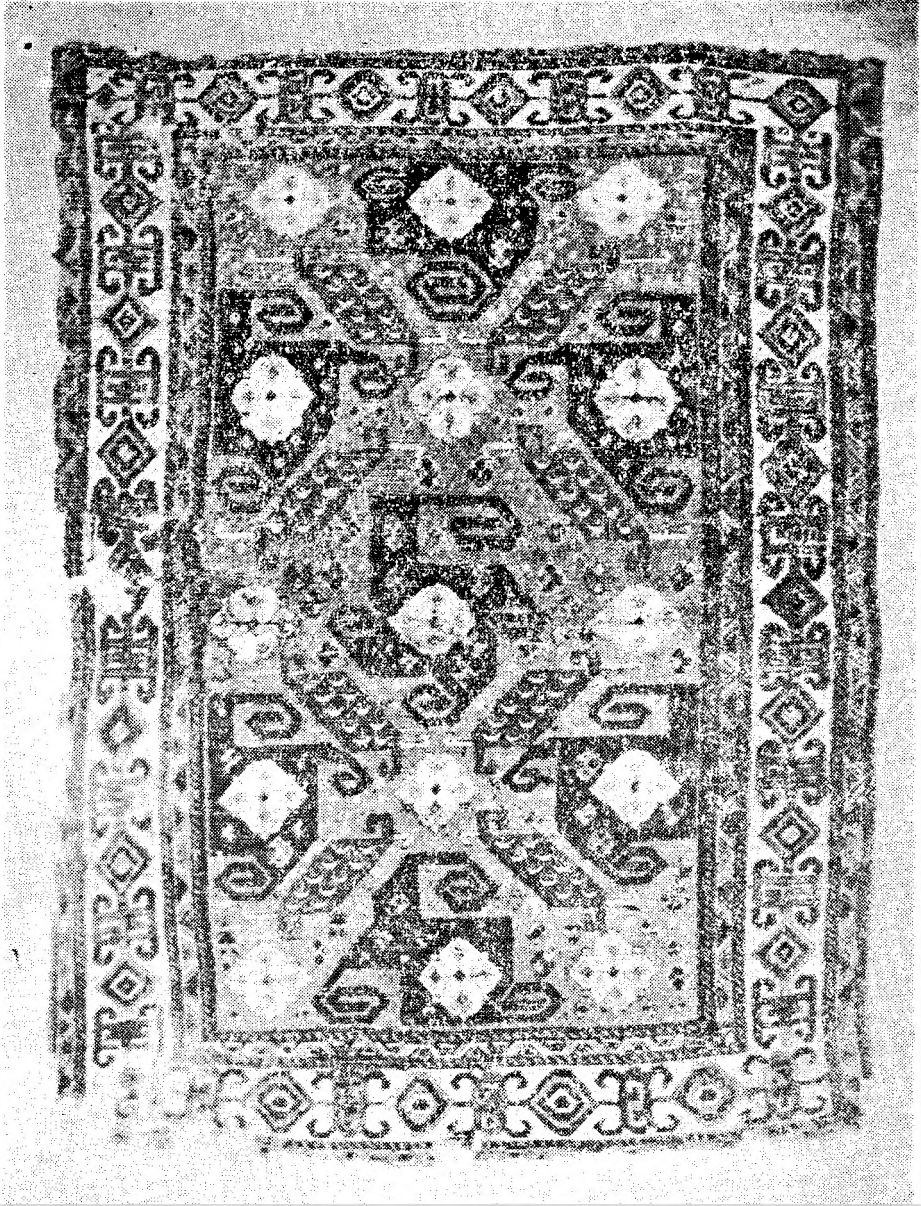
2. Resim: Şirvan Halısı, XIX. yy.

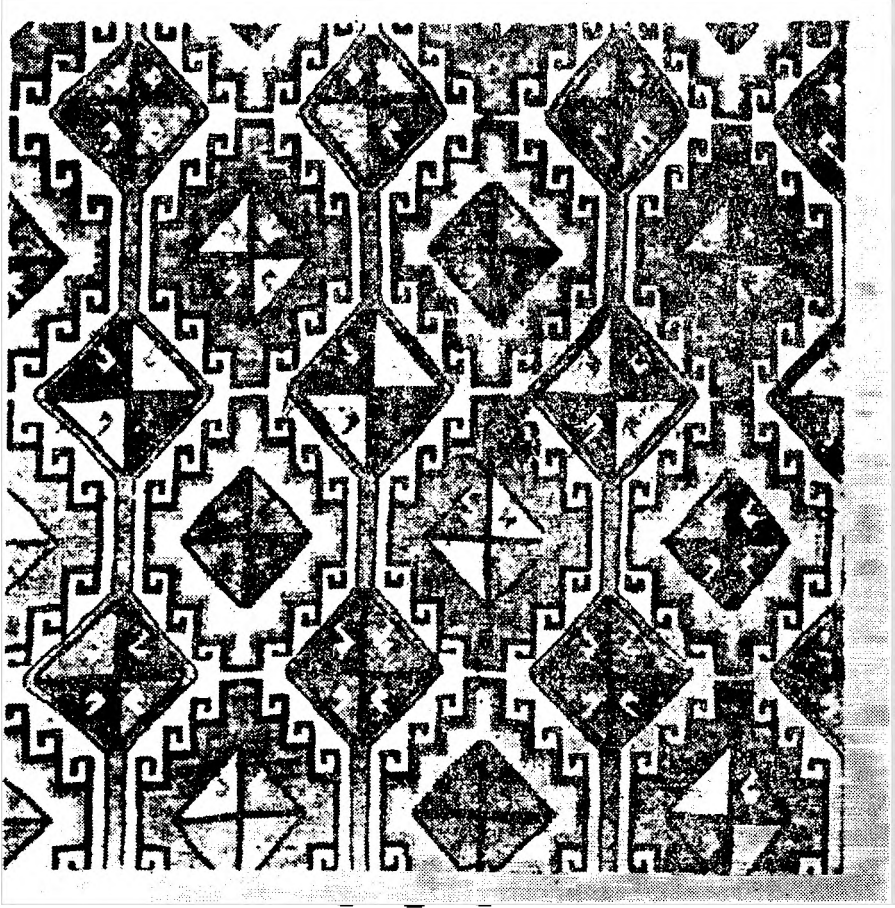
3. Resim: Şirvan Halısı, XIX. yy.

4. Resim: Farmaş. Kazak, XIX. yy.

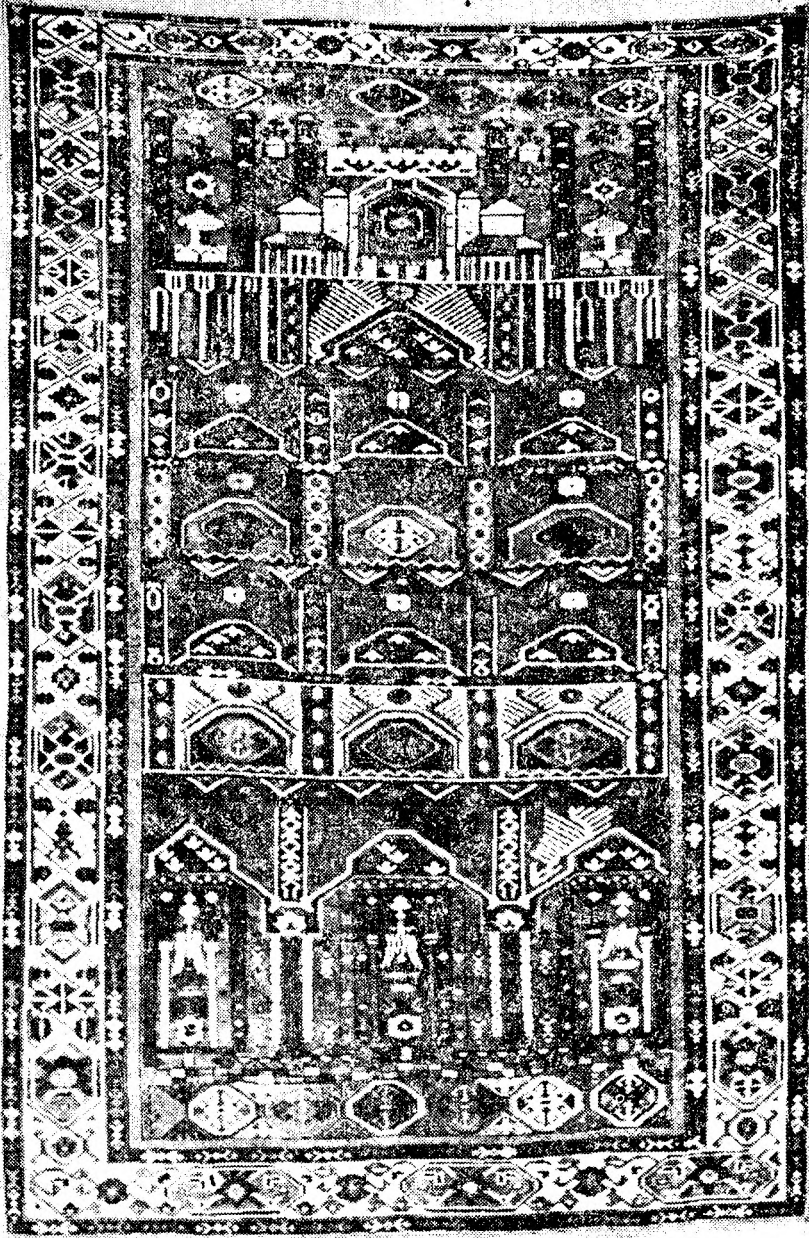

5. Resim: "Damgalı:" adlı Kazak halısı, XVIII.yy.

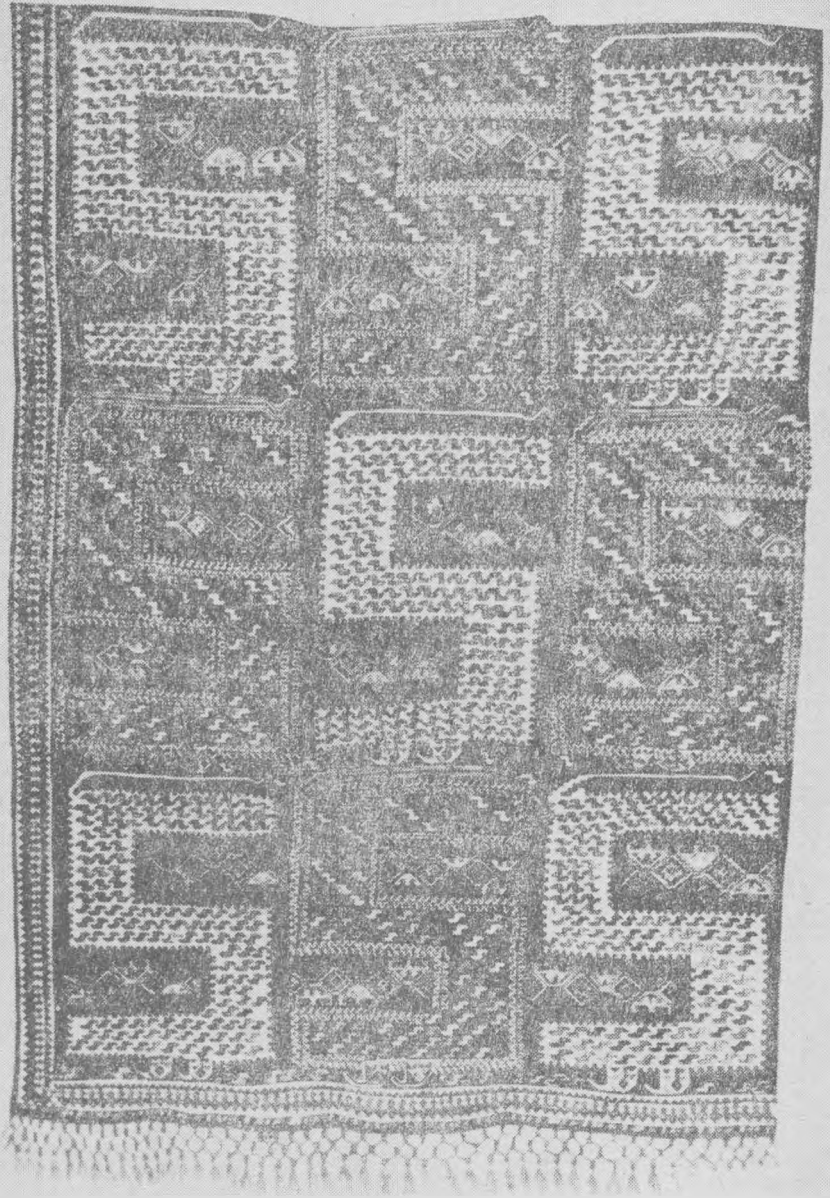

6. Resim: Şirvan Halısı, XIX. yy. *

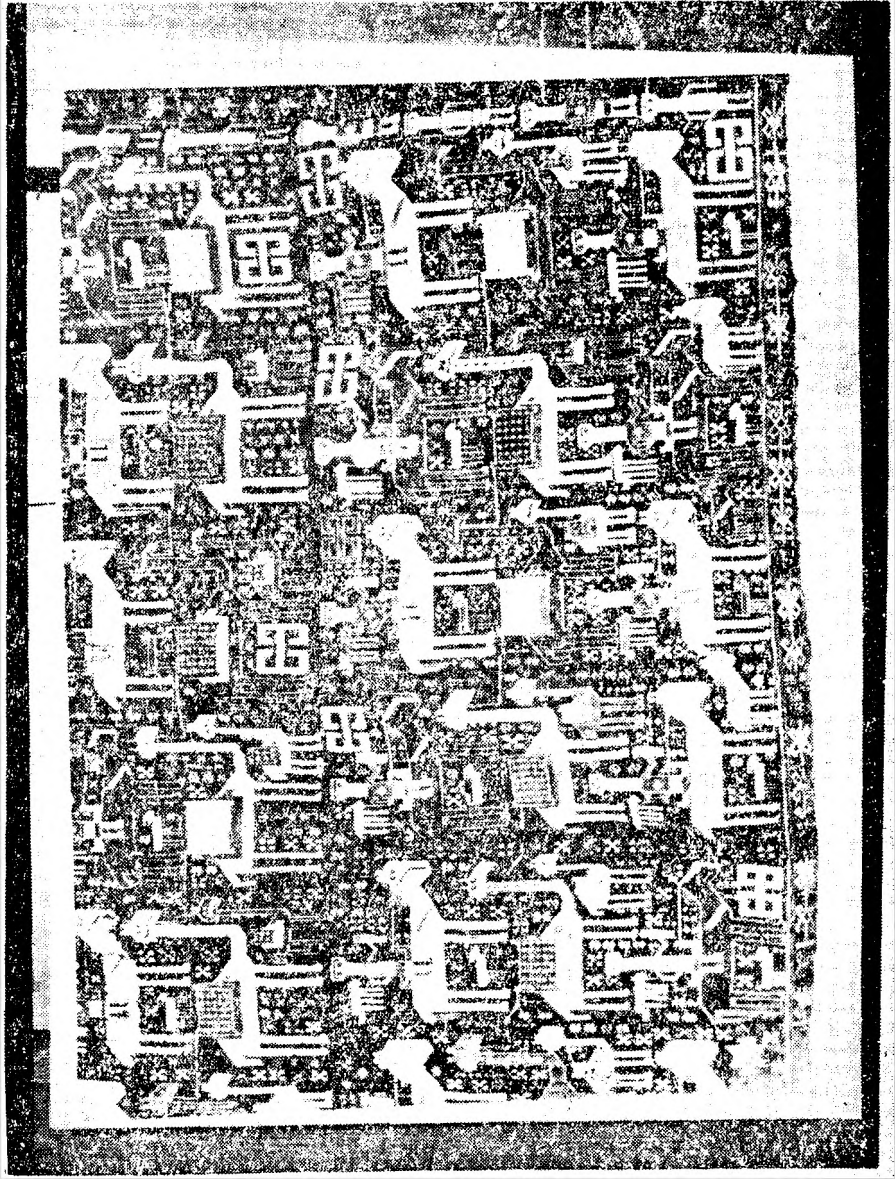
*6. Resim: Bu halı için bak: Kurt Erdmann; Siebenhundert Jahre Orientteppich zu seiner Geschichte und Erforschung Busseche Verlagshandlung GMBH. Herford. s. 50; 43. resim. (Çev. Notu).

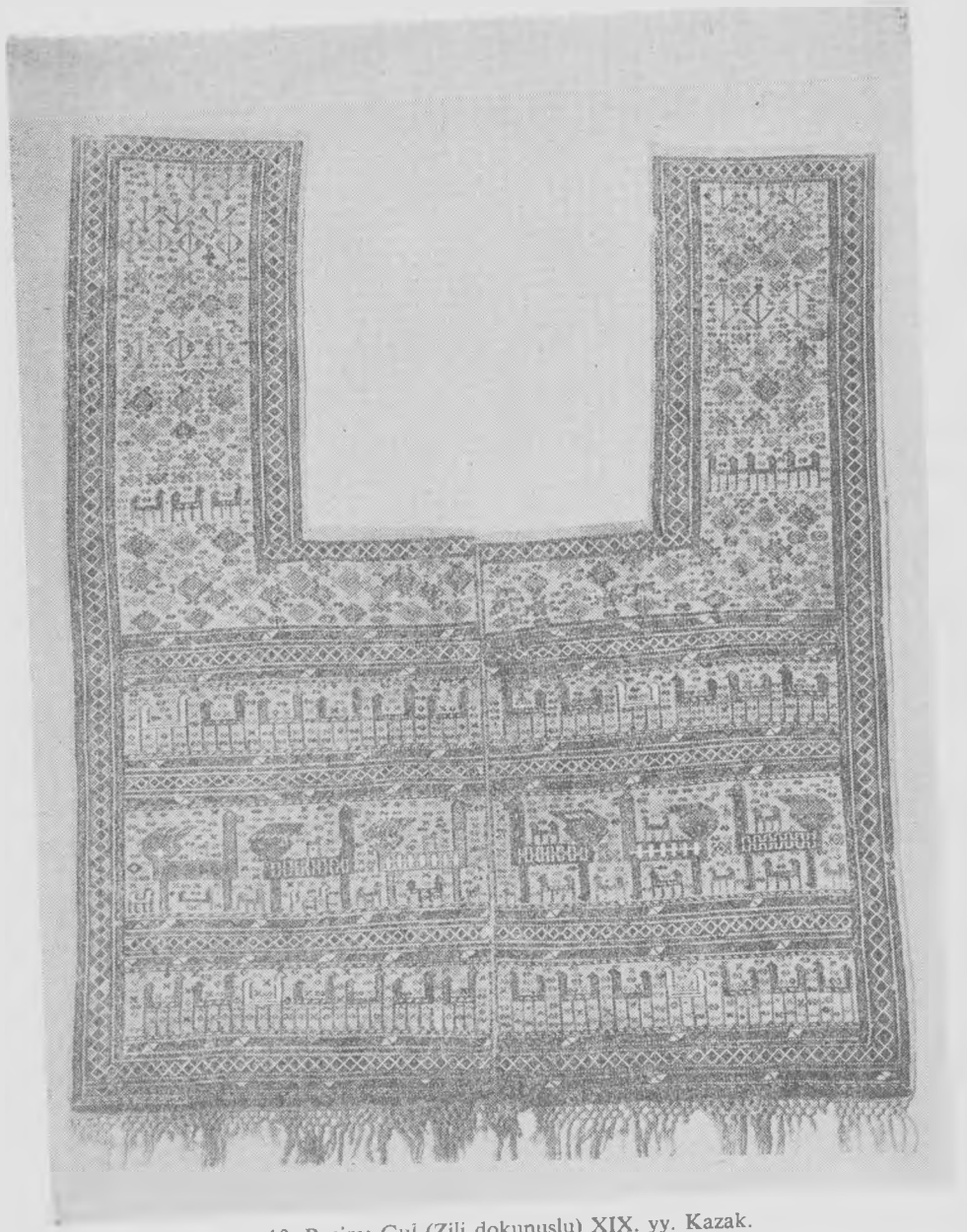
7. Resim: :Şirvan Halısı, XIX. yy.

8. Resim: Ejderha resimli havsız halı, XVIII. yy. Karabağ.

9- Resim: Şedde, XVIII. yy., Karabağ.

10. Resim: Guł (Zili dokunuşlu) XIX. yy. Kazak.

Erzurum Selçuklularının Sikkeleri

(Johann-Christoph Hinrichs)

Anadolu Selçuklu hükümdarlarının beşincisi olan Kılıç Arslan I.H.586(M.1190) yılında memleketini on bir oğluna taksim ettiğinde daha sonra Erzurum Selçuklularının kurucusu olacak Muğis el-Dîn Tuğrulşah'a Elbistan memleketi düşmüştü.

Bu taksimden sonra kardeşler arasında meydana gelen mücadelelerde Muğis el-Din Tuğrulşah önce, Konya'ya, hakim olan Giyas el-Din, sonra Rükñ el-Din Süleymanşah'a itaatlı kaldı. Bunu kendi sözleriyle İbn-Bibî'nin tarihinden öğreniyoruz: "Ben, Tuğrulşah olarak, babamdan kalan Elbistan kırallığını ve bütün ona bağlı mülkiyetin, kardeşim ve hükümdarım Sultan Giyaset-Din Keyhusrev'in mülkiyeti olduğunu temin ederim." (1)

Sultan olduktan sonra Rükñ el-Din Süleymanşah, Muğis el-Din Tuğrulşah ile beraber Gürcistan'a karşı bir sefer yaptı. O, zamanla Konya Selçuklularına bağlı olan Saltuk oğullarının son hükümdarı Ala el-Din Melikşah'ın bu sefer için asker vermek ve emirleri dinlemek istememesinden dolayı, Sultan Süleymanşah onu 2 Şevval 598 (25 Mayıs 1202) günü tahtan indirdi ve memleketini Muğis el-Din Tuğrulşah'a verdi. (2) Böylece Muğis el-Din Erzurum Selçuklularının ilk hükümdarı oldu.

Giyas el-Din Keyhusrev'in ikinci cülüsünde, yâni H. 607 (M. 1210) senesinde vefat ettikten sonra yine Muğis el-Din Tuğrulşah'tan şunu öğreniyoruz: "Ala el-Din Keykubâd, babasının ölümünü duyduktan sonra amcası olan ve onunla iyi münasebetlerde bulunan Erzurum meliki Muğis el-Din Tuğrulşah ile sözleşti". (3) Ala el-Din Keykubâd hakikî Sultan izz el-Din Keykâvus'tan Konya'ya, Tuğrulşah ise Kayseri'yi istediler ve beraber H. 608 (M. 1211) senesinde Sultana karşı bir sefer hazırladılar, fakat başaramadılar. (4) Bu olayla Muğis el-Din Tuğrulşah ilk defa olarak Konya'daki Sultana karşı isyan etti. Bağımsızlığını ispatlamak için veya belki de sefer için para lazım olduğundan dolayı 608 tarihli gümüş sikkeleri kestirdi.

1) İB s. 9

2) İB s. 22 Faruk Sümer, Saltuklar, bk.: Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, 1971, s. 422/23.

3) İB s. 40.

4) Aynı yerde

Muğis el-Din Tuğrulşah'ın H. 616 (M. 1219) yılında Konya'da Sultan olmasına ramak kalmıştır. İbn Bîbî bu hususta şunu yazıyor: "İzz el-Din Keykâvus'un ölümünden sonra devletin büyükleri Sultan olarak kimin seçileceğini görüştüler. Bir kaç, zengin ve halkına iyi bir hükümdar olan Ekzurum meliki Muğis el-Din Tuğrulşah'ı teklif ettiler." (5), fakat sonunda Ala el-Din Keybubâd I. tercih edildi.

H. 622 (M. 1225) senesinde ölen Tuğrulşah'ın yerine oğlu Rükñ el-Din Cihanşah geçti. İbn Bîbî'nin tarihinde Cihanşah adı ilk defa, Erzincan Meliki Ala el-Din Davûdşâh ve Sultan Gazi Celâl el-Din Hvârezmşâh ile birlikte Ala el-Din Keykubâd'a karşı entrika çevirdiği zaman zikredilmiştir (6). Fakat Ala el-Din Keykubâd bu komployu haber alıp Erzincan'a karşı sefer yaptı. Önce Erzincan meliki ve kısa bir zaman sonra da Erzurum meliki Cihânşâh, Keykubât'a boyun eğdiler.

H. 628 (M. 1230) yılında Cihânşâh yine Ala el-Din Keykubât'a karşı Celâl el-Din Hvârezmşâh ile ittifak yaptı. Müttelikler önce Erzincan civarında Yassı Çimen harbinde başarılı oldular, (7) fakat 28. Ramazan 627 tarihinde, bir cumartesi günü (10. Ağustos 1230) Erzurum civarında Ala el-Din Keykubâd muhteşem bir zafer kazandı. İbn Bîbî bu hususta şunları yazıyor: "(Harpten sonra) Rum Selçuklu askerler dağ gibi büyük dalgalar halinde yavaş yavaş düşman arkasına geçtiler ve bir anda Erzurum melikini karşılarında buldular. Yanında ikiz kardeşini gördüler. Onları tutup dünya hükümdarının huzuruna (yâni Ala el-Din Keykubât'a) getirdiler. Utanarak Sultan önünde boynu eğdi. Sultan ona ölüm cezasını vermeyip affetti... Cihânşâh gün doğduğu zaman büyük bir prens idi, fakat battığı zaman harp esiri oldu." (8).

Erzurum Selçuklularının hâkimiyetine böylece son verildi. Cihânşâh ise sonradan Aksaray ve civarını zeamet olarak aldı, fakat daha para bastıramadı.

Sikkeler

Muğis el-Din Tuğrulşah'ın hem gümüş hem de bakır sikkeleri mevcuttur. İsmail Galib'in "Takvim-i meskûkât-i selçukîye" isimli kataloğunda (9,. İngiliz Müzesinde (10) ve kendi koleksiyonunda H. 613 (M. 1216) senesinde kesilmiş, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde H. 608 (M. 1211) senesinde kesilmiş gümüş paralar vardır (11), fakat hükmettiği öbür senelerde de para kestirdiği ihtimal dahilindedir. Tarihleri hariç bu iki para birbirinin aynıdır. Kufî yazıya yakın bir üslupla şu yazılmaktadır :

5) İB s. 84

6) İB s. 148

7) İB s. 169

8) İB s. 175

9) İG nr. 10

10) BMC III, nr. 302

11) İST rr. 1071

Muğis el - Din Tuğrul Gümüş sikke

On tarafı

Arka tarafı

(Ön taraf: Allahtan başka tanrı yoktur, tektir ve hiç ortağı yoktur. İmâm el-Nâsır el-Din Allah Halifedir, etrafında: bu dinar Erzurum'da darbedildi; arka taraf: Muhammed resul Allah, Muğis el-Dünya ve 'l-Din Ebu 'l-Feth Tuğrul İbn kılıç Arslan, etrafında: sene 608 (veya 613) yazısı vardır. İngiliz Müzesinin kataloğunda S. Lane-Poole, sikkenin basıldığı yeri okuyamamıştır, fakat sikkedeki 'Arzurûm' kelimesinden darb yerinin Erzurum olduğu anlaşılmaktadır. İsmail Galib ve İbrahim Artuk da bunu kabul etmektedirler. Bu sikke, basıldığı yeri belli olan, Erzurum Selçuklularına ait tek paradır. Gümüş için normal olan "dirhem" kelimesi yerine aslında sadece altına mahsus 'dinar' kelimesinin kullanılması, Tuğrulşah'ın babası Gıyas el-Din Keyhusrev, II.'in bazı sikkelerinde de rastlanır, (12) dinar kelimesinin manâsı burada muhakkak 'nakit'tir. (13)

Bu sikke üzerinde Sultan veya Melik gibi hiç bir ünvanın yazılmamış olması Selçuklu gümüş paralarında çok nadir bulunan bir noksanlıktır. Muğis el-Din isminin ön tarafta değil de arka tarafta zikredilmesi nisbeten nadir rastlanan bir özelliktir. İslâmî paraların ön ve arka tarafı çok defa belli değildir, fakat bu sikkede 'lâ ilah illâ Allah' kelime-i tevhid bir tarafta, 'Muhammed resûl Allah' ifadesinin diğer tarafta mevcut olması, ve aynı zamanda bir tarafta basıldığı yer, diğer tarafta ise basıldığı tarihin bulunması ön ve arka tarafı iyice belirtmiştir.

İstanbul'daki paranın ağırlığı, 3 gram, kutru 23 mm. İ. Galib'dekinin ağırlığı, 2,9 gram, kutru 24 mm. özel koleksiyonumdakinin ağırlığı 2,82 gram, kutru 24 mm. dir, yâni ağırlıkları Anadolu Selçuklular'ında normal olduğu gibi bir veya birbuçuk kırat noksanıdır.

Muğis el-Din Tuğrul'un bakır parası ise İstanbul Arkeoloji Müzelerinde, (14) Galib'in kataloğunda (15), Ahmet Tevhid'in kitabında (16) ve kendi koleksiyo-

12) İG nr. 2,3

13) Bu prolem için bk. IG s. 7

14) İST nr. 1072

15) İG nr. 11

16) AT nr. 153

numda da iki adet olarak mevcuttur, fakat hepsi hiçte iyi bir durumda değildir, ve aralarında ufak farklar vardır. Ağırlıkları 3,6 ile 4 gram arasında değişmektedir, kuturları 24 ile 26 mm. arasındadır. Arka tarafındaki süvari resmi çok kötü ve kaba bir şekilde resmedilmiştir. Sikkenin ön tarafı nisbeten iyi olduğundan bu süvari tasvirinin bizzat darphanede kötü basıldığı anlaşılmaktadır. Atın başı sağ tarafa bakmaktadır, süvarinin elinde ya mızrak, ya da üç başlı bir teber vardır. Atın ayakları arasında bazan yıldız bulunmaktadır (Galib'de), süvarinin başının sol ve sağ tarafında, yine birer yıldız görülmektedir.

Selçuklu resimli paraları üzerindeki süvari tasviri, hem bakır hem de gümüş paralarda mevcuttur. İsmail Galib süvari tasviri hakkında şu bilgiyi veriyor: "Müluk-i Gavriye gibi Asya evkamından bazılarının meskûkâtında vaktiyle istimal olunduğu gibi muharip ve sipahiliğe alâmet olarak eli mızraklı bir süvari tasviri nakşettirilmiştir." (17) ve İbrahim Hakkı Konyalı şunu ilâve ediyor: "Bu çeşit süvariler gayri islâmî meskûkâtta ve Bizans paralarında da vardır. Bunlar hükümdar tasviridir. Selçukîlerde gayr-i islâmî paraları taklit etmişlerdir." (18)

Fakat bu sözlerin düzeltilmesi gerektir. Resimli Selçuklu paraları incelendiğinde süvari tipinde atlının yanında ya av hayvanı yada nimbüs olduğu görülür. (19) Melik Kayser Şâh'ın bakır parasında bu av hayvanı belli bir şekilde çizilmiştir, ve bu avın bir ejderha avı olduğu anlaşılmaktadır. (20) Nimbüs ve ejderha ise hristiyan mitolojisinde büyük bir rol oynayan ve şövalyelerin velisi olan kahraman St. Georgos'un tasvirine ait sembollerdir. Bizans paralarında ava çıkan atlı hükümdarın tasviri yoktur, St. Georgos resmi Bizans paralarında sadece büst olarak çizilmiştir. Selçuklular bu kahramanı ermeni paralarından taklid etmiş olabilirler.

Selçuklular bu tasviri sonradan değiştirdiler mızrak yerine üç çatalı yaba veya teber, kılıç ya da ok ve yay konuldu. (21) Ejderha ise çok defa sadece yılanlı çizgi olarak resme alındı, (22) bazan yerine yıldız çizildi: işte Muğis el-Din Tuğrul'un bazı sikkeleri bu tiptendir. Bu resim muhakkak şövalye sembolü olarak kabul edilmişti, Selçuklulardan bu resmin, hükümdar resmi olması mümkün değildir, olsaydı o zaman Selçuklular, paralarına hükümdarlarını ava çıkarken tasvir ederlerdi. hem de nimbüslü olarak!

17) İG s.8

18) İK s. 32

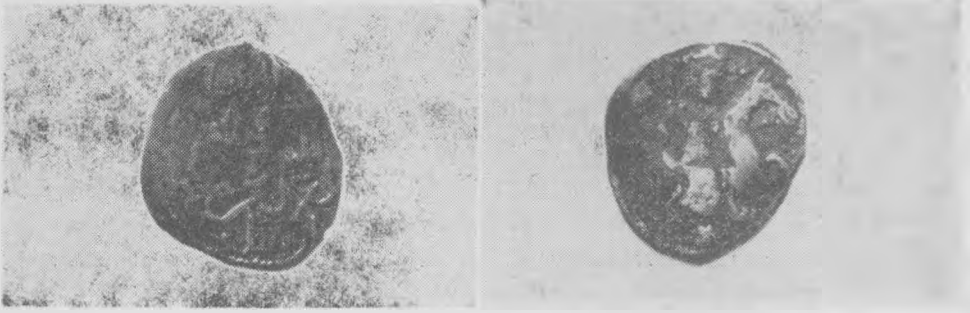
19) Av hayvanı mesela İST nr. 1068, 1092, İG 9, AT, 211, nimbüs ise İST 1074, İG 12, 14 AT 145

20) İST nr. 1068

21) Yaba İST 1066, teber İST 1077, kılıç İST 1085, ok ve yay İST 1129, İG 95

22) İST nr. 1074, 1075, İG 12

Muğis el-Din Tuğrul'un bakır parasının ön tarafı ise, bakır paralarda mutad olduğu üzere dört satırla yukarıda zikredilen çeşitli paralardan hat bakımından biraz farklı olarak, şöyle yazılmıştır.

ön tarafı Muğis el-Din Tuğrul bakır sikke arka tarafı

(Muğis el-Dünya ve 'l-Din Ebu l'-Feth Tuğrul İbn Kılıç Arslan). Görülüyor ki bu sikkede de Tuğrul'un ünvanı yoktur, fakat Muğis el-Dünya ve 'l-Din ve Ebu 'l-Feth isimli iki lakabı gümüş parasında olduğu gibi yazılmıştır.

Bu bakır paranın darbolduğu yer kesinlikle bilinmemektedir. Muğis el-Din Tuğrul'un Elbistan'da hüküm sürdüğü zamanda mı, yoksa Erzurum'da mı kesildiğine dair elimizde hiç bilgi yoktur. Ahmet Tevhit, Erzurum'da gümüş paralar kesildiği için, bakırların da burada kesilmiş olduğunu kabul eder. (23)

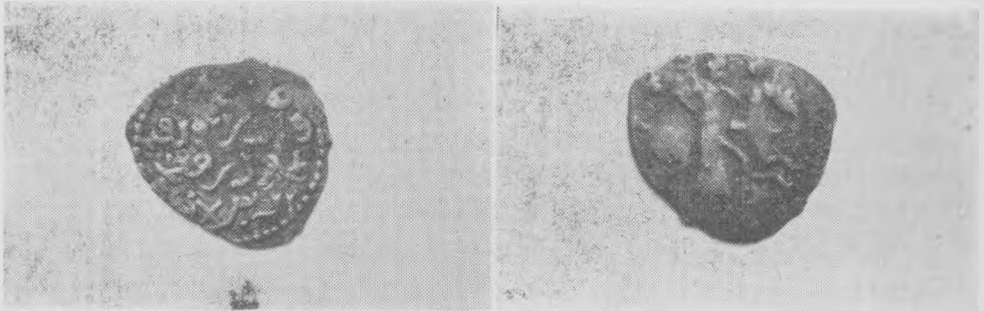
Giyas el-Din Kılıç Arslan 586 senesinde memleketini oğullarına taksim ettikten sonra, bunların beşi para kestirdiler, onun için Muğis el-Din Tuğrul'un da Elbistan'da hükmettiği zaman sikke bastırması ihtimal dışında değildir.

Fakat bir yandan da, İslâmiyette sikke bastırmak sadece bağımsız hükümdarın hakkı olduğundan ve Muğis el-Din Elbistan'da iken Konya'daki hükümdarlara hiç isyan etmediğinden, para kestirmiş olması pek muhtemel değildir. Tuğrul'un parasında 'Ebu 'l-Feth' lakabı mevcuttur. Bu lakap daha sonraki Selçuklularda çok kullanılmakla beraber, Muğis el-Din zamanında, kendi kardeşlerinin çoğu tarafından, kullanılmadı, Onun için, belki bu bakır paradaki 'Ebu l'-Feth' yâni "Fatih" lakabı Erzurum'un fethinden sonra kullanıldı. Bu sebeplerden dolayı paranın Erzurum'da basılmış olması çok muhtemel olmasına rağmen şimdiki durumda bu bakırın nerede basıldığı sorusuna kesin bir cevap veremiyoruz. İleride bu para hususunda herhangi bir vesika ortaya çıkarsa o zaman bu paranın Elbistan'da mı, yoksa Erzurum'da mı kesildiği sorusuna karşılık verebiliriz.

Babası gibi Rûkn el-Din Cihanşâh da gümüş ve bakır paralar bastırdı. Ci- hanşâh'ın nisbeten küçük bir memlekette kısa süren hakimiyeti esnasında bastırdı-

ği bu iki para, nadir sikkeler arasındadır. Gümüş olanı İngiliz Müzesinde (24) ve İstanbul Arkeoloji Müzelerinde (25) mevcuttur. İsmail Galib'in Selçuklu sikkeleri hakkında özel katalogunda ve Ahmed Tevhid'in kitabında Cihanşâh'a ait hiç bir sikke yoktur. İstanbul'daki paranın kutru 18 mm, ağırlığı 2,35 gramdır. Sadece son iki Anadolu Selçuklu hükümdarı böyle hafif dirhemler kestirmişlerdir. Selçuklu dirheminin ağırlığı normal dirhemden ortalama bir kırat noksan olmakla beraber Cihanşâh'ın parasında bu eksiklik dörtbuçuk kıratdır. Cihanşâh'ın darb için yeteri kadar gümüşe sahip olmadığı buradan anlaşılmaktadır.

Para üzerinde yazılan ünvanlara gelince, garip bir şey göze çarpar: normal olarak bir Selçuklu hükümdarının 'as-Sultan' ünvanı varsa o zaman bu ünvan bir sıfatla beraber (çoğu zaman, al-mu'azzam, veya al-a'zam, bazan de bunların yapı yanı sıra al-gâlib veya al-qâhir da bulunur) lakaplardan ve isimden önce basılır. Fakat 'as-Sultan' ünvanı aslında sadece Konya Selçuklularına ait ünvanıdır, Konya'ya bağlı olan Selçukluların (Erzurum dahil) ünvanı "melik' veya 'şâh'tır. Cihanşâh'ın gümüş parası üzerinde ön tarafta isimden sonra hem şâh, hem de sultan kelimesi yazılıdır. Sultan kelimesinin hem sıfatı, hem de muayyen bir harfitarifi yoktur.

ön tarafı

Muğis el - Din Tuğrul Bakır Sikke

arka tarafı

Bu arapça yazıyı türkçeye tercüme edersek, manâsı şudur: 'Allah'tan başka tanrı yoktur. Muhammed Allah'ın elçisidir, Rûkn el-Dünya ve l'-Din bir şah ve bir sultandır', yâni sultan ve şah kelimeleri burada ünvan değil, iddiadır. Sadece Ala el-Din Keykubâd'a karşı yapılan isyandan sonra böyle bir iddia mümkün idi. Para üzerinde kesim tarihi mevcut olmamasına rağmen paranın ya H. 622 (M. 1225) ya da H. 628 (M. 1230) senesinde kesildiği böylece ispat edilebilir.

24) BMC IX 303

25) IST nr. 1073

Sikkenin arka tarafında üç satırda

ön taraf

Rükn el - Din Cihan şâh

arka taraf

(ve okunmıyan bir kelime)

yazılmaktadır. Yâni bu tarafta şâh ve sultan kelimeleri tekrar edilmektedir. Böyle bir tekrarlama hiç normal değildir, ve başka hiçbir Selçuklu parası üzerinde rastlanmaz. Fakat bu sefer de, kelimelerin sıralanmasında bir değişiklik olduğu görülmektedir. Lakabı Rükn el-Dünya ve 'l-Dîn yerine sadece, ismi "Cihan" yazılmıştır. Bu isimden önce 'şâh', adından sonra 'sultan' kelimesi gelmektedir. Fakat bu sefer de sultan kelimesinden sonra "a'zam" sıfatı geliyor, fakat sultan kelimesinde olduğu gibi a'zam kelimesinde de muayyen bir hartfitarif kullanılmamıştır. Böylece 'şâh' bir ünvan olmakta ve yazının tercümesi 'şâh Cihan bir sultandır, daha muazzamdır' şeklini almaktadır. 'Şâh' artık bir iddia değil, bir haktır, fakat 'sultan' iddiası sıfatla daha da kuvvetlendirilmiştir. I. Ala el-Dîn Keykubâd'ın H. 628 (M. 1230) senesinde galip geldikten sonra hemen Erzurum'da "as-Sultan a'zam Keykubâd b. Keyhusrev" yazılı bir dirhemi kestirdiği hiç te tesadüf değildir. (26) Tercümesi "Sultan daha mu'azzamdır, Keykubâd İbn Keyhusrev". I. Ala el-Dîn Keykubâd'dan sonra bu ünvan, yâni as-Sultan al-a'zam (daha mu'azzam olan sultan) bütün Anadolu Selçuklularına ait bir ünvan oldu.

Anadolu Selçuklu hükümdarları Abbasî halifelerinin üstün manevî hükümlerini kabul ettiklerini paralarına yazmak suretiyle tebarüz ettirmelerine rağmen bir istisna olarak Rükn el-Dîn Cihanşâh, gümüş parası üzerine-halifenin ismini yazdırmadı, yâni isyan sadece Ala el-Dîn Keykubâd'a karşı değil, aynı zamanda halifeye de oldu. Gümüş paranın arka tarafında bundan başka bir de arslan tasviri çizildi.

İslâm gümüş paraları üzerinde genellikle resim yoktur, fakat Anadolu Selçuklularının parası istisnadır, çünkü, bir kaç hükümdar sadece bakır üzerine değil, gümüş üzerine de resim bastırdılar, fakat arslan tasviri Cihanşâh parasından

26) IST nr. 1097

başka yalnız son Anadolu Selçuklu hükümdarı Üçüncü Ala el-Dîn Keykubâd'ın parasında mevcuttur. (27) Babasının isminin zikredilmemesi da göze çarpan bir noksanlıktır.

Cihanşâh'ın gümüş parasından başka bakır parası da vardır. İngiliz Müzesinde iki adet mevcuttur. (28) fakat ne Ahmet Tevhid, ne İsmail Galip ve ne de İstanbul Arkeoloji Müzelerinin katalogunda Cihanşâh'ın bakır parasına rsatlanmamaktadır. Burada sadece kendi koleksiyonumda bulunan bu bakır parayı tasvir etmeye çalışacağım. Ön tarafta bir kaç harf eksiktir. Kutru 24 mm, ağırlığı 4,67 gramdır. Ön tarafta üç satırda bozuk bir sülüs yazıyla:

(Rükn el-Dünya ve l'-Din Ebu 'l-Feth Chianşâh İbn Tuğrul) yazısı-varıdır, bu yazı üzerinde bir çengel mevcuttur. Bu taraf normal tipten hiç farklı değildir. babasının ve bir çok Selçukluların bakır paralarında olduğu gibi ünvan yoktur. Fakat Cihanşâh'ın bakır parasının arka tarafı yine öbür Anadolu Selçuklularının sikkelerinden farklıdır. Başında başlık bulunan bıyıklı, kolları uzun, süslü bir elbise ve şalvar giymiş, bağdaş kurmuş, sağ elinde hakimiyet sembolü tutan bir adam tasviri görülmektedir. İki ayağı altında birer büyük nokta vardır, bütün figür etrafında iki düz çizgi arasında küçük noktalı bir çizgi mevcuttur. Sadece başı etrafında iki düz çizgi bulunmaktadır. Sol tarafta, tarihten yalnız 've-sitte mi'a' (yâni 600) okunmaktadır. İngiliz müzesindeki bir parada

(...15) tarihi mevcuttur. S. Lane-Poole bu kelimesinden haklı olarak şüphelenmiştir. Çünkü o zaman hâlâ Rükn el-Dîn babası Muğis el-Dîn hükmetmekteydi. Sikkenin doğru okunuşu muhakkak (625) dir, böylece bu paranın H. 625 (M. 1228) tarihinde basıldığı ortaya çıkmaktadır.

Oturan hükümdar tasviri islâmî parada ilk-defa Eyyubî Sultanı Salâh el-Dîn (H. 569-589, M. 1174-1193), daha sonra Mardin Artuk oğulları tarafından çizdirilmiştir. Rükn el-Dîn Cihanşâh'ın parası bu paraların taklididir.

Anadolu Selçuklularının öbür sikkelerinde böyle bir hükümdar tasviri yoktur, ve böylece sikkelerde Anadolu Selçuklularının hükümdarlarından yalnız Cihanşâh'ın tasviri bugünümüze kadar gelmiştir.

27) İG nr. 144

28) BMC III, nr. 304

Kısaltmalar

- İST= İbrahim Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, Cilt I, İstanbul 1970.
- İG = İsmail Galib, Takvîm-i Meskûkât-i Selçukiye, İstanbul 1309.
- AT = Ahmet Tevhid, Meskûkât-i Kadîme-i İslâmiye Kataloğu, Bölüm 4, İstanbul 1321.
- İK = İbrahim Hakkı Konyalı, Erzurum Tarihi, İstanbul 1960.
- BMC= Stanley Lane-Pool, Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, Cilt III London, 1877, Cilt IX London 1889.
- İB = M. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Ab-régé du Seldjouknameh d'Ibn Bîbî. Texte Persan publié d'après le Ls. de Paris (Recueil) de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoucides, Vol. IV), Leiden 1902.